

**ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕМЕНОВА Ганна Олегівна

УДК 327 (560)+94 (560) «1923/2018»

ДИСЕРТАЦІЯ

**КЕМАЛІЗМ ТА НЕООСМАНІЗМ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ТУРЕЦЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ**

Спеціальність: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального
розвитку

(052 – Політологія) 05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Семенова Г.О.

Науковий керівник: **Теміров Юрій Тешабайович**,
кандидат історичних наук, доцент.

Вінниця-Чернівці – 2021

АНОТАЦІЯ

Семенова Г.О. Кемалізм та неоосманізм у зовнішній політиці Турецької Республіки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2020.

Дисертація присвячена вивченню впливу ідеологічного фактору на планування та реалізацію зовнішньої політики Турецької Республіки. Задля цього в роботі розглядається історія формування та розвитку феномена державної ідеології – на прикладі ідеологій кемалізму та неоосманізму, роль яких для забезпечення трансформації турецького суспільства та системи державного управління у XX-XXI століттях залишається ключовою.

У дисертації доводиться теза про пріоритетну роль ідеології у формуванні засад зовнішньої політики Туреччини. Це можна вважати однією з характерних рис специфічної турецької моделі, яка була сформована в рамках поглибленої модернізації країни після краху Османської імперії. Фактично, протягом всього республіканського періоду історії турецької державності, її політика підпорядковувалась ідеологічним концепціям, які експертно обґрунтовували та чітко формулювали цілі та завдання Анкари на міжнародній арені. Від початку 1920-х і до середини 1980-х років панівну роль у цьому процесі відігравала ідеологія кемалізму, що створювала комплексне бачення щодо необхідності модернізації Туреччини до рівня провідних країн світу, долаючи наявне відставання від розвинутих акторів. У постбіполярний період їй на зміну прийшла концепція неоосманізму, яка в умовах поступового набуття республікою відповідного статусу, потенціалу, зробила акцент на використанні факторів історичної спадщини, геополітичного розташування, релігійної солідарності та регіональних амбіцій задля посилення ролі Анкари в якості ключового геополітичного гравця на територіях постосманського простору. Таким чином, кемалізм та неоосманізм суперечать один одному в ключових тезах, що лежать в

основі відповідних ідеологій (ставлення до османської спадщини, релігійної самоідентифікації та пріоритетних напрямків реалізації зовнішньополітичного курсу). Утім, їх об'єднує загальна мета – перетворити Туреччину на важливого та конкурентоспроможного актора міжнародного середовища.

У вступі дисертації характеризуються мета та завдання дослідження, його об'єкт та предмет, хронологічні й географічні межі, методологія та практичне значення роботи. Основний акцент зроблений на визначенні її актуальності для української науки в теоретичній та практичній площині. У першому випадку мова йде про необхідність вивчення принципів та джерел зовнішньої політики Туреччини задля всебічного розуміння історичних процесів та актуальної ситуації в міжнародному середовищі. Анкара посідає стратегічне місце в системі міжнародних відносин – і без розуміння її політики неможливо забезпечити об'єктивне вивчення відповідної сфери. Паралельно, приклад ідеологічного забезпечення зовнішньої політики Туреччини можна розглядати в якості кейс-моделі для опанування – на теоретичному рівні – принципів та рівня залежності зовнішньополітичної діяльності від ідеологічних концепцій. Натомість з практичної точки зору дослідження турецької проблематики стає важливим завданням для вітчизняної науки через місце Туреччини в системі зовнішніх відносин України. Анкара – південний сусід нашої держави, партнерство з яким за багатьма напрямками набуває ознак стратегічного. Відтак, в інтересах Києва – забезпечити глибинне розуміння тенденцій та факторів, які визначають зовнішню політику цієї держави, адже це може допомогти в подальшій розбудові україно-турецьких відносин.

Наукова новизна дисертаційного дослідження насамперед полягає в узагальненні матеріалу щодо ідеологічних основ зовнішньополітичного позиціонування Туреччини, з акцентом на трансформації відповідних ідеологій під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, їхньому впливі на практичну діяльність турецької дипломатії. У роботі вперше комплексно досліджено процес еволюції ідеологічної складової зовнішньої політики Туреччини від часу проголошення республіки до сучасності; акцентовано увагу на трансформаційному характері

практичної реалізації кемалістської зовнішньої політики, яка мала яскраво виражений модернізаційний характер (що, зрештою призвело до вимушеної реалізації прозахідного курсу); охарактеризовано специфіку трансформації турецької державної політики під впливом посилення позицій Р.Т. Ердогана, що призводить до появи феномену «ердоганізму». Окрім цього, вдосконалено характеристику основних світоглядних принципів, концептуальних засад та теоретичних розробок зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу – вершини теоретичних розробок у сфері неоосманського бачення майбутнього Туреччини; аналіз відповідності претензій турецької влади на регіональне лідерство реальному потенціалу держави та актуальному стану міжнародного простору.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження» вивчаються базові елементи, покладені в основу роботи над дисертацією. Аналізується стан вивчення тематики дослідження в науковій літературі. Пропонується класифікація робіт, які були використані в дисертації, за проблемним принципом. Вивчається джерельна база дослідження, яка складається з міждержавних угод, документів міжнародних організацій, офіційних документів органів державної влади та політичних партій Турецької Республіки, виступів, промов та статей провідних політичних діячів, мемуарної літератури, статистичних та довідкових матеріалів, публікацій у засобах масової інформації. Окреслюються методологічні засади дослідження, в основу яких покладені принципи системності, всебічності та історизму. За теоретичну основу дисертації взято дослідження ідеологічних концепцій, характерних для імперського періоду історії турецької державності – османізму, пантюркізму та панісламізму. В тому чи іншому вимірі саме вони були покладені в основу ідеологій, які стали пануючими в республіканській Туреччині.

У другому розділі «Ідеологія кемалізму та її вплив на зовнішню політику Турецької Республіки 1920–1980-х років» вивчається сутність кемалістської ідеології як ключового елементу функціонування турецької держави протягом більшої частини XX століття. Саме постулати Кемаля відповідали за глибинну

модернізацію турецького суспільства та призвели до формування специфічної турецької моделі державного управління. В її основі лежить концепція «шести стріл», які виступають базовими принципами суспільного та політичного життя. До них належать республіканізм, націоналізм, секуляризм, народність, етатизм та революційність. Зазначено, що в програмі розвитку держави кемалізм, в основному, був зорієнтований на внутрішні процеси, натомість у зовнішньополітичній площині – він не формулював чітких установок щодо позиціонування Туреччини на міжнародній арені, а лише вказував на загальну мету – подолання наявного відставання від провідних держав та побудову конкурентоспроможної держави. У процесі аналізу конкретних кейсів з історії зовнішньої політики Анкари встановлено, що де-факто його характерними рисами у цій сфері стали раціоналізм, реалізм, незалежність та миролюбність.

У третьому розділі «Місце неоосманізму в політиці Туреччини на рубежі XX – XXI століть» вивчається наступний період в історії турецької державності, коли в умовах завершення біполярного протистояння кемалізм поступово втрачає домінантні позиції в державній ідеології. На його місце приходить концепція неоосманізму. Вона зорієнтована на більш активну політику в регіональному вимірі, спрямовану на перетворення Анкари на гегемона постосманського простору. Підкреслено, що в цій державі відбувається поступовий перегляд кемалістських традицій та принципів, який особливо активізувався з приходом у 2002 році до влади помірковано ісламістської Партії Справедливості та Розвитку. У сфері зовнішньої політики ця подія призводить до переорієнтації Туреччини на реалізацію стратегії А. Давутоглу, яка базувалася на всебічному використанні геополітичного розташування, історичного досвіду та авторитету держави (так званої «Стратегічної Глибини») для здобуття регіонального лідерства. Водночас підкреслюється, що, попри потужну теоретичну аргументацію, її практична реалізація не принесла Анкарі успіху – частково через завищену оцінку власних сил, частково – через глибинні зміни близькосхідного простору, дестабілізованого подіями Арабської весни.

У четвертому розділі «Специфіка неоосманської політики Р. Т. Ердогана»

розглядається сучасна ситуація в турецькій політиці, характерною рисою якої стає посилення особистої влади Реджепа Таїпа Ердогана та впливу його найближчого оточення на державну політику. У Турецькій Республіці відбувається розбудова політичного режиму нового типу, заснованого на електоральному авторитаризмі, неопатрімоніалізмі, популізмі та ісламізмі. У комплексі нова система державного управління та вироблення політичних рішень отримує назву «ердоганізму». Ця система у стислий строк трансформує підходи до зовнішньої політики країни. Формально Туреччина продовжує реалізовувати неоосманський курс. Утім, ревізія практичних аспектів імплементації зовнішньої політики в бік зростання її агресивності, активного застосування фактору військової сили, демонстративної багатополарності, певного авантюризму засвідчує, що сьогодні зовнішньополітична діяльність Анкари не підпорядковується класичним концепціям Давутоглу. Натомість під впливом персонального фактору – особистих якостей та інтересів Ердогана, які в рамках нового курсу правляча еліта намагається прив'язати до інтересів нації, – зовнішня політика Туреччини дедалі стає все більш розбалансованою. Це, разом зі складним міжнародним середовищем, в якому республіка вимушена реалізовувати свої амбітні плани, ставить під сумнів перспективи успішного завершення курсу на здобуття регіонального лідерства.

У висновках подаються основні результати, здобуті в рамках реалізованого дослідження. Підкреслюється, що сьогодні Туреччина перебуває у ключовій точці свого розвитку – на певному ідеологічному роздоріжжі. Фактично, основні положення кемалістської ідеології були демонтовані. В той же час неоосманізм так і не приніс турецькій владі успіху на міжнародній арені. Натомість персоніфікація правлячого режиму додає негативних рис реалізації зовнішньополітичної діяльності, яка все більше залежить від інтересів окремих осіб, а не теоретично обґрунтованих концепцій та стратегічних планів. Ситуацію ускладнює криза всієї системи міжнародних відносин, яка найглибше проявляється в регіональному оточенні Турецької Республіки. За цих умов турецькій владі доцільно провести аудит власних пріоритетів та ресурсів, і звернутися до розробки доктринальної концепції, яка б поєднала ключові здобутки розглянутих у дисертації ідеологій

задля забезпечення стабілізації ролі країни в системі міжнародних відносин.

Разом із тим, поки це не зроблено, Україна має вибудовувати відносини з Анкарою, виходячи із наявних реалій. У цьому випадку ми вважаємо за необхідне акцентувати увагу на системі прийняття державних рішень, характерних для сучасної Туреччини. Лідерський характер режиму Ердогана вимагає посилення персонального виміру двосторонніх відносин. Сьогодні Київ має орієнтуватися не на цінності та інтереси Турецької Республіки, а на їхнє бачення президентом держави. Розуміння цієї специфіки допоможе поглибити двосторонню співпрацю в найближчому майбутньому.

Ключові слова: Турецька Республіка, кемалізм, неоосманізм, зовнішня політика, ідеологія, ердоганізм, Мустафа Кемаль, Ахмет Давутоглу, «Стратегічна Глибина», турецька модель, Реджеп Таїп Ердоган

SUMMARY

Semenova H.O. *Kemalism and Neo-Ottomanism in the Foreign Policy of the Republic of Turkey*. – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

The research paper for obtaining the PhD Degree in political sciences, specialty 23.00.04 “Political Issues of International Systems and Global Development”. – Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia; Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2020.

As far as the dissertation is concerned, it studies the influence of ideological factor on the planning and implementation of foreign policy of the Republic of Turkey. For this purpose, the paper examines the history of the formation and development of the phenomenon of state ideology through the example of Kemalism and Neo-Ottomanism ideologies whose role remains crucial in ensuring the transformation of Turkish society and the system of public administration in the XX–XXI centuries.

The thesis about the primary role of ideology in shaping the foundations of Turkey’s foreign policy is proved in dissertation. This may be considered one of the characteristic features of a specific Turkish model that was formed within the framework of the profound modernization of the country after the collapse of the Ottoman Empire.

In fact, during the entire republican period of the Turkish sovereignty, its policy was based on the ideological concepts that expertly justified and clearly set the goals and tasks of Ankara in the international arena. From the early 1920s to the mid-1980s, the major role in this process was assigned to Kemalism ideology that formed a complex vision of the need to modernize Turkey to the level of the world's leading countries, narrowing the gap between Turkey and them. In the post-bipolar period, the concept of Neo-Ottomanism came to its place. In the conditions of obtaining the relevant status and potential by the republic, it focused on using the factors of historical heritage, geopolitical location, religious solidarity and regional ambitions to foster Ankara's role as a key geopolitical actor in the post-Ottoman space. Thus, Kemalism and Neo-Ottomanism contradict each other in key theses that lie in the core of respective ideologies (the attitude towards the Ottoman heritage and religious selfidentification, and the most important vectors of the foreign policy). However, they are united by the common goal of making Turkey an important and competitive actor in the international environment.

The dissertation introduction characterizes the purpose and objectives of the research, its object and subject, chronological and geographical boundaries, methodology and practical importance of the work. However, the main focus is made on its relevance in both theoretical and practical planes. In the first case, it is necessary to study the principles and sources of Turkey's foreign policy to fully understand the historical processes and the current situation in the international environment. Ankara takes a strategic position in the system of international relations and it is impossible to ensure an objective study of the relevant area without understanding its policy. Meanwhile, the example of the ideological support of Turkey's foreign policy can be considered as a case-model for mastering – at the theoretical level – the principles and the level of dependence of foreign policy activities on ideological concepts. Instead, from a practical point of view, the study of Turkish issues becomes an important task for Ukrainian science due to the Turkey's place in the system of foreign relations of Ukraine. Ankara is the southern neighbor of our state, a partnership with which in many ways becomes strategic. Therefore, it is in the interests of Kyiv to provide an in-depth understanding of the trends and factors that determine its foreign policy, as this can help in further building of

Ukrainian-Turkish relations.

The scientific novelty of the dissertation research is to mainly summarize material as to the ideological foundations of Turkey's foreign policy with a focus on the transformation of relevant ideologies under the influence of internal and external factors, their impact on the practical work of Turkish diplomacy. For the first time, the paper comprehensively describes the process of evolution of the ideological component of Turkey's foreign policy from the time of republic's proclamation to the present. It emphasizes the transformational nature of the practical implementation of Kemalist foreign policy, which had a pronounced modernization character (which in turn led to the forced implementation of the pro-Western course), as well as describing the basic worldview principles, conceptual foundations and theoretical developments of Akhmet Davutoglu's foreign policy concept – the pinnacle of theoretical developments in the Neo-Ottoman vision of Turkey's future. Besides, it analyzes the correspondence of the Neo-Ottoman regional ambitions of the Turkish authorities to the real potential of the state and the current situation of the international space, including the study of the specifics of the transformation of Turkish state policy under the influence of strengthening the positions of R.T. Erdogan that leads to the emergence of the phenomenon of "Erdoganism".

Chapter One, "Theoretical and Methodological Foundations of the Study", examines the basic elements that lie in the basis of the work on the dissertation. The status of study of researched topic in the scientific literature is analyzed. The classification of papers used in the dissertation is offered according to the problematic principle. An original source base consisting of interstate treaties, documents of international organizations, normative acts and programs of political parties of the Republic of Turkey, interviews, speeches and articles of leading political figures, memoirs, statistical and referential materials, mass media publications is being studied. The methodological foundations of the study, which are based on the principles of systematic and comprehensive research, as well as historicism, are outlined. As a theoretical base on the topic of the dissertation, it is the study of the ideological concepts of the imperial period of the history of Turkish statehood – Ottomanism, Pan-Turkism and Pan-Islamism. In one dimension or another, it was they which formed the basis of the ideologies that became

dominant in republican Turkey.

Chapter Two, “The Ideology of Kemalism and its Impact on the Foreign Policy of the Republic of Turkey in the 1920-1980s”, examines the essence of Kemalist ideology as a key element in the functioning of the Turkish state for most part of the XX century. It was responsible for the profound modernization of Turkish society and led to the formation of a specific Turkish model of public management and development. It is based on the concept of “six arrows” being the basic principles of social and political life. These include republicanism, nationalism, secularism, populism, statism and reformism. It was noted that Kemalism as a program for the development of the state was mainly focused on internal processes. Instead, in the foreign policy sector it did not formulate clear guidelines for Turkey’s positioning in the international arena. It merely pointed to the general purpose of overcoming the existing gap between Turkey and the leading powers, and building a competitive state. An analysis of specific cases in the history of Ankara’s foreign policy revealed that in fact, rationalism, realism, independence and peacefulness were its hallmarks.

Chapter Three, “The Place of Neo-Ottomanism in Turkey’s Politics at the Turn of the XX–XXI Centuries”, examines the next period in the history of Turkish statehood when, in the end of bipolar confrontation, Kemalism gradually loses its dominant position as a state ideology. In its place comes the concept of Neo-Ottomanism. It focuses on a more pro-active policy on a regional level aimed at transforming Ankara into a hegemon of the post-Ottoman space. It is emphasized that Turkey is undergoing a gradual revision of the Kemalist traditions and principles, which has been particularly intensified with the coming to power of the moderately Islamist Justice and Development Party in 2002. In the area of foreign policy, this eventually leads to Turkey’s reorientation towards the implementation of A. Davutoglu’s strategy that was based on the full use of the geopolitical location, historical experience and authority of the state (so-called “Strategic Depth”) to gain regional leadership. At the same time, it is emphasized that despite its strong theoretical reasoning, its practical implementation has not brought success to Ankara, partly due to the overestimation of its own forces, partly due to the profound changes in the Middle East destabilized by the events of the Arab Spring.

Chapter Four, “The Specifics of the Neo-Ottoman policy of R.T. Erdogan” examines the current situation in Turkish politics characterized by the strengthening of the personal power of Recep Tayyip Erdogan and his closest entourage. The Republic of Turkey is developing a new type of political regime based on electoral authoritarianism, neo-patrimonialism, populism and islamism. In complex, the new system of governance and political decision-making is called “Erdoganism”. It also transforms approaches to the country’s foreign policy. Formally, Turkey continues to pursue a Neo-Ottoman course. However, a revision of the practical aspects of foreign policy implementation – in the direction of increasing its aggressiveness, active use of the factor of military force, demonstrative multipolarity, a certain adventurism – shows that today Ankara’s foreign policy activities are not subject to the classical concepts of Davutoglu. Instead, under the influence of the personal factor – the qualities and interests of Erdogan, which his supporters try to present as nation’s interests – Turkey’s foreign policy has become increasingly unbalanced. This, together with the complex international environment in which the republic is forced to implement its ambitious plans, casts doubt on the prospects of successfully completing the course for regional leadership.

The conclusions contain the main results obtained from the research. It is emphasized that today Turkey is at a key point in its development, i.e. at a certain ideological crossroad. In fact, the basic tenets of Kemalist ideology were dismantled. However, Neo-Ottomanism has not brought success to the Turkish authorities on the international stage. Instead, the personification of the ruling regime adds negative features to foreign policy implementation that today is increasingly dependent on the interests of individuals rather than theoretical concepts and strategic plans. The situation is complicated by the crisis of the entire system of international relations which is most evident in the regional environment of the Republic of Turkey. Under these conditions, it is advisable for the Turkish authorities to audit their own priorities and resources, and to start the development of a doctrinal concept that would combine the key achievements of the ideologies discussed in the dissertation to ensure the stabilization of the country’s role in the system of international relations.

At the same time, until it is done, Ukraine should build up relations with Ankara,

based on existing realities. In this case, we consider it necessary to focus on the system of state decision-making characteristic of modern Turkey. The leadership nature of the Erdogan regime requires an enhanced personal dimension of bilateral relations. Today, Kyiv should focus not on the values and interests of the Republic of Turkey, but on their vision by the President of the state. The understanding of this specificity will help to deepen bilateral cooperation in the nearest future.

Keywords: the Republic of Turkey, Kemalism, Neo-Ottomanism, foreign policy, ideology, Erdoganism, Mustafa Kemal, Ahmet Davutoglu, Strategic Depth, Turkish model, Recep Tayyip Erdogan

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії та навчальні посібники:

1. Замікула Г.О., Замікула М.О. Регіональні підсистеми міжнародних відносин: Близький та Середній Схід. *Регіональні підсистеми міжнародних відносин: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Вінниця, 2018. С. 247-295.

Публікації у наукових фахових виданнях України з політичних наук:

2. Замікула Г.О. Туреччина-Ізраїль: шляхи нормалізації двосторонніх відносин. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. 2016. № 2 (327). С. 3-9.
3. Замікула Г.О., Александров О.С. Туреччина як регіональна потуга: фактор внутрішньополітичної зміни ролі збройних сил. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3 (40). С. 54-61.
4. Замікула Г.О. Трансформація партійної системи Турецької Республіки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 225-233.

5. Замікула Г.О. Зовнішньополітична концепція Ахмета Давутоглу: основні теоретичні положення. *Гілея*. 2018. № 136. С. 296-301.
6. Замікула Г.О. До питання щодо практичної реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу. *Гілея*. 2018. № 137. С. 397-401.

Публікації у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

7. Замікула Г.О. Ідеологія кемалізму: базові принципи та вплив на міжнародне позиціонування Турецької Республіки. *East European Science Journal*. 2018. No 12 (40), Part 4. P. 47-52.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Семенова А.О., Грідіна І.М. Туреччина і Росія: стратегічне партнерство чи обмежена співпраця? *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи: Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Вінниця-Житомир, 2015. С. 292-294.*
9. Замікула Г.О. Брюссельська стратегія Туреччини в умовах міграційної кризи в Європі. *Шевченківська весна: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. К., 2016. Ч. 1. С. 32-35.*
10. Замікула Г.О. Турецька інтервенція проти Афріну: внутрішні причини та зовнішня реакція. *Актуальні питання сучасної науки: III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей (Дніпро, 30 січня 2018 р.). Дніпро, 2018. Ч. 2. С. 105-111.*
11. Замікула Г.О. Актуальні питання україно-турецьких відносин у сфері безпеки. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 30-31 березня 2018 р.). Дніпро, 2018. Ч. I. С. 70-72.*

- 12.Замікула Г.О. Проблема адаптації та ідентифікації турецької діаспори в Європі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. 2018. Вип. 19. С. 77-82.
- 13.Замікула А.О. Геополитическое позиционирование и идентификация Украины и Турецкой Республики в условиях актуального цивилизационного противостояния: сравнительный анализ. *International Security in the Frame of Modern Global Challenges*. Collection of scientific works. Vilnius, 2018. С. 521-528.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

- 14.Замікула Г.О. Безпекова політика Туреччини та її вплив на Чорноморський регіон. *Чорноморська безпека*. 2017. № 2 (30). С. 69-74.
- 15.Замікула Г.О. Конституційні реформи в Турецькій Республіці в ХХІ столітті. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 30. С. 105-112.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Методологія та концептуальні засади дослідження	27
1.2. Стан наукового вивчення проблеми та джерельна база дослідження	47
Висновки до розділу 1.....	67
Розділ 2. ІДЕОЛОГІЯ КЕМАЛІЗМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1920-1980-Х РОКІВ	
2.1. Походження та характерні риси ідеології кемалізму.....	69
2.2. Принципи та пріоритетні напрямки кемалістської зовнішньої політики.....	88
Висновки до розділу 2.....	108
Розділ 3. МІСЦЕ НЕООСМАНІЗМУ В ПОЛІТИЦІ ТУРЕЧЧИНИ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ	
3.1. Джерела та ключові риси ідеології неоосманізму.....	110
3.2. Сутність та практичні аспекти реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу.....	127
3.3. Неоосманізм у регіональній політиці та двосторонніх відносинах Туреччини.....	145
Висновки до розділу 3.....	164
Розділ 4. СПЕЦИФІКА НЕООСМАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ Р. Т. ЕРДОГАНА	
4.1. Феномен управлінської моделі Р.Т. Ердогана.....	166

4.2. Зовнішньополітичний вимір ердоганізму та його вплив на міжнародне становище Турецької Республіки.....	186
Висновки до розділу 4.....	206
ВИСНОВКИ.....	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	218
ДОДАТКИ.....	283

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АС – Африканський Союз

БПЛА – безпілотний летальний апарат

ВМФ – військово-морський флот

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВПС – військово-повітряні сили

ДПН – Демократична партія народів

ЄС – Європейський Союз

ЗМІ – засоби масової інформації

ІДІЛ – Ісламська держава Іраку та Леванту

КНР – Китайська Народна Республіка

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи

ПНР – Партія націоналістичного руху

ППО – протиповітряна оборона

ПСР – Партія Справедливості та Розвитку

РНП – Республіканська народна партія

РПК – Робітнича партія Курдистану

РФ – Російська Федерація

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

ВСТУП

Актуальність теми дослідження еволюції ідеологічних засад державної політики Турецької Республіки та їхнього впливу на зовнішньополітичну діяльність держави формується сукупністю факторів.

Науково-дослідний характер актуальності визначається можливістю вивчення турецького кейсу в якості прикладу державної стратегії, заснованої на чітких ідеологічних засадах; зразку для дослідження самого феномену впливу ідеології на зовнішню політику держави. Сутність розглянутих в дисертації ідеологій дозволяє на конкретних прикладах дослідити застосування концепцій модернізації (кемалізм) та консерватизму (неоосманізм) в якості чинників державної ідеології. При цьому наявний на сьогоднішній день рівень висвітлення цієї тематики в науковій літературі вбачається недостатнім. Деякі аспекти проблеми залишаються слабо опрацьованими (взаємний зв'язок кемалізму та неоосманізму між собою та з ідеологічними концепціями імперського періоду; процес становлення неоосманської ідеології в Туреччині); інші викликають дискусії в науковому середовищі (оцінка відповідності зовнішньої політики Туреччини періоду біполярного протистояння задекларованим кемалістським принципам). Гострота теми призводить до заангажованості значної частини робіт, які висвітлюють практичні аспекти реалізації турецької зовнішньої політики та надають їй оцінку (особливо – щодо актуальної політики Р. Т. Ердогана). Специфічний підхід Туреччини до формулювання та інституалізації зовнішньополітичної стратегії – де навіть за умов фактично очевидної наявності неоосманського бачення на офіційному рівні дуже довго не декларувалась відмова від кемалістських принципів – визначає необхідність поглибленого та неупередженого аналізу предмету дослідження.

Практично-прикладна актуальність роботи визначається геополітичною роллю Анкари в міжнародному просторі. Її значення забезпечується унікальним геополітичним становищем держави в сучасному світі. Межування країни з кількома стратегічними регіонами (Балкани, Близький Схід та Південний Кавказ), її транзитний потенціал, історичні аспекти (османська спадщина) та культурно-

етнічні фактори (тюркська солідарність) додають їй ваги в рамках системи міжнародних відносин. Турецька Республіка, завдяки реформам Мустафи Кемалю, представляє чи не єдиний приклад успішної модернізації ісламської держави відповідно до західних цінностей та зразків (пропонуючи так звану турецьку модель в якості зразка для інших акторів). Її зовнішня політика останніх десятиліть, спрямована на досягнення регіонального лідерства на постосманському просторі, перетворює Туреччину на одного з найбільш активних акторів міжнародного середовища. При цьому сьогодні її поведінка на міжнародній арені суттєво трансформується під впливом радикальних внутрішніх змін політичного режиму, системи державного управління та навіть суспільних пріоритетів через певну «ісламізацію» суспільства та державної політики (яскравою ілюстрацією чого стає повернення статусу мечеті Ая-Софії, що було узгоджене влітку 2020 р.). Всі ці фактори в поєднанні пояснюють специфічне місце держави на міжнародній арені, яке потребує детального вивчення для розуміння сучасних тенденцій та перспектив трансформації глобального простору та окремих регіональних підсистем міжнародних відносин.

Для України наукова розробка з турецької тематики становить особливий інтерес, адже ця країна є південним сусідом нашої держави. Рівень відносин між Анкарою та Києвом дозволяє говорити про стратегічне партнерство між ними. Глибокі історико-культурні та економічні зв'язки інтенсифікують турецький напрям зовнішньої політики України. В умовах продовження агресії Російської Федерації (РФ) проти нашої держави актуалізується безпековий контекст україно-турецької взаємодії – адже Києву необхідно заручитися підтримкою Анкари задля протидії російській експансії в Чорноморському регіону. Іншим фактором, який підвищує інтерес України до Туреччини, стає елемент тюркської солідарності – Анкара глибоко стурбована захистом прав кримськотатарського населення окупованого Криму, і така позиція повністю відповідає українським інтересам. За цих обставин вивчення проблематики турецької зовнішньої політики, її джерел, базових стратегічних концепцій та ідеологічної бази перетворюється на важливе завдання для вітчизняної науки. За рахунок подібних досліджень українські науковці

кола здобувають теоретичні висновки та розробляють рекомендації, які в подальшому можуть бути використані у дипломатичних місіях, розробці стратегії двосторонніх відносин. Це формує практичну актуальність вивчення тематики ідеологічних засад зовнішньої політики Турецької Республіки для вітчизняної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса і пов'язана із науковою темою «Політична комунікація, міжнародна акторність та регіональна безпека» (державний реєстраційний номер 0119U100546), в якій автором проаналізовано ідеологічні засади зовнішньої політики Турецької Республіки та здійснено оцінку її позицій на міжнародній арені в ХХІ столітті.

Мета дослідження полягає в розкритті сутності ідеологій кемалізму та неоосманізму, встановленні їхнього впливу на зовнішню політику Турецької Республіки.

Задля досягнення поставленої в дослідженні мети пропонується розв'язати такі наукові завдання:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми ідеологічного забезпечення зовнішньої політики Турецької Республіки та джерельну базу з цієї тематики;
- охарактеризувати кореляцію категорій «ідеологія» та «зовнішня політика», та дослідити теоретичні джерела ідеологічних концепцій кемалізму та неоосманізму;
- розкрити ключові принципи кемалістської ідеології в контексті її ролі в становленні та розвитку Турецької Республіки протягом ХХ століття;
- визначити характерні риси кемалістської зовнішньої політики та їхній вплив на міжнародне позиціювання Туреччини в умовах міжвоєнної напруги та біполярного протистояння;
- охарактеризувати процес концептуалізації неоосманської ідеології в Туреччині, приділяючи особливу увагу теоретичним положенням та базовим

елементам неоосманської зовнішньополітичної концепції А. Давутоглу;

- розкрити практичний вимір неоосманської зовнішньої політики Анкари в ХХІ столітті у форматі регіонального позиціювання та розвитку двосторонніх відносин з ключовими геополітичними гравцями;
- визначити вплив актуальних трансформацій суспільного та політичного середовища Туреччини на формування та реалізацію зовнішньої політики Р.Т.Ердогана.

Об’єктом дослідження виступають ідеології кемалізму та неоосманізму.

Предметом дослідження є вплив ідеологій кемалізму та неоосманізму на зовнішню політику Турецької Республіки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1923 по 2018 роки. Нижньою межею виступає дата проголошення Турецької Республіки. Утім, враховуючи специфіку дослідження, в деяких випадках вона була розширена – через необхідність проаналізувати джерела кемалізму та неоосманізму, якими є концепції, сформовані протягом заключного періоду османської імперської історії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Верхньою межею дослідження пропонується розглядати завершення радикальних внутрішньополітичних трансформацій всередині Турецької Республіки, реалізованих Партією Справедливості та Розвитку (ПСР). Фактично, робота присвячена вивченню еволюції ідеологічних засад зовнішньої політики Туреччини в період від Ататюрка до Ердогана.

Географічні межі роботи мають глобальний характер. У цілому, місце, яке Туреччина посідає на міжнародній арені, її роль у системі міжнародних відносин біполярного та постбіполярного періодів вимагають розширити географію дослідження на весь глобальний простір. До цього спонукають дії, що підкреслюють зовнішньополітичні амбіції Анкари, яка претендує на статус «зростаючої сили» та має інтереси в різних регіонах світу. Зовнішньополітичні кроки підкріплюються не лише активною дипломатичною роботою, але в деяких випадках і проєкцією сили. Особлива увага в роботі приділяється постосманському простору, який є основним полем реалізації неоосманської концепції (див.

Додаток А), і традиційним напрямкам зовнішньополітичної діяльності Анкари (відносини з великими державами та тюркським світом, європейський напрямок зовнішньої політики тощо).

Методологія дослідження обумовлена поставленими в роботі завданнями та сутністю предмета вивчення. Остання, на нашу думку, пояснюється гіпотезою взаємозалежності ідеології та зовнішньої політики. З одного боку, кемалізм та неоосманізм, насамперед, були утворені як відповіді на адекватні виклики міжнародного середовища. З іншого боку, вони формували суб'єктивне сприйняття цілей та інтересів Туреччини на міжнародній арені, визначали оцінку актуальних процесів та методи реагування на них. Мова, у такий спосіб, йде про суб'єктивізацію зовнішньополітичних підходів Анкари, конструювання її міжнародної діяльності на основі сприйняття дійсності, сформованих у політичній еліті та турецького суспільства панівною в державі ідеологією.

У дисертації поєднуються концептуальний, інституціональний та системний підходи. Її теоретичну основу складають діалектичні принципи наукового пізнання – наукової достовірності, історизму, всебічності, критичного ставлення до джерельної бази, логічності у викладенні матеріалу. Для роботи характерна мультидисциплінарність, яка аргументує необхідність використання не лише специфічних методів політичної науки, а й інструментарію суміжних галузей знань (історія, економіка, правознавство тощо). Серед конкретних методів, які були застосовані в роботі, зазначаються аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, екстраполяція, типологізація, спостереження, кейс-стаді, прогнозування, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, біхевіористський та інституційний методи.

Наукова новизна одержаних результатів походить із характеру виконаної роботи, в рамках якої було схарактеризовано ідеологічну складову основ турецької зовнішньої політики протягом усього республіканського періоду. Де-факто, це перша спроба концептуалізувати це специфічне питання в рамках вітчизняної науки, де особливу увагу приділено розвитку ідеологій кемалізму та неоосманізму, їхньому впливу на практичну діяльність турецької дипломатії. У рамках дисертації

підходи щодо вивчення теоретичних засад зовнішньої політики Анкари та характеристики її практичної діяльності на міжнародній арені поєднуються з метою комплексного визначення ролі ідеології в зовнішньополітичному позиціюванні Турецької Республіки.

За рахунок здійсненого в рамках роботи над дисертацією критичного аналізу джерельної бази та наукових публікацій з тематики дослідження авторка:

Вперше:

- обґрунтувала взаємозалежність категорій ідеології та зовнішньої політики на прикладі процесів еволюції ідеологічних засад зовнішньої політики Туреччини від часу проголошення республіки до сучасності (від кемалізму до неоосманізму);
- довела трансформаційний характер практичної реалізації кемалістської зовнішньої політики турецькою владою впродовж XX століття, що дало можливість запропонувати авторську періодизацію цього процесу;
- визначила специфіку трансформації неоосманської зовнішньої політики Туреччини під впливом посилення позицій Р.Т. Ердогана, який фактично встановлює лідерський режим на політичній арені держави.

Вдосконалено:

- визначення характерних рис специфічної турецької моделі з точки зору її зв'язку з ідеологічними концепціями, що формують основу турецької державності та самоідентифікації турецького народу;
- опис ключових елементів ідеологічних доктрин та концепцій, різною мірою характерних для турецького політикуму (кемалізм, османізм, неоосманізм, пантюркізм, панісламізм тощо);
- розуміння світоглядних принципів, концептуальних засад і теоретичних розробок зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу, які визначають сутність неоосманського підходу до зовнішньої політики Туреччини у XXI столітті;
- характеристику відносин Туреччини з провідними державними акторами

світового простору та її політики стосовно певних регіонів (Близький Схід, Центральна Азія, Південний Кавказ тощо).

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення комплексу факторів, які визначають позиціонування Туреччини на міжнародній арені та покладені в основу ідеологічного забезпечення зовнішньої політики держави;
- аналіз впливу тенденцій внутрішньополітичного розвитку турецької держави та особливостей функціонування турецького суспільства на зовнішньополітичний курс Анкари та формування його ідеологічних засад;
- оцінка відповідності претензій турецької влади на регіональне лідерство реальному потенціалу держави та актуальному стану міжнародного простору в ХХІ столітті.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою розробкою автора. У ході дослідження було опрацьовано відповідні наукові джерела, здійснено обробку даних та інтерпретацію одержаних результатів. Теоретичні положення в процесі наукового пошуку отримані дисертантом особисто. Більшість публікацій за темою дисертації підготовлені автором самостійно; у співавторстві підготовлені 1 розділ у колективній монографії (особистий внесок складає 0,9 друкованого аркуша; співавтор – М. Замікула, к.і.н., старший викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики ДонНУ імені Василя Стуса, старший науковий співробітник відділу проблем зовнішньої політики та міжнародної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень), 1 стаття (особистий внесок складає 0,25 друкованого аркуша; співавтор – О. Александров, начальник відділу проблем зовнішньої політики та міжнародної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень), 1 тези доповіді (особистий внесок складає 0,15 друкованого аркуша; співавтор – І. Грідіна, д. і. н., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики ДонНУ). Сформульовані в дисертації наукові висновки та пропозиції є особистим доробком автора.

Практичне значення отриманих результатів походить з актуальності дослідження. Місце Туреччини на геополітичній карті світу, радикальність трансформацій, які відбуваються в цій державі останніми роками, та її статус південного сусіда України підкреслюють важливість розробки вітчизняною наукою тематики теоретичних засад, джерел та принципів турецької зовнішньої політики. Отримані в дисертації теоретичні положення та висновки становлять практичний інтерес для українських органів державної влади, які займаються реалізацією зовнішньої та безпекової політики нашої держави. У науковій сфері вони можуть бути використані при подальшому поглибленому вивченні академічними колами низки питань. При цьому мова йде не лише про специфічні аспекти політичної історії Туреччини, але й про загальні проблеми функціонування конкретних регіональних підсистем міжнародних відносин (насамперед – близькосхідної) та специфіку переформатування глобального міжнародного простору. Статус Туреччини, її потенціал та прагнення до регіонального лідерства відкривають можливості для використання результатів дисертаційного дослідження під час вивчення зовнішньополітичної діяльності «держав середньої сили». Також вони можуть бути використані при підготовці навчальних курсів спеціальностей «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», «Політологія», «Історія та археологія».

Апробація результатів дисертаційного дослідження була здійснена у форматі звітування про виконану наукову роботу на засіданнях кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; під час роботи в рамках Літньої школи «Турецька політична структура» («Turkish Political Structure») в Університеті Дев'ятого вересня (Dokuz Eylül Üniversitesi), м. Ізмір, Туреччина, яка проходила в червні-липні 2016 року. Також вони були покладені в основу виступів на наукових конференціях, таких як: Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи» (м. Вінниця–м. Житомир, Україна, 14–15 травня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та

молодих вчених «Шевченківська весна-2016» (м. Київ, Україна, 7 квітня 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Зовнішня політика і дипломатія Української Народної Республіки (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.)» (м. Київ, Україна, 28 квітня 2017 року); IV Міжнародна конференція з політичних та соціальних проблем євразійського простору «Цивілізація та Світова політика» (м. Стамбул, Туреччина, 1–2 липня 2017 р.); III міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні питання сучасної науки» (м. Дніпро, Україна, 30 січня 2018 р.); III Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах», (м. Дніпро, Україна, 30–31 березня 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (м. Острогож, Україна, 18–19 травня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародна безпека у світлі сучасних глобальних викликів» (м. Вільнюс, Литва, 11 червня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження викладено в низці наукових публікацій, зокрема: 5 статтях у вітчизняних фахових наукових виданнях; 1 статті в закордонному науковому виданні; 8 наукових статтях апробаційного характеру та тезах наукових доповідей. Також вони були застосовані при роботі над розділом навчального посібника «Регіональні підсистеми міжнародних відносин», підготовленого колективом кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики ДонНУ імені Василя Стуса.

Структура та зміст дисертації обумовлені актуальністю, змістом і сутністю досліджуваної проблеми, специфікою мети та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (дев'ять підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (689 назв). Загальний обсяг дисертації становить 295 сторінки друкованого тексту, з них основного тексту – 200 сторінок.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологія та концептуальні засади дослідження

Розкриття сутності ідеологій кемалізму та неоосманізму та встановлення їхнього впливу на зовнішню політику Турецької Республіки, виконання завдань дослідження та специфіка його об'єкта та предмета вивчення передбачає використання комплексу загальнонаукових і конкретнонаукових підходів і методів, які застосовуються в межах теорії міжнародних відносин, політології та методів історичних наук.

В рамках дослідження були розглянуті теоретичні конструкції, покладені в основу популярних в Туреччині ідеологій; охарактеризовано процес їхньої концептуалізації у вигляді певних стратегій, на яких заснована політична діяльність Анкари; проаналізовано практичний вимір застосування їхніх положень і бачення в зовнішньополітичній площині.

В дисертації з метою досягнення комплексності при вивченні досліджуваного явища застосовується поєднання низки підходів – таких як концептуальний, системний, інституціональний.

Концептуальний підхід передбачає розгляд проблематики впливу ідеології на зовнішню політику Турецької Республіки через пошук пояснення цих процесів з точки зору положень ключових теорій, які намагаються пояснити сутність та закономірності міжнародного простору. В основі наукової розробки досліджуваної проблематики лежить визначення взаємообумовленого зв'язку явищ «державна ідеологія» та «зовнішня політика». При цьому різні концепції по різному розставляють пріоритети в цих відносинах.

Наприклад, з точки зору політичного реалізму, в основі зовнішньополітичної діяльності лежать національні інтереси. За Г. Моргентау, концепція інтересу вносить раціональний порядок в предмет політичної науки і, таким чином, робить можливим теоретичне розуміння політики. З боку учасників політичних процесів це забезпечує раціональну дисципліну в діях, створюючи спадкоємність та схожість у зовнішній політиці, яка й формує послідовну реалізацію національного

зовнішньополітичного курсу навіть за умов зміни відповідальних за нього персоналій. Відтак, реалістична теорія вимагає уникати надання зайвої уваги мотивам та ідеологічним вподобанням конкретних політиків. Вона наполягає на наявності раціональної оцінки та заснованої на ній дії, застерігаючи проти апелювання до ідеологічних мотивів конкретної особистості [567]. В контексті зовнішньої політики Турецької Республіки реалістичний підхід відкидає фактор моральних обов'язків, які штовхали турецьку владу до певних дій. Здійснені кроки – будь то інтервенція на Кіпр 1974 р., розрив з Ізраїлем на початку ХХІ століття, або ж підтримка Азербайджану в конфлікті з Вірменією, пояснюються конкретною раціональною вигодою, яку Анкара прагне отримати. Ідеологія таким чином виступає або фасадом, що приховує реальні мотиви дій, або ж системою поглядів, що притаманна суспільству та конкретним особистостям, але в той же час не підіймається до статусу фактору, який сам по собі впливає на прийняття рішень.

Не погоджуючись з таким підходом, ми вважаємо, що не можна зводити зовнішньополітичну сферу виключно до раціональної діяльності в об'єктивних умовах, позбавляючи її соціального забарвлення. Досліджуване питання краще презентує концепція політичного конструктивізму. Характеризуючи позиціонування держави, її інтереси та діяльність на міжнародній арені, вона виходить з ідеї щодо соціального конструювання міжнародних відносин. У такому випадку пануюча в державі ідеологія стає фактором, який сприяє формуванню певного ставлення до відповідних питань – як з боку відповідальних осіб, так і суспільства в цілому. Створена в якості поєднання різних елементів, які формують цінності та орієнтири суспільного життя, охоплюючи різні сфери (не лише політичну, але й культурну, релігійну тощо), вона визначає світогляд суспільства, і через це впливає на його політику. Важливим елементом для формування ідеології стає феномен історичної пам'яті та вироблення наративу для прийнятної оцінки певних подій минулого – при цьому мова йде не лише про «позитивну пам'ять» (де прославляються спадщина та здобутки минулого – у випадку Туреччини прикладом може служити неоосманізм), але й про «негативну пам'ять» (де певні події та традиції відкидаються, не використовуються в побудові нового підходу до політики

держави – частково такий підхід демонструє кемалізм у ставленні до османської спадщини).

Але в той же час слід відзначити, що формування ідеології відбувається під впливом багатьох факторів – як внутрішніх, так і зовнішніх. У розглянутому прикладі щодо Туреччини не важко помітити, що надзвичайно важливу роль для концептуалізації досліджених ідеологій кемалізму та неоосманізму відіграли саме зовнішні умови, зокрема, світовий порядок, який ставив перед владою Туреччини виклики, або відкривав для неї перспективи, у відповідь на що Анкара презентувала оновлення ідеологічної бази державної політики. Так, кемалізм стає об'єктивною відповіддю на загрозу турецькій державності, яка актуалізувалася в умовах «Севрської катастрофи». Він був сформований як стратегія модернізації держави, подолання її відставання від ключових акторів міжнародного простору – тобто як реакція на міжнародне середовище, яке сформувалося після закінчення Першої світової війни. Натомість неоосманізм так само є об'єктивною реакцією на глибинну трансформацію світового порядку наприкінці 1980-х років, коли крах біполярної системи та розпад СРСР врешті-решт відкрили перед Туреччиною нові геополітичні можливості, на які Анкара мала реагувати. В обох випадках можна говорити про наявність певного соціального замовлення з боку турецького суспільства на оновлення системи державного управління та політичної стратегії, що мало забезпечити належну відповідь на актуальні загрози та сприяти повноцінному використанню наявних можливостей.

Таким чином, в основі дисертаційної роботи лежить гіпотеза про взаємну обумовленість ідеологічних і зовнішньополітичних категорій країни. Саме зовнішньополітичні умови стають важливою передумовою для формування державної ідеології, яка поступово перетворюється на орієнтир при здійсненні країною внутрішньої політики, і в такий спосіб впливає на практичні аспекти її зовнішньополітичної діяльності. При цьому кейс Турецької Республіки дозволяє розглядати ці питання в якості закономірного безперервного процесу, якому не заважає надмірне зовнішнє штучне втручання (на кшталт силової зміни режиму, окупації тощо). Він слугує підтвердженням постструктуралістського підходу до

проблематики ідеологічного забезпечення зовнішньої політики. Ця концепція наполягає на помилковості сприйняття ідеології в якості чіткого переліку правил, які формують зовнішньополітичні пріоритети держави. Вона об'єднує певні цінності та цілі, пов'язані з певними завданнями політичної діяльності. Зовнішньополітичний дискурс в таких умовах стає зв'язковою ланкою між ідеологічними директивами (які окреслюють пріоритети та межі) та практичною політичною дією [426, р. 77-78]. Гнучкість такого підходу ілюструється змінами, які були притаманні зовнішній політиці Турецької Республіки в ХХ столітті – коли гегемонія кемалізму не заважала корегувати зовнішньополітичний курс у відповідності до вимог часу. В той же час постструктуралістська оцінка дозволяє краще зрозуміти сутність неоосманської проблематики, проводячи розбіжності між загальною неоосманською ідеологією та конкретною неоосманською зовнішньополітичною концепцією А. Давутоглу.

Теоретичні розробки цього дослідника заслуговують на окрему увагу – адже саме вони фактично сформулювали чітку концепцію неоосманської зовнішньої політики Турецької Республіки. З геополітичної точки зору Давутоглу вступав в полеміку з прибічниками цивілізаційної ролі Туреччини в якості «мосту між цивілізаціями». Для нього концепція «мосту» означає невизнання унікального турецького потенціалу – комплексу факторів, які він об'єднує в поняття «Стратегічна глибина». Він доводить безпідставність спроб цивілізаційної трансформації Туреччини – натомість апелює до необхідності використовувати в повному обсязі традиційні елементи турецької ідентичності задля забезпечення державі регіонального лідерства [62].

Свій погляд на проблему пропонує С. Гантінгтон, який розглядає Туреччину в якості «розірваної» держави. З точки зору його теорії щодо зіткнення цивілізацій кемалістська модернізація кидала виклик приналежності Турецької Республіки до ісламського світу. Мова йшла про нав'язану згори спробу переорієнтувати державу на цінності, які не були для неї природними, цивілізаційно обґрунтованими. Гантінгтон справедливо вбачав причини прозахідної орієнтації Анкари протягом значної частини ХХ століття в наявних зовнішньополітичних умовах. Натомість

після закінчення холодної війни пасивність Заходу в наданні належної підтримки зусиллям турецької політичної еліти щодо остаточної інтеграції у європейський простір, відсутність в європейських та американських партнерів чіткого бачення нової ролі Туреччини в оновленому світі, призвели до ісламського відродження в цій державі. Конфлікт між ісламською ідентичністю та прозахідними прагненнями як раз і намагалась презентувати в позитивному ключі теорія «мосту між цивілізаціями», яка пояснює «розірваність» Туреччини та була популярна серед певних турецьких політиків (С. Демірель, Т. Чіллер) [379].

Складна структура об'єкту та предмету дослідження обґрунтовує використання системного підходу, який дозволяє розглянути зовнішню політику Турецької Республіки в якості цілісної системи, утвореної взаємопов'язаними елементами – такими, як: чіткий ідеологічний фундамент (концепції кемалізму та неоосманізму); обставини міжнародного середовища, у якому реалізовується зовнішньополітична діяльність; наявний потенціал та ресурси держави, які забезпечують її позицію в глобальному просторі. У дисертаційній роботі досліджувана проблематика представлена у вигляді складного явища, сформованого кількома структурними елементами. Говорячи про ідеологічний контекст зовнішньої політики Туреччини, ми включаємо до сфери нашого наукового інтересу: внутрішні трансформації в республіці, які визначали обличчя турецького суспільства та курс державної політики; сутність та ключові принципи ідеологічних концепцій, домінуючих в державі; цілі, завдання та стратегії зовнішньополітичного позиціонування країни; практичну сферу реалізації зовнішньої політики; роль Туреччини в системі міжнародних відносин та її відносини з іншими акторами. Системний підхід дозволяє чітко окреслити підпорядкованість зовнішньої політики Анкари сутності пануючих в державі ідеологічних концепцій, наявним тенденціям трансформації турецького суспільства та внутрішньополітичного середовища, паралельно визначаючи провідні фактори, які формували зовнішньополітичне бачення турецької влади (курс на модернізацію, релігійна солідарність, історична спадщина, геополітичне розташування тощо). Також системність дослідження дозволяє визначити характер

зовнішньої політики Туреччини в контексті її залежності від існуючих умов в рамках глобальної системи або регіональних підсистем міжнародних відносин.

Звернення до інституціонального підходу дозволяє опанувати комплекс формальних та неформальних принципів, які регулюють діяльність людини в політичній сфері; охарактеризувати стійкий тип політичної поведінки. Виходячи з цього, він є незамінним інструментом для визначення сутності ідеології через призму її зв'язків, впливу та залежності від певних соціальних інститутів; вивчення місця ідеології в політичному плануванні державної політики, в тому числі – в зовнішньополітичній сфері. Інституціоналізм дозволив сформувати чітке уявлення про систему центрів сили та структур, які формують керуючу систему, відповідальну за реалізацію державної політики Туреччини. Її специфіка багато в чому визначила феномен турецької моделі – прикладу успішної модернізації ісламської держави за західним зразком. В рамках інституціонального підходу в роботі розглядались характерні ознаки політичного режиму в Туреччині; її партійна система; роль військових в політичному житті в якості гаранта реалізації кемалістського курсу; хід конституційного процесу. При цьому був зроблений акцент на динамізмі розвитку політичного та суспільного середовища Турецької Республіки, що знаходило відображення в еволюційному розвитку певних ідеологічних концепцій (трансформація кемалізму під впливом зовнішніх факторів), або ж повномасштабній ревізії державної ідеології (демонтаж кемалістської моделі Р. Т. Ердоганом).

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять діалектичні принципи наукового пізнання, що в сукупності дали змогу проаналізувати історію формування та еволюції державної ідеології Турецької Республіки, та її вплив на зовнішню політику країни.

Важливим елементом методологічного комплексу виступає принцип наукової достовірності. Він є невід'ємною умовою для отримання якісних перевірених даних про явище, що вивчається. Принцип достовірності досягається шляхом застосування комплексу заходів, серед яких: чітка організація дослідницького процесу; всебічне охоплення аналізу досліджуваного явища з

метою виявлення його сутності, особливостей і характеру; залучення великої кількості джерел; розкриття різних авторських точок зору на досліджувану проблему. Зорієнтованість на принцип історизму надала можливість простежити еволюцію ідеологічної складової зовнішньополітичної діяльності Туреччини, прив'язуючи певні етапи цього процесу до конкретних подій, які здійснили внутрішній та зовнішній вплив на досліджуване явище. Це дозволило зрозуміти джерела певних ідеологічних конструкцій та причинно-наслідкові зв'язки, які формували їхню сутність і роль у житті держави. Принцип всебічності та мультидисциплінарності став у нагоді в розкритті предмета дослідження в усій його повноті. Він дозволив залучити до розгляду політичної за своєю сутністю теми здобутки суміжних наукових галузей (історії, соціології, економіки, психології тощо), які сприяли комплексному опануванню досліджуваного явища та допомогли підтвердити висновки, зроблені в рамках його попереднього аналізу.

Ключовим принципом, застосованим під час роботи над джерельною базою та аналізу наукових робіт з тематики дисертаційного дослідження, стає критичний аналіз. Практичний аспект, актуальність досліджуваної проблеми призводить до того, що значна частина матеріалів за обраною тематикою заангажовані через персональну позицію автора (адже дуже часто безпековий аспект зовнішньої політики Турецької Республіки досліджується представниками держав, що пов'язують з Анкарою зовсім не дружні відносини). У результаті, наведена інформація, презентовані дослідниками авторські висновки та оцінки перевірялася через дані сторонніх джерел (або ж використовувалися для презентації суб'єктивного погляду на зовнішню політику Туреччини, що в окремих випадках також може стати в нагоді при визначенні певних аспектів досліджуваних процесів).

Принцип логічності було використано в дисертації для викладення матеріалу. Виходячи з пропозиції розглядати проблему трансформації ідеологічних засад у хронологічному вимірі, він обумовив структуру роботи, у якій докладно й послідовно аналізуються кемалізм (пануюча ідеологія Туреччини в 1920–1980-х рр.), неоосманізм (який стає визначальним на рубежі XX–XXI століть) та

ердоганізм (специфічний феномен, характерний для останніх років політичного життя республіки). У той же час, всередині кожного змістовного розділу логічність викладення матеріалу визначається тим фактом, що спочатку ми характеризуємо ключові елементи певної ідеології або концепції, а потім аналізуємо практичний вимір її впливу на зовнішньополітичну діяльність Анкари.

Принцип методологічного плюралізму дозволив застосувати широкий спектр методів гуманітарних і соціальних наук (політології, історії, економіки, соціології, психології тощо) у процесі вивчення тематики дослідження. Відтак, інструментарій дисертаційного дослідження складає широкий спектр методів – як загальнонаукових (дедукція, індукція, синтез та аналіз), так і специфічно галузевих (гносеологічний, політико-системний, історико-філософський, хронологічний, історичної реконструкції тощо).

Покладені в основу наукової роботи принципи обумовлюють необхідність та застосування структурного методу дослідження, передусім щодо аналізу зовнішньої політики Туреччини як системи взаємопов'язаних елементів, спрямованих на захист національних інтересів держави в глобальному просторі та підпорядкованих ідеологічним засадам державної політики. У даному випадку предмет дослідження розглядається в контексті аналізу його ціннісних та якісних характеристик, їхньої відповідності завданням та викликам часу, що дозволяє акцентувати увагу на ціннісно-ідеологічній орієнтації зовнішньої політики Анкари. Використання функціонального методу допомогло визначити рівень розвитку відносин Турецької Республіки з конкретними країнами глобального простору. Приділяючи основну увагу регіональним напрямкам зовнішньої політики Туреччини, ми в той же час використовували його для характеристики позиції Анкари у відносинах з глобальними акторами – центрами сили в сучасних міжнародних відносинах (США) або ж претендентами на цей статус (Російська Федерація).

У процесі визначення змісту та структурних особливостей концепції специфічної турецької моделі, ідеологічних конструкцій кемалізму й неоосманізму, характеристики сучасного стану системи державного управління

республіки в умовах консолідації влади в руках Р.Т. Ердогана використовувалися методи аналізу, синтезу й узагальнення.

Комбіноване застосування методів індукції та дедукції сприяло реалізації комплексного дослідження та поглибленому вивченню його предмета. З одного боку, вивчення загальних принципів, покладених в основу певної державної ідеології, за допомогою дедукції дозволяє схарактеризувати практичні аспекти зовнішньої політики Турецької Республіки в певний хронологічний період. Так, неможливо досягти повного розуміння позиції Анкари на міжнародній арені протягом XX століття без дослідження базової основи кемалізму – «шести стріл» Ататюрка. З іншого боку, вивчення конкретних вимірів зовнішньої політики (певні регіональні напрямки, або ж позиція щодо ключових державних та міждержавних акторів світового простору) не лише яскраво ілюструє принципи турецької дипломатії, але й дозволяє – за рахунок поєднання та узагальнення – краще зрозуміти сутність ідеологічних установок, які стоять за нею. В даному випадку в опрацюванні теми дослідження стає в нагоді саме індукційний метод. У сукупності ці методи дозволили визначити зв'язок ідеологічної складової зовнішньої політики Туреччини з особливостями міжнародних обставин її реалізації та характером встановленого в республіці політичного режиму.

Однією з ключових особливостей об'єкта і предмета дослідження є те, що їхнє вивчення базується на джерелах офіційного та особистого характеру, трактування даних у яких залежить переважно від світоглядних переконань дослідника. Із метою компенсувати недоліки дії цього фактору автором використовується метод біхевіоризму. Комбінуючи його з методом співставлення, здійснюється порівняльний аналіз ідеологічних концепцій, покладених в основу турецької державної політики, з практичними діями та їхніми результатами в зовнішньополітичній площині.

Метод екстраполяції дозволяє ефективно застосувати використаний у дослідженні матеріал для узагальнення та структурування отриманих висновків. Це, насамперед, стосується характеристики відносин Турецької Республіки з конкретними країнами, які представляють певний регіональний простір. В деяких

випадках поглиблене вивчення окремого прикладу може розкрити сутність регіонального підходу Анкари. Наприклад, достатньо розповсюдженим явищем у наукових колах є використання прикладу турецько-казахських відносин для вивчення загальної проблематики політики Туреччини стосовно тюркського світу або Центральної Азії. Загальний напрямок, цілі та методи африканської політики Туреччини можна зрозуміти на прикладі відносин Турецької Республіки із Сомалі, яка в останні роки фактично перетворюється на «Ворота до Африки» для турецької влади. Утім, в інших випадках фрагментація регіонального простору не дозволяє робити такі узагальнювальні висновки. Так Анкара має істотно відмінне бачення щодо всіх трьох країн Південного Кавказу. У результаті – у даному випадку більш прийнятним методом наукового дослідження стає компаративний аналіз, який дозволяє чітко виділити специфічні риси відносин Туреччини з конкретними державами (які, не в останню чергу, є результатом саме ідеологічного наповнення політики). У більш узагальненому вигляді компаративний аналіз дозволяє порівняти різні регіональні вектори зовнішньої політики Турецької Республіки, і, вказуючи на пріоритетність конкретних напрямків, демонструвати сутність державної ідеології (підвищення інтересу до постосманського простору після закінчення холодної війни засвідчує розвиток неоосманських ідей у державі).

Типологічний метод полягає в співставленні історичних об'єктів у просторі й часі, а також у необхідності виявлення подібного та відмінного між ними. Цей метод дозволяє з'ясувати сутність й особливості підходів ключових діячів турецької політики (Мустафи Кемалю, Тургута Озала, Ахмета Давутоглу, Реджепа Таїпа Ердогана) до формування принципів зовнішньополітичного позиціонування держави. Це безпосередньо впливає на розуміння ідеологій, прихильниками (або ж авторами) яких є означені діячі. Також типологічний метод дозволяє встановити основні відмінності між досліджуваними ідеологіями кемалізму та неоосманізму, а також їхніми специфічними формами (адже обидва підходи впродовж історії республіки еволюційно розвивалися та адаптувалися відповідно до вимог часу – зберігаючи власну сутність, але змінюючи певні елементи).

Інституційний метод використовувався при дослідженні впливу конкретних внутрішньополітичних чинників на об'єкт та предмет дослідження. Мова йде про роль окремих політичних лідерів у процесах становлення та розвитку державної ідеології Турецької Республіки; характер партійної системи держави та визначення ідеологічної орієнтації провідних політичних сил (робота у цьому напрямку привела нас до важливого висновку про наявність в історії республіки обмеженої кількості полюсів внутрішньополітичного середовища, навколо яких відбувається консолідація та розвиток партійних сил). Окремо вивчалися фактори, які формували порядок денний та специфічний формат функціонування турецької моделі (насамперед, роль військових як «захисників» демократії та здобутків кемалізму), впливали на її трансформацію (феномен релігійного ренесансу в турецькому суспільстві, значну роль у якому відігравав рух Ф. Гюлена).

Метод спостереження було використано в дослідженні з метою одержання первинної інформації щодо ключових аспектів зовнішньої політики Туреччини протягом 2010-х рр. – тобто в період, коли турецький неоосманізм переживає суттєві трансформації (відхід від класичної концепції А. Давутоглу на користь більш агресивних підходів Р. Т. Ердогана). Він дозволяє в динаміці простежити вплив внутрішньополітичних трансформацій та змін політичного клімату в державі (насамперед – результатів невдалого військового перевороту 2016 р., реалізованої в 2017 р. конституційної реформи та посилення особистих позицій Р. Т. Ердогана) на систему прийняття рішень щодо державного управління та реалізацію зовнішньополітичної діяльності Турецької Республіки. Його застосуванню допомогла особиста участь в навчально-наукових заходах на території Туреччини (в Ізмірі та Стамбулі), спілкування з турецькими науковими колами, відстежування матеріалів медійної групи джерел (публікації в ЗМІ про актуальні події в Туреччині).

Метод кейс-стаді дозволив на конкретних прикладах розглянути характерні риси зовнішньої політики Турецької Республіки. Наприклад, врегулювання Мосульського питання та проблеми Чорноморських протоків у міжвоєнний період демонструє тяжіння кемалістської дипломатії до дипломатичного врегулювання

спірних питань на основі норм міжнародного права, та показує обмежений характер зовнішньополітичних планів Анкари того часу. Характеристика конкретних вимірів реалізації зовнішньополітичної стратегії А. Давутоглу (на кшталт ініціатив з налагодження відносин із сусідами, посередницьких зусиль із врегулювання конфліктів), а також прикладів відмови від неї (повернення до конфлікту із сирійським режимом Б. Асада) дозволяє оцінити результати й перспективи неоосманської політики Туреччини у XXI столітті.

Статистичні методи були застосовані при оцінюванні відповідних даних. Мова йде про показники економічного розвитку та військової могутності Туреччини – адже вони є важливим елементом, що визначає державний потенціал до активної зовнішньої політики. Також ці методи використовувалися під час характеристики політичних процесів всередині держави – адже результати електоральних процесів мають безпосереднє значення для формування зовнішньополітичного порядку денного Анкари. У цьому випадку можна говорити про застосування кількісного методу, який допомагає неупереджено оцінити пріоритети, ідеологічну зорієнтованість й електоральні вподобання турецького суспільства.

Метод прогнозування став у нагоді під час визначення нами подальших перспектив Туреччини на міжнародній арені – що, у свою чергу, дозволяє оцінити відповідність взятої на озброєння стратегії реаліям часу та наявному ресурсному забезпеченню.

Проблемно-хронологічний метод дозволив спростити структурування розміщення фактів, явищ і процесів, які описані в дисертації, у хронологічній послідовності. Як наслідок, вдалося визначити послідовність, яка, на нашу думку, характеризує процеси трансформації зовнішньополітичного позиціонування Туреччини з точки зору його ідеологічної основи: від принципів кемалізму, які панували в республіці з часу її проголошення та – з певними варіаціями – до кінця холодної війни, до повернення османського бачення в турецький зовнішньополітичний дискурс в постбіполярному світі. У такий спосіб, саме на основі цього методу було сформульовано остаточний план роботи.

Історико-порівняльний метод допоміг в опрацюванні історіографії дослідження, прив'язуючи конкретні факти, які стосуються державної політики Турецької Республіки, до контексту подій на світовій арені, або ж процесів, що відбуваються в інших країнах. Його застосування дозволяє розкрити зміст менш масштабних – із точки зору простору й часу – явищ. Так, порівняння процесу історичного розвитку Туреччини протягом XX століття з іншими мусульманськими країнами Близького Сходу дозволило підтвердити здобутки кемалізму в справі модернізації держави за західним зразком, та довело особливий статус Анкари в ісламському світі. Вивчення актуальних внутрішньополітичних перетворень у Туреччині, ініційованих режимом Ердогана, та їхня перевірка на відповідність європейським демократичним цінностям, спрощує розуміння сутності дипломатичного конфлікту між Анкарою та Брюсселем.

Історико-системний метод у дослідженні використовується як для цілісного охоплення явища ідеологічного забезпечення зовнішньої політики Туреччини, так і з точки зору розкриття особливостей функціонування її окремих складових. Він дає можливість системно й комплексно проаналізувати витoki формування ідеологій кемалізму та неоосманізму, схарактеризувати особливості формування культури стратегічного мислення турецького керівництва на певних етапах становлення та розвитку республіки.

Історико-генетичний метод дає можливість послідовно розкрити процес становлення, конкретизації та розвитку ідеологій кемалізму та неоосманізму, відтворюючи реальний процес трансформації турецької зовнішньої політики в XX–XXI століттях та зміни світогляду турецького суспільства взагалі й політичної еліти держави зокрема. Цей метод також дає можливість продемонструвати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності впливу особистісного фактору на формування ідеології та реалізацію зовнішньої політики держави.

Застосування означених вище підходів, принципів та методів було застосоване для визначення понятійно-категоріального апарату дослідження. Вивчення впливу ідеології на формування теоретичної бази та практичну реалізацію зовнішньої політики Турецької Республіки вимагає відповіді на питання щодо

пріоритетних джерел зовнішньополітичного позиціювання держави та чіткого визначення терміна «державна ідеологія». Виходячи з цього, доцільно розглянути основу ідеологічних засад політики республіканської Туреччини, які слід шукати в теоретичних розробках пізньоімперського періоду османської історії.

Зовнішня політика сучасних держав представляє собою складний, багаторівневий процес. На її формування впливає низка факторів. Наприклад, К. Волтц, досліджуючи природу міжнародних конфліктів, зазначав, що значний вплив на ситуацію має людський елемент (характеристика та якості політичних лідерів); внутрішній устрій держави (тип управління, економічна модель тощо); система міжнародних відносин, в умовах якої відбуваються події [646]. В. Хадсон пропонував п'ять рівнів аналізу міжнародних відносин, у рамках яких послідовно розглядаються індивідуальне прийняття зовнішньополітичних рішень; групове прийняття зовнішньополітичних рішень; роль культурної, соціальної та національної ідентичностей у процесі прийняття зовнішньополітичних рішень; вплив внутрішньої політики держави на зовнішньополітичний процес; характерні риси держави (розміри, природні та демографічні ресурси, географічне положення, політична система, військовий та економічний потенціали), які визначають характер зовнішньої політики [514]. Спираючись на дослідження різних рівнів із зазначеної проблематики, у загальному вигляді можна виділити три основні рівні аналізу зовнішньої політики – індивідуальний, державний і системний [265].

Одним з найважливіших факторів, які визначають теоретичні засади та практичний характер реалізації зовнішньої політики, стає політична ідеологія держави.

Ідеологія (у загальному розумінні) є системою поглядів, що виражають інтереси того чи іншого суспільства або соціальної спільноти. Політична ідеологія концентрує свою увагу на політичних ідеях, теоріях та інтересах. Вона представляє певну концепцію осмислення та інтерпретації політичного буття з точки зору інтересів і цілей певної політичної еліти. Ідеологію також можна уявити як форму корпоративної свідомості, як ідеологічну доктрину, що виправдовує претензії тієї чи іншої групи осіб на владу, та формує її погляди на цілі політичної діяльності та

методи їхнього досягнення. Таким чином, кожна ідеологія має свою точку зору на хід політичного та соціально-економічного розвитку суспільства, свої засоби вирішення поставлених перед суспільством завдань. Тому основною функцією політичної ідеології є оволодіння суспільною свідомістю. Політичній ідеології притаманні такі функції: формування, вираз і захист інтересів певної соціальної спільноти (групи, класу, нації); вплив на суспільну свідомість та впровадження в неї специфічних критеріїв оцінки політичних подій, політичної історії; інтеграція (об'єднання) людей на базі загальних оцінок, ціннісних орієнтацій, політичних уявлень; формування теоретичних основ та програм дії соціально-політичних організацій та угруповань; організація та регулювання поведінки людей на основі ідеологічних норм і цінностей; мотивація політичної діяльності й поведінки суб'єктів політики; обґрунтування мотивів політичної поведінки та мобілізація соціальних спільнот на реалізацію поставлених завдань; легітимізація влади та раціональне обґрунтування діяльності правлячої еліти; формування позитивного образу щодо реалізованого політичного курсу. Необхідно відзначити, що ідеологія є духовним знаряддям еліт. Саме еліти розробляють, оновлюють і впроваджують політичну ідеологію в широкі соціальні верстви, намагаючись залучити на свою сторону максимальне число прихильників своїх ідей.

В процесі функціонування політичної ідеології виділяються три рівні. На першому – теоретико-концептуальному рівні – відбувається формування основних положень, обґрунтування ідеалів та цінностей, які покладені в основу нового концептуального бачення. В рамках другого – програмно-політичного рівня – соціально-філософські принципи та ідеали переводяться на мову програм і гасел, формується нормативна основа для прийняття управлінських рішень і політичної поведінки громадян. Третій – актуалізований рівень – характеризується ступінню засвоєння громадянами ідей, цілей та принципів конкретної ідеології. На цьому рівні визначається ступінь впливу ідеології на практичну діяльність людей.

Загальноприйнятої класифікації політичних ідеологій не існує. Хронологічний (століття історії людської цивілізації) та географічний (специфічні особливості певних регіонів та країн) фактори сприяли формуванню безлічі

різноманітних концепцій, притаманних тій чи іншій державі або групі держав в окремі періоди історичного розвитку. Серед основних політичних ідей, які ми можемо побачити як базове джерело для певних ідеологій, виділяють лібералізм, консерватизм, націоналізм, комунізм, фашизм, анархізм, соціал-демократію.

Розглядаючи в рамках нашого дослідження ідеологічні концепції республіканської Туреччини, ми маємо наголосити на необхідності вивчення їхніх джерел. До таких ми відносимо теоретичні напрацювання та доктринальні пропозиції, розроблені в Османській імперії. Саме вони багато в чому сформували сутність та обличчя пануючої в Турецькій Республіці ідеології – виступаючи прикладом або антитезою для нових турецьких політиків.

Найважливішим з них є османізм. «Османізм» як доктрина виник у середині XIX століття, коли в Османській імперії виникла таємна політична організація «Товариство нових османів», що ставила собі за мету зміцнення влади шляхом затвердження конституційних принципів і формування єдиної спільноти громадян імперії. Він був задуманий групою інтелектуалів як складова процесу демократизації держави з метою її порятунку. Формуванню османізму в якості ідеології сприяли реформи періоду Танзімату (1839–1876 рр.), зокрема виданий у 1856 році султанський рескрипт щодо рівності підданих усіх конфесій, а також Закон про національність 1869 року, який вводив загальне османське громадянство незалежно від релігійної та етнічної приналежності для населення імперії.

Османізм перебував під сильним впливом ідей французьких просвітників – Монтеस्क'є та Руссо, а також принципів Французької революції. Проголошений ними напрям на самостійний національний розвиток надихав керівництво імперії, яке прагнуло знайти вихід із кризи, що протягом десятиліть підточувала могутність османської держави. Політична та економічна відсталість, військові поразки та територіальні втрати, які в перспективі могли призвести до дезінтеграції Османської імперії, вимагали від влади знайти нову основу для державотворчої консолідації. Саме у відповідь на ці виклики зародилася концепція османізму, яка обґрунтовувала єдність всіх підданих османської держави без будь-яких релігійних та етнічних відмінностей, містила ідеї релігійної та громадянської рівності.

Її прихильники декларували рівність міллетів (конфесій) та всіх підданих імперії перед законом. Традиційна система міллетів при цьому не порушувалася, проте збільшувалась роль світських організацій. У країні нівелювалися розбіжності між її жителями за рахунок розповсюдження обов'язків перед державою та наданих нею благ на всі категорії населення. Мова йде про початкову освіту, військову повинність та подушний податок, які повинні були стосуватися як мусульман, так і немусульман.

Нова ідеологія представляла собою неміцний компроміс між глибоко вкоріненими в османському суспільстві мусульманськими нормами й чужими йому ідеями релігійної та громадянської рівності. За своєю сутністю вона виступала певним попередником ідей Мустафи Кемаля, оскільки базувалася на подібній концепції – модернізувати державу та суспільство, застосовуючи передові на той час західний досвід та настанови із врахуванням національної специфіки. Прихильники османізму вважали, що це допоможе вирішити наявні соціальні проблеми, які постали перед імперією. Однак такий підхід був відкинутий багатьма підданими султана. У запропонованій ідеології переважало світське обґрунтування єдиних суспільства і держави, що суттєво відрізнялося від традиційного релігійного ідеалу, згідно з яким немусульмани не могли бути рівноправним населенням. Мусульмани бачили в ній ліквідацію власного преференційного становища, а немусульмани сприймали її як крок до скасування традиційних привілеїв.

Активізація консервативних реакційних кіл, які користувалися підтримкою мусульманського духовенства, створила потужну опозицію реформам. Утім, на протилежному полюсі османського політикуму також формувалося негативне сприйняття темпів реформ. Опозиційне угруповання «нових османів» критикувало уряд за їхню недостатність та вимагало більш самостійної політики. У цілому, «нові османи» приймали доктрину османізму, яка становила основну частину їхньої політичної програми. Але в ній, разом із тим, значне місце відводилося ісламу та мусульманській солідарності [687].

Османізм з початку 1870-х років втрачає свої домінантні позиції в якості державної ідеології. Він пережив ренесанс під час молодотурецької революції 1908 року та на початковому етапі правління нового режиму. Його лідери проголосили цю ідеологію офіційною в державі. Спочатку політики апелювали до ідеї рівності всіх народів імперії, досягнутої в результаті перемоги революції, – вони вбачали в цьому джерело для створення єдиної османської нації. Але національні повстання і війни початку XX століття призвели до різкого зменшення числа прихильників османізму. Станом на 1914 рік – початок Першої світової війни – ця концепція остаточно втратила популярність і була витіснена ідеологіями пантюркізму та панісламізму.

Панісламізм являє собою релігійно-політичну ідеологію, в основі якої лежить теза про духовну єдність всіх мусульман світу незалежно від їхньої соціальної, національної або державної приналежності, та про необхідність їхнього політичного об'єднання під владою вищого духовного лідера – халіфа. Концепція панісламізму передбачає здобуття беззаперечного лідерства у всьому мусульманському світі. В Туреччині вона отримала широке розповсюдження після приходу до влади султана Абдула-Гаміда II в 1876 році. Султан претендував на визнання своєї необмеженої влади халіфа не тільки в межах Османської імперії. Він прагнув до верховенства в мусульманському світі в цілому. Відтак панісламізм став альтернативою політиці європеїзації в останній чверті XIX століття. Доктрина була прийнята правлячою верхівкою імперії в умовах, коли значна частина балканських територій, населених християнами, була втрачена турками. Уряд намагався зупинити дезінтеграцію держави та утримати у своєму складі хоча б ті території, що залишались підконтрольними Стамбулу, – провінції, населені переважно арабами-мусульманами [687].

Турецький панісламізм розвивався в кількох напрямках. Його джерелом виступали вже згадані «нові османи». Наприкінці XIX століття ця ідеологія фактично розділилася на помірковану та реакційну течії. Першу уособлював релігійний реформатор Джамал ад-Дін аль-Афгані. У своєму вченні він відстоював ідею непротивлення модернізації держави ісламським цінностям. Він спирався на

право вільної інтерпретації Корану та доводив, що останній не відкидає сучасні наукові знання та не може виступати гальмуючим фактором для розвитку мусульманських держав. У його вченні спостерігалися спроби пом'якшити етнічні та релігійні розбіжності між населенням Османської імперії. Натомість султан Абдул-Гамід II дотримувався більш радикальних поглядів на проблему. Його внутрішня політика базувалась на загостренні релігійних та національних протиріч. У цьому він знаходив підтримку від найбільш відсталого та реакційно налаштованого частини мусульманського населення Османської імперії [687]. Під час порівняння цих двох підходів простежується поступова еволюція концепції панісламізму в умовах її політизації. Для ідеологів-теоретиків, відповідальних за її розробку, вона насамперед була інструментом відродження мусульманського світу в умовах посилення на нього тиску з боку провідних країн Заходу, своєрідним елементом антиколоніальної боротьби. Натомість при застосуванні її концепцій політичними елітами вона сама набувала експансіоністського войовничого характеру, перетворюючись на джерело дестабілізації та агресивної політики.

Абдул-Гамід II намагався здобути статус лідера мусульманського світу. Утім, в арабських регіонах Османської імперії не сприйняли панісламізм як нову об'єднуючу доктрину, бо вже не вірили османам. Розвиток власного, арабського націоналізму посилив протиріччя між регіонами та Стамбулом і заклав основу для їхнього відділення. За цих умов у державі поступово спостерігається зростання популярності нової концепції, заснованої на пропаганді специфічної тюркської ідентичності. Саме так утворився турецький націоналізм – «тюркізм», який поступово переріс у пантюркізм. Ідеологія пантюркізму походить від концепції пантуранізму, заснованої на акцентуванні спільного етнічного походження всіх тюркських народів [347, с. 65]. Тураністи розглядали мови уральської та алтайської груп як споріднені, і прагнули об'єднати їх у рамках єдиної держави – Великого Турану, територія якого простяглася би від Балкан до Сибіру [400, с. 148].

У загальному сенсі пантюркізм – це ідеологічний, політичний та культурний рух, спрямований на досягнення більшої єдності між всіма тюркськими народами. Його можна охарактеризувати як ідейно-політичну течію, головною метою якої є

всебічна інтеграція тюркських народів Євразії [248, с. 208]. У практичному сенсі це означає прагнення до їхнього звільнення від колоніального пригноблення, перехід на спільний алфавіт та мову, у подальшій перспективі – формування конфедерації або ж навіть федерації тюркських народів. Ідеологія пантюркізму з'явилась у середині XIX століття на основі національної ідентичності тюрків. Вона була своєрідною відповіддю на загрозові для Османської імперії ідеї панславізму, які підтримувала Росія. Не дивно, що саме в цій країні ця ідеологія й виникла. У Туреччину вона була занесена лише на початку XX століття. Серед її засновників та найбільш відомих діячів минулого варто згадати І. Гаспринського, Алі Гусейна-заде, Ахмета Ага-оглу. Ідея об'єднання на основі національних факторів почала витісняти прагнення до мусульманської єдності в інтелектуальних колах. Особливістю її розповсюдження в суспільстві стала висока популярність серед молоді.

Ідеї пантюркізму були покладені в основу формування нової політичної ідентичності після революції молодотурків. Одним з найвідоміших ідеологів нового руху став татарський письменник та видавець Юсуф Акчура, який вважав етнонаціональний принцип основою сильної держави. На його думку, політика тюркської єдності служила процесу формування великої політичної нації, яка була б здатна зберегти себе серед інших великих націй. Ісламу в цьому процесі Ю. Акчура відводив несамоїстину роль. Теоретик писав, що релігії могли зберегти своє політичне й суспільне значення, лише об'єднуючись з етносами, допомагаючи і навіть служачи їм [309]. Іншим ідеологом пантюркізму в цей період став соціолог, лінгвіст, правознавець та літератор Мехмед Зія, який після подій 1908 року взяв собі псевдонім «Гьокальп».

Таким чином, в докемалістський період турецької історії можна виділити три ідеологічних концепції, які були покликані виконати ту саму мету, що й ідеологія кемалізму – стабілізувати турецьку державу. Першою виступає османізм – великодержавницька концепція. Складністю її застосування на практиці стала, насамперед, неможливість утримання реального контролю над всіма величезними територіями, які на той момент політично входили до складу Османської імперії.

Другою концепцією є панісламізм. Утім, активне поширення цього напряму призводило до загострення відносин із провідними країнами Заходу, та – попри відсутність однозначного антизахідного характеру – на практиці могло загальмувати розвиток держави. Третій шлях пропонувала ідеологія пантюркізму та споріднений до неї пантуранізм. Ця концепція передбачала будівництво етнічної нації, яка в умовах, коли національних тюркських держав не було, мала паннаціональний характер [309].

1.2. Стан наукового вивчення проблеми та джерельна база дослідження

Тематика зовнішньої політики Туреччини достатньо широко висвітлюється в науковій літературі. Але розставлені в більшості робіт акценти не дають комплексного бачення, яке б розкривало предмет цього дослідження (що й формує його актуальність). Лише поєднання різних векторів наукових розробок дозволяє повною мірою схарактеризувати процес розвитку державної ідеології Турецької Республіки та її вплив на реалізацію зовнішньої політики Анкари. При цьому ми вважаємо за потрібне наголосити на необхідності врахування результатів всіх робіт, що розкривають кілька відмінних, але пов'язаних між собою проблематик. Виходячи з цього, ми, спираючись на проблемний принцип, пропонуємо розділити наукові дослідження, які безпосередньо стосуються тематики турецької зовнішньої політики, на кілька груп: 1) фундаментальні роботи з турецької історії; 2) дослідження, в яких розглядаються окремі процеси та фактори, що мали визначальне значення для формування специфічної турецької моделі та державної ідеології Турецької Республіки; 3) роботи, в яких аналізується вплив ідеологічного фактору на зовнішню політику Анкари; 4) дослідження, які вивчають ключові елементи та інструментарій зовнішньої політики Туреччини; 5) публікації, в яких аналізуються різні напрямки зовнішньополітичної діяльності Анкари.

До першої групи наукових праць ми відносимо дослідження, які присвячені загальній проблематиці історії Турецької Республіки, що дотично характеризують її зовнішньополітичну діяльність. Ми вважаємо за доцільне окремо виділити публікації, які розглядають процес історичного розвитку республіканської

Туреччини від часів Війни за Незалежність (1919-1923 рр.) до сучасності (тобто комплексні роботи з історії держави, які лише опосередковано торкаються зовнішньополітичної проблематики). Фактично, вони формують першочергову базу дослідження – адже дозволяють осмислити еволюцію турецької державності у встановлених хронологічних межах, і відтак розкривають як ключові фактори, що вплинули на міжнародну політику Анкари, так і відомості про середовище, в якому вона реалізовувалась. Відповідні наукові розробки допомагають зрозуміти загальний напрям розвитку турецьких державності та суспільства протягом XX–XXI століть, та на основі цього визначитися з періодизацією цього процесу з точки зору змін принципів зовнішньополітичного позиціювання Анкари. Таким чином, саме ці роботи дають можливість окреслити хронологічні межі беззаперечного панування кемалізму в якості ключової державної ідеології Туреччини, та визначити, коли його домінантні позиції були поставлені під сумнів. Також вони дозволяють отримати первинну інформацію про принципи та джерела різноманітних політичних процесів та ідеологічних конструктів, які впливали на розвиток Турецької Республіки та формували її специфічний – як для ісламської країни – шлях у рамках історичного процесу модернізації.

Характеристику цієї групи наукових досліджень доцільно розпочати з робіт історичного характеру, присвячених процесу розвитку турецької державності. Патріархом вивчення турецької історії, і в тому числі зовнішньополітичної діяльності республіки, є відомий британо-американський вчений-сходознавець Б. Льюїс. У своїй класичній роботі «Поява сучасної Туреччини» [557], опублікованій ще в 1961 році, він досліджує основні етапи модернізації турецької державності, які зрештою призвели до формування республіканського устрою; презентує поглиблений аналіз сутності та базових принципів ідеології кемалізму; вивчає зовнішньополітичну діяльність Туреччини від народження республіки до військового перевороту 1960 року.

Серед інших робіт, які характеризують процес модернізації турецької держави в рамках кемалістських реформ, що сформували обличчя республіканської Туреччини, варто згадати роботу Д. Растоу [596]. Дослідник акцентує увагу на

процесах політичної модернізації, які відбувалися в цій державі в першій половині ХХ століття. Також республіканський період турецької історії розглядається в другому томі історії османської державності С. Шау [608]. Він вивчає події, які відбувалися в Туреччині до 1975 року, і певним чином характеризує процес модернізації країни, реалізований Мустафою Кемалем, правління його наступників та трансформацію політики Анкари в умовах початку холодної війни.

Комплексною роботою, присвяченою історії Турецької Республіки протягом ХХ століття, є монографія М. Кіреєва [303]. Вона є важливим джерелом інформації для характеристики кемалістського підходу до зовнішньої політики та процесів повернення турецької влади до переосмислення османської спадщини з другої половини 1980-х років. Утім, у ній не розглянуті питання активного застосування неоосманської концепції Партією Справедливості та Розвитку та її лідером Р.Т. Ердоганом в ХХІ столітті – тобто найбільш актуальні події, які разом з тим засвідчують найяскравішу ревізію кемалістської ідеології в історії Турецької Республіки, залишилися поза увагою автора. Вищу хронологічну межу у своїй роботі встановлює Д. Єремєєв [274]. Він вивчає історію Туреччини від формування республіки і до подій невдалого військового перевороту 2016 року. Автор аналізує різні аспекти процесу історичного розвитку турецької держави протягом ХХ – початку ХХІ століть, акцентуючи увагу на політичному вимірі цієї проблематики. Проте недоліком роботи є нерівномірність викладення матеріалу. У монографії детально описується період формування республіканської Туреччини та кемалістська модернізація турецького суспільства, натомість історії держави в умовах формування багатопартійної системи приділяється менше уваги, а події ХХІ століття відображаються фрагментарно та переважно в описовому вигляді.

Серед інших робіт з історії Туреччини слід відзначити четвертий том Кембриджської історії цієї держави – він охоплює події ХІХ та ХХ століть, і відтак характеризує останній імперський етап розвитку турецької державності та республіканську модернізацію під керівництвом Мустафи Кемаля [625]. Також має сенс згадати дослідження Д. Говарда [513], Х. Поупа та Н. Поуп [590], Е. Цюрхера [663].

Другу групу наукових робіт становлять матеріали, присвячені вивченню окремих факторів та процесів, які виступають формотворчими елементами специфічної турецької системи державного управління, розподілу повноважень та ідеологічної бази функціонування республіканського суспільства. Таким чином, до неї входять публікації, які досліджують внутрішньополітичну ситуацію в Турецькій Республіці, і внаслідок цього пояснюють сутність системи державного управління та прийняття рішень у республіці, визначають джерела трансформації її зовнішньополітичної стратегії під впливом змін внутрішнього становища держави та модернізації її ідеологічних засад. Серед окремих тем, які розглядаються в межах робіт цієї групи, слід особливу увагу звернути на: 1) процеси формування та еволюцію державної ідеології Туреччини; 2) трансформацію політичного режиму в Турецькій Республіці (в тому числі розвиток партійної системи держави та феномен політичного лідерства в Анкарі); 3) роль військових у системі державного управління Туреччини; 4) вплив релігійного фактору на політичне життя турецьких держави та суспільства.

У цьому контексті перш за все слід звернути увагу на дослідження, присвячені вивченню базових основ ідеологічного забезпечення республіканської політики. Мова йде про ідеології турецької ідентичності та позиціонування, розроблені ще в османський період, адже саме на їхній критиці або наслідуванні зростали кемалізм та неоосманізм, які формують тематику цього дослідження. Офіційні доктрини Османської імперії у сфері ідеології та політики (з акцентом на османізмі та панісламізмі) вивчала І. Фадєєва [687]. Серед робіт з ідеологічної проблематики, які розглядають сучасний період турецької історії, варто відзначити результати наукового пошуку М. Шахінлера [393]. У своїй монографії він вивчав історію виникнення кемалізму та здобуття ним статусу де факто державної ідеології. Висвітлення тематики формування кемалізму як ідеології в першій половині XX століття можна також знайти в статті Д. Опабекової [339]. Характеризуючи інші ідеологічні конструкції, притаманні Туреччині, слід відзначити, що основу для формування ідеологічних засад політики республіки становить національна ідентифікація турецького суспільства. Загальний аспект

проблематики турецької ідентичності висвітлюється в роботах К. Мігдаловіц [563], Д. Ваксмана [649], Ї. Бінгола [437], О. Рузалієва [597].

Інший масив наукової літератури стосується трансформації внутрішньополітичного життя Турецької Республіки, вивчення процесів розвитку політичного режиму в державі. Цьому питанню присвячені дисертаційне дослідження О. Гусейнова [672], роботи С. Дружиловського [271; 272], П. Крайніка [362], Б. Бурака [443], І. Кудряшової [309], О. Корнілова [307], Т. Лукманова [315]. Важливим аспектом цієї теми стає розгляд партійної системи держави, процесу її становлення та розвитку. Цю тему вивчають В. Данілов [267], Х. Турсан [635], Е. Озбадан [575; 576], С. Сайярі та Ї. Есмер [589], А. Каркоглу [455], С. Васильєва [249]. Специфіка системи державного управління та прийняття зовнішньополітичних рішень, що сформувалася в останні роки в умовах посилення особистого контролю Р.Т. Ердогана за політикою Туреччини, викликає особливий інтерес дослідників – таких, як: М. Акйол [411], І. Їлмаз та Г. Баширов [655], Х. Каравелі [528; 529; 530], Дж. Волкер [645]. А. Бакшиян [428], Х. Фрадкін та Л. Ліббі [491; 492]. Для характеристики сучасного режиму вони пропонують застосовувати окремий термін – «ердоганізм».

Політична система республіканської Туреччини характеризується підвищеним впливом кількох факторів, які й сформували специфічну турецьку модель державного управління та модернізації суспільства. Вплив національних збройних сил у державі (який виступав одним з фундаментів кемалізму) розглядають у своїх роботах А. Васильєв [247], Б. Парк [580], З. Баран [429], С. Задонський [275], Е. Айдинлі [423], А. Жарейко [618], Н. Сатана [603], О. Думан [477], Д. Капецца [454]. Значення релігійного фактору для самоідентифікації турецького суспільства та його вплив на зовнішньополітичне позиціонування держави досліджують Е. Рабаса та С. Ларрабі [592], Е. Кейман [536], Л. Садикова [355], Д. Еппелбаум [413], М. Варнінг та Т. Кардаш [648]. Принципи секуляризму, характерні для кемалістської концепції та моделі, вивчали У. Азак [425], П. Білгін [436], Х. Унвер [638]. М. Сомер досліджує баланс сил між світською та ісламською моделями розвитку Турецької Республіки [613].

Третя група робіт з тематики дослідження об'єднує матеріали, в яких безпосередньо розглядається зовнішньополітичний контекст державних ідеологій, сформованих у Турецькій Республіці. Мова йде про узагальнювальні наукові праці, присвячені тематиці впливу ідеологічного фактору на зовнішньополітичне позиціонування держави, та дослідження, в яких розглядається значення окремих ідеологічних конструкцій – кемалізму, неоосманізму, пантюркізму тощо – для дипломатії Анкари. Таким чином, у них містяться аналіз теоретичних й ідеологічних конструкцій, які формували основу турецької зовнішньої політики, покликаний продемонструвати її джерела та обґрунтувати геополітичні рішення турецької влади.

Взагалі питанню формування ідеологічних засад турецької зовнішньої політики приділяється набагато менше уваги, аніж вивченню практичної діяльності республіки в цій площині. Узагальнювальними роботами з цієї тематики є дослідження С. Корнелла [467], Н. Данфорта [469; 470; 471; 472], С. Кизюкова [676], Р. Мрассі [329; 679], О. Чубрикової [386; 387; 388; 389; 390], Р. Хасанова [380], А. Дживаляна [269].

Актуальною роботою з проблематики місця кемалізму в турецькому зовнішньополітичному дискурсі є дослідження О. Багдонаса [426]. Становлення та розвиток ідеології неоосманізму аналізують А. Шарапо [392], У. Узер [640], С. Лачінер [551], А. Едемський [273], Е. Мехдієв [326]. Співвідношення ідеологічних концепцій кемалізму та неоосманізму вивчає Ю. Гайдаєва [260]. Місце євразійської ідеології у формуванні та реалізації сучасної зовнішньої політики турецької держави розглядає у своїй монографії О. Тюфекчі [628]. Важливою складовою турецької державної ідеології в зовнішньополітичному контексті виступає пантюркізм – ідея братерства тюркських народів. Її вплив на політику Анкари стосовно певних регіонів та держав вивчають О. Парубочна [344; 345; 346] та Е. Дурдулар [478]. Взаємний зв'язок ідеологій неоосманізму та пантюркізму вивчає О. Бурашнікова [244]. Вивченню ідеологічного забарвлення зовнішньої політики Туреччини під час правління Партії Справедливості та Розвитку присвячені дисертаційне дослідження В. Аваткова [664] та стаття

О. Макарової [320]. Окрему специфічну підгрупу наукових робіт складають публікації, в яких аналізується сутність зовнішньополітичної стратегії Ахмета Давутоглу. Серед них відзначаються дослідження Ю. Мавріної [317; 318; 677], та Ї. Шлайфера [606].

Четверту групу досліджень формують наукові роботи, у яких безпосередньо вивчається проблематика зовнішньополітичної діяльності Турецької Республіки, трансформація принципів та підходів Анкари до міжнародного позиціювання в XX–XXI століттях.

Характеризуючи роботи, які присвячені узагальненому вивченню зовнішньої політики Турецької Республіки в процесі її історичного розвитку, практичним аспектам реалізації зовнішньої політики турецькою владою, слід звернути особливу увагу на дослідження радянських науковців Б. Поцхверії [348; 349; 350] та І. Чернікова [384], колективну монографію Дж. Фуллера, Я. Лессера, П. Хенце та Дж. Брауна [493], дослідження Г. Крамера [548], Ф. Ларрабі та Я. Лессера [554], колективну монографію, опубліковану за редакцією Д. Менашрі та С. Сайярі [632]. Вони презентують науковий підхід до вивчення міжнародної діяльності Турецької Республіки протягом XX століття. Натомість серед авторів, які вивчають зовнішню політику Анкари в новому тисячолітті, доцільно особливо відзначити таких науковців, як директор програми з вивчення Туреччини в Інституті Вашингтона С. Кагаптай [446; 447; 448; 449; 450], К. Кірісчі [540], С. Улген [636; 637], Р. Волтц [647], Р. Вейтц [650], М. Єзилташ [654], П. Залевськи [658; 659], С. Кук [464; 465; 466], Ф. Гітіс [494; 495], Р. Рукомеда [353].

Окремо слід зазначити наукові праці, в яких розглядається конкретно-проблемна специфіка турецької зовнішньої політики. Найпоширенішим аспектом серед досліджень науковців є стратегічно важливі питання для забезпечення національних інтересів Туреччини на міжнародній арені – такі, як: захист суверенітету та посилення обороноздатності в рамках політики безпеки, використання наявного потенціалу та ресурсів задля посилення власних позицій у відносинах з партнерами та конкурентами. Значна частина робіт присвячується безпековій проблематиці – природний підхід, зважаючи як на неспокійне оточення,

у якому перебуває Турецька Республіка, так і її потенціал, амбіції та історичну спадщину. Ця тема розглядається в дослідженнях Н. Гюнея [505], М. Адамса [407], В. Лінча [558], колективній статті В. Павленка, В. Бочарнікова та С. Свешнікова [341]. Важливе значення при вивченні зовнішньої політики Туреччини науковці приділяють геополітичному фактору. Феномен географічного розташування Туреччини досліджували М. Болл [439] та О. Октав [570]. Його значення для транзитного потенціалу республіки (в першу чергу – в енергетичному секторі) вивчали А. Атлі [419], Г. Вінроу [651], Б. Їнанч [656].

Ще один специфічний комплекс досліджень становлять наукові праці, у яких аналізуються окремі інструменти зовнішньої політики Турецької Республіки. Її важливою складовою у XXI столітті стає використання елементів «м'якої сили». Це є безпосереднім напрямком орієнтації на османську спадщину, яка, на думку ідеологів неоосманізму, повинна забезпечити безкровне мирне домінування Анкари на постосманському просторі. Всебічний аналіз зазначеної тематики можна знайти в статтях Ф. Пурташа [591], Є. Сафонкіної [358], О. Зубкової [288]. Особливе місце в сучасній зовнішньополітичній стратегії Туреччини, яке в тому числі походить із запропонованої державної ідеології, займає проблематика відносин з турецькою діаспорою за кордоном, представники якої виступають як агенти впливу Анкари. Цим питанням у тому числі займалися А. Окай [571], С. Аджалар та Д. Аксель [409].

П'яту групу наукових робіт складають дослідження, присвячені практичній реалізації зовнішньої політики Туреччини на різних напрямках. Мова йде про матеріали, в яких розглядаються регіональні вектори зовнішньополітичної діяльності Анкари та характеризуються її відносинами з певними країнами. Вивчення цих робіт дозволяє визначити ступінь впливу фактору державної ідеології на позиціонування Туреччини в міжнародному середовищі, збагачуючи дослідження прикладами, які дозволяють підтвердити певні припущення щодо цієї проблематики. Також це дає можливість вивчити предмет дослідження в динаміці – тобто дослідити, яким чином дипломатична стратегія та зовнішня політика

турецької влади змінювались під впливом кореляції ідеологічних засад, покладених в основу державного управління республіки.

Ця група досліджень представлена широким колом робіт, адже об'єктивно важливе місце Туреччини в сучасній системі міжнародних відносин (підтверджене в тому числі членством країни у форматі G-20) актуалізує її вивчення для науковців з різних держав. Мова йде не лише про експертів, які бажають осмислити загальний розподіл сил на глобальній міжнародній арені, але й тих, кого цікавлять певні регіональний або національний контексти проблематики міжнародних відносин. При цьому слід зазначити, що спроби узагальнення принципів зовнішньополітичної діяльності Туреччини останнім часом робилися й в Україні у форматі дисертаційних досліджень. Так, загальні аспекти регіональної стратегії сучасної Анкари аналізує у своїй дисертації Х. Аль-Азаві [665].

Історії відносин Туреччини із Заходом присвячена робота журналіста та аналітика Д. Барчарда [430]. Аналізуючи їхню еволюцію, він ще в 1980-і роки звернув увагу на певну трансформацію турецького зовнішньополітичного позиціонування на глобальній міжнародній арені. Саме він схарактеризував новий турецький підхід до зовнішньополітичної сфери як неоосманський. Одним із ключових аспектів відносин Анкари із Західним світом виступає спроба Туреччини долучитися до процесів європейської інтеграції. Цю тематику розглядають у наукових працях Х. Арікан [417], А. Зейтиноглу [662], А. Гюней та П. Каратекеліоглу [503], С. Таглапєстра [619], Ю. Кудряшова [310], А. Мамедова [323], Є. Ахмедова [237], А. Гаджиєв [671]. Актуальна криза у відносинах Туреччини та Європи досліджується в роботах А. Самохіна та В. Маркаряна [357], П. Тимофєєва [374], Д. Сімсека [609]. Євроатлантичний вектор зовнішньої політики Туреччини розглядається в роботах Ф. Бонджованні [440], У. Джевікоза [461], А. Караосманоглу [527]. Проблематиці американо-турецьких відносин, які мають стратегічне значення для зовнішньої політики Анкари, присвячені наукові дослідження Р. Салмі та Г. Дургуна [599], Н. Услу [639], А. Шеніна [394; 395; 396], Є. Габер [257; 259; 670], М. Астахової [667], О. Ірхіна [675], Д. Накісбаєва [681], М. Гісклон [499], Г. Баркея [431], Х. Ла Франчі [552]. Специфіка балканського

вектора зовнішньої політики Туреччини, в тому числі – двосторонні відносини з державами регіону, розглядається в роботах М. Айдина [421; 422], Д. Барласа [432], П. Кейна [452], В. Кнауца [542], Я. Волкової [251; 668], А. Глазової [262], К. Мелакопідеса [562].

Характеризуючи стан вивчення відносин Туреччини з державами пострадянського простору, відзначимо, що надзвичайно актуальною в дослідників залишається тема контактів Анкари та Москви. Її розглядають І. Стародубцев [363; 365], М. Шкіра [399; 400], Є. Коган [543], Х. Озертем [577], В. Ягья та Д. Соломіна [405], Г. Іманов [297], Е. Екен [402], Ю. Томілова [375], Ч. Сезер [361]. Вивченню україно-турецьких відносин присвячені роботи В. Шишкіної [688], М. Воротнюк [254; 255; 669], Н. Мхитарян [331; 332; 680], М. Замікули [287]. Центральноазійський вектор зовнішньої політики Туреччини досліджується в статтях Л. Овсепяна [335; 336; 337], А. Мохапатра [566], Є. Троїцького [376], Д. Ейвазова [401], Г. Юлдашевої [403], Х. Керіма [302]. Позиція Анкари відносно ситуації на Південному Кавказі розглядається в роботах О. Коджамана [306], О. Сваранца [359], Г. Демояна [268], М. Манчхашвілі [325], Г. Саваша [354], Г. Оганесяна [338], В. Гянджумян [266]. Двосторонні відносини з країнами регіону вивчають Ф. Хілл, К. Кірісчі та Е. Моффатт [512], Л. Алексанян [231], Р. Ібрагімов [289]. П. Варбанець у своїх дослідженнях об'єднує кавказький та центральноазійський вектори зовнішньої політики Туреччини, вважаючи їх підпорядкованими єдиному принципу тюркської солідарності [245; 246]. Опосередковано питання торкається Л. Коврик-Токар, аналізуючи російську політику на пострадянському просторі – що дозволяє оцінити роль Москви в регіоні як один з факторів, які заважали посиленню впливу Анкари [304; 305].

Активізація близькосхідного вектора зовнішньої політики Туреччини в ХХІ столітті стала темою поглибленого наукового пошуку багатьох дослідників. Вона вивчається в колективній роботі Т. Кучукана, Б. Парка, М. Айюба та Т. Ожана [549], серії досліджень Б. Араса [415; 416] та І. Іванової [292; 293; 294; 295; 296], дисертаційному дослідженні О. Мощенка [678], роботах І. Григоріадіса [501], Ф. Хакури [509; 510], Х. Джейхана [462], К. Джеймс та О. Оздамара [519],

О. Таспінара [621; 622]. Вплив курдської проблеми на зовнішню політику Анкари досліджують Р. Олсон [572], М. Гасратян [261], К. Вертяєв [250]. Двосторонні відносини Туреччини з окремими країнами близькосхідного простору вивчають А. Арутюнян [666], З. Кор [689], І. Свістунова [683], Дж. Дженкінс [520], А. Сулейманов [686], Б. Сінкайя [611], А. Сорокін [685], Х. Ердемір [483].

Останнім часом спостерігається активізація зовнішньополітичної діяльності Туреччини і в інших регіонах. В першу чергу мова йде про Африку. Африканський вектор зовнішньої політики Анкари, відносини з країнами Африканського Союзу (АС) в сучасних умовах аналізують Е. Парлар Дал [582; 583; 584], Н. Мосакі [328], А. Шабана [607].

Таким чином, турецька тематика є достатньо популярною серед експертів-міжнародників. Зовнішня політика держави досліджується в різних контекстах – історичному, географічному та проблемному. Разом з тим наявна очевидна кількісна перевага робіт, які характеризують практичні напрямки реалізації зовнішньополітичної діяльності, над дослідженнями, які вивчають джерела та сутність міжнародного позиціонування Анкари. Вона актуалізує необхідність додаткового вивчення ідеологічних засад політики Турецької Республіки. Нестача досліджень, які б чітко окреслювали вплив ідеологічних концепцій на стратегічне бачення та пріоритети зовнішньої політики Анкари, та презентували процес її розвитку в динаміці (тобто – характеризували зв'язок змін зовнішньополітичних поглядів із процесом еволюції державної ідеології) формує актуальність цієї дисертації, яка фактично є першою спробою комплексно висвітлити це питання.

Джерельна база дослідження представлена широким колом матеріалів. Їхнє ретельне вивчення можливе лише за умов чіткої класифікації, адже вони мають різний характер з точки зору об'єктивності та повноти висвітлення досліджуваної проблематики. У деяких випадках – за умов адекватного використання методологічного інструментарію – в них можна знайти «подвійне дно» в презентованій інформації, побачити «між рядків» ті аспекти питання, які прямо чи опосередковано впливають на загальне розуміння тематики трансформації ідеологічних засад зовнішньої політики Турецької Республіки. Відтак, ми

пропонуємо характеризувати джерельну базу дослідження, поділивши її на кілька груп. При цьому в якості базового компоненту запропонованої класифікації вбачається доцільним розглядати походження джерел. Застосування такого підходу дозволяє виділити наступні групи: 1) міждержавні двосторонні та багатосторонні угоди; 2) документи міжнародних організацій; 3) офіційні документи органів державної влади Турецької Республіки та інших держав 4) документи політичних партій Турецької Республіки; 5) виступи, публікації політичних і державних діячів; 6) матеріали особистого походження; 7) статистичні та соціологічні матеріали; 8) довідкові матеріали; 9) матеріали засобів масової інформації (ЗМІ).

Першу групу джерел складають документи міжнародного характеру – двосторонні та багатосторонні угоди, учасницею яких є Турецька Республіка, або ж які безпосередньо пов’язані з її інтересами. Вони, з одного боку, допомагають визначити умови міжнародного середовища, в яких Туреччина реалізовує власну зовнішню політику, а з іншого – окреслюють виміри дипломатичної діяльності Анкари та дозволяють оцінити її успіхи у конкретному напрямку. Міжнародні документи, підписані Туреччиною, стають основою її зовнішньополітичних зобов’язань і формують її позиціонування на міжнародній арені. Фундаментальними угодами в цьому контексті можна вважати мирні договори, які були укладені після завершення Першої світової війни та встановлювали базову точку для початку новітнього етапу в історії турецької державності, її республіканського періоду. Мова йде про Севрський договір від 10 серпня 1920 року [41], та Лозаннську угоду від 24 липня 1923 року [46], що відмінила його ключові положення. Перший став основним джерелом невдоволення, яке призвело до піднесення кемалістської ідеології в Туреччині; друга затвердила перемогу кемалістів у ході Війни за Незалежність, підкреслила їхнє міжнародне визнання та розв’язала руки для участі в міжнародних процесах. Інші документи дозволяють оцінити основні вектори зовнішньополітичної діяльності республіканської Туреччини в XX – XXI століттях. Наприклад, в якості базового документа в процесах європейської інтеграції Республіки слід розглядати угоду про асоціацію з Європейським Економічним

Співтовариством, підписану 1 вересня 1963 року [15]. Основою безпекових зобов'язань Туреччини стає Північноатлантичний договір про створення НАТО від 4 квітня 1949 року [40], до якого Анкара приєдналась у 1952 році (що було затверджено відповідним протоколом) [35]. Історичні аспекти зовнішньої безпекової політики Туреччини можна прослідкувати за її членством в інших союзах, аналізуючи їхні уставні документи – на кшталт угоди про створення так званої Балканської Антанти в 1934 році [32] та Близькосхідної Антанти в 1937 році [45]. Окремо слід згадати певні документально оформлені міжнародні ініціативи, які покликані врегулювати життєво важливі для Турецької Республіки питання регіонального простору (на кшталт підписаного в 1926 році в Анкарі договору про врегулювання Мосульського питання [50] або ж Конвенції Монтре щодо статусу Чорноморських протоків від 1936 року [2]).

Друга група джерел складається з документів міжнародних організацій, які представляють зовнішній погляд на міжнародну діяльність Турецької Республіки, її стратегію поведінки на міжнародній арені. Сюди ми відносимо документи (рішення, резолюції, постанови), в яких міститься оцінка турецької політики, – вони дозволяють побачити, як турецька зовнішня політика сприймається партнерами. Мова переважно йде про європейські інституції, відносини з якими Туреччина розвивала в контексті власної інтеграційної політики. Фактично, вони презентують ставлення таких структур, як Європейський Парламент або Європейська Комісія, до досягнень Анкари в реалізації реформ, її відповідності європейським вимогам, або ж актуальних внутрішньополітичних трансформацій системи державного управління Туреччини. Як приклад можна навести рішення європейських структур щодо розвитку партнерських відносин з Анкарою в контексті її інтеграційного курсу від 2000 року [47] або висновки Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) щодо положень турецької конституційної реформи 2017 року [31]. Відтак, порівняння презентованих у документах точок зору дозволяє схарактеризувати трансформацію сприйняття Європою Туреччини на початку XXI століття – від перспективного партнера, який врешті-решт може здобути членство в ЄС, до держави, яка фактично відмовляється від ліберально-

демократичних цінностей, і відтак втрачає шанси на завершення інтеграційного процесу в найближчому майбутньому.

Третю групу джерел складають документи органів державної влади Турецької Республіки та інших країн. Перш за все, мова йде про турецьку законодавчу базу. Ми вважаємо доцільним розглядати Конституцію Туреччини як провідний внутрішній документ, який визначає вектори зовнішньополітичного розвитку Анкари та їхню ідеологічну основу. Безперечно, саме основний закон Турецької Республіки є тим фундаментом, на якому ґрунтуються усі напрямки державної політики. При цьому імплементація конституційних змін упродовж розглянутого історичного періоду яскраво демонструє трансформацію державницьких підходів до дипломатії, модернізацію поглядів та перегляд пріоритетів. Щодо Туреччини це питання особливо актуальне – оскільки реалізований у 2017 році конституційний референдум щодо зміни певних ключових положень основного закону має безпосередній вплив на сферу зовнішньої політики. Відтак, у роботі аналізувалися послідовно різні Конституції Турецької Республіки (документи 1924 [8], 1961 [9] та 1982 [3] років; остання – в різних редакціях) задля того, щоб у комплексі зрозуміти процес трансформації країни протягом ХХ – початку ХХІ століття. Також у дослідженні використовувалися окремі законодавчі акти турецької нормативно-правової бази, які пропонували зміни до Конституції [12; 13; 14] або регулювали конкретну сферу діяльності [48]. Таким чином, ця група джерел дозволяє вивчити об'єкт та предмет дослідження в контексті їхнього офіційного оформлення на державному рівні. Також ми пропонуємо розглядати в цій групі джерел внутрішні документи владних інституцій інших країн, які регулюють характер їхніх відносин з Турецькою Республікою (на кшталт рішення Казначейства США щодо запровадження санкцій проти турецьких високопосадовців через справу Брансона [44]).

Четверту групу джерел формують програми провідних турецьких політичних сил, які дозволяють проаналізувати їхню ідеологічну платформу та похідні від неї завдання, які планують поставити перед дипломатією держави ці об'єднання. Зазначені документи допомагають з'ясувати тенденції та баланс сил турецького

внутрішньополітичного середовища, краще зрозуміти його вплив на зовнішньополітичну діяльність. Найстарішою політичною партією Турецької Республіки є кемалістська Республіканська народна партія (РНП), яка була створена ще на початку 1920-х років, а потім – після тимчасової заборони в результаті військового перевороту 1980 року – відновила діяльність під старою назвою в 1992 році. При цьому ми маємо можливість спостерігати за трансформацією кемалістської ідеології під впливом зовнішніх факторів. Це стає можливим у результаті аналізу програми партії, що формувалася на різних етапах свого існування [18; 19; 20]. Сьогодні найпотужнішою політичною силою держави є Партія Справедливості та Розвитку, яка упродовж останніх років робить спроби остаточно монополізувати владу в Туреччині. Відтак, вивчення її програмних документів є надзвичайно важливим елементом при дослідженні сучасного турецького зовнішньополітичного курсу [39]. Серед інших політичних сил, які мають електоральну підтримку в сучасній Туреччині, та позицію яких важливо розглянути при формуванні цілісної картини актуального зовнішньополітичного позиціонування та стану справ у внутрішньополітичному середовищі, варто згадати Партію націоналістичного руху (ПНР) [29] (представники націоналістичного крила турецького політикуму, які в останні роки зблизились із режимом Ердогана); Хорошу партію [26] (новоутворена політична сила на чолі з М. Акшенер, що сформувалася після розколу табору націоналістів та відмови частини партійців йти на союз із правлячою ПСР); Демократичну партію народів [34] (представляє інтереси курдської меншини в Туреччині); Партію Щастя [36] (консервативні ісламісти, які виступають з антиєвропейських та антиатлантичних позицій).

П'яту групу джерел утворюють матеріали, підготовлені політичними діячами та дипломатами, які відповідають за розробку та реалізацію державної політики та зовнішньополітичної стратегії Турецької Республіки, або ж визначають політику інших країн стосовно Анкари. Мова йде про тексти офіційних виступів та статті, опубліковані в спеціалізованих виданнях або ж засобах масової інформації. Підкреслимо, що джерела цієї групи є особливо важливими в контексті дослідження. Його об'єкт – ідеології кемалізму та неоосманізму – засновані на

поглядах та пропозиціях конкретних діячів, або ж роботі окремого політика/теоретика, що виступає автором концепції, покладеної в основу відповідної ідеології. При цьому характерною рисою республіканського періоду турецької історії стає безпосередня участь цих осіб у процесах практичної імплементації положень відповідних розробок – на відміну від імперського періоду, де теоретики були відірвані від практичної сфери реалізації державної політики. Відтак, у цій групі джерел, серед загального масиву матеріалів турецьких політиків та дипломатів, ми знаходимо роботи безпосередніх авторів розглянутих у дисертації ідеологічних концепцій – отже, вони виступають основою для розуміння положень кемалізму та неоосманізму.

У цьому контексті беззаперечно цікавим для нас є ознайомлення з поглядами засновника Турецької Республіки – Мустафи Кемаля Ататюрка [51; 81]. Його бачення розкриває сутність кемалістського підходу до розвитку держави та визначення її місця на міжнародній арені. Натомість фундамент неоосманської концепції розвитку Туреччини яскраво ілюструється публікаціями Ахмета Давутоглу. Цей теоретик-міжнародник стояв біля витоків кінцевого оформлення відповідної стратегії в справжню державну ідеологію, а згодом брав участь у її реалізації на посадах міністра закордонних справ та прем'єр-міністра. Інтерес для нас становлять його фундаментальні роботи, в яких політик аргументує свою позицію щодо пріоритетних напрямків розвитку Туреччини. Основною з них є книга «Стратегічна Глибина» [62]. Статті Давутоглу, підготовлені вже під час його перебування у вищих ешелонах влади, демонструють не лише загальний огляд принципів турецької зовнішньої політики [57; 59], але й його погляди на конкретні проблеми (на кшталт необхідності протидіяти тероризму [61]). Надзвичайно актуальним для розуміння сучасної зовнішньої політики Турецької Республіки стає вивчення промов [71; 75; 77; 79; 80; 83; 85; 86] та публікацій [66; 67; 68; 69; 70] чинного президента держави Реджепа Таїпа Ердогана. В умовах фактичної «ердоганізації» політичного життя Туреччини вкрай важливо зрозуміти, які погляди він сповідує та пропонує як електорату, так і зовнішнім партнерам.

Окрім виступів Ердогана, в дослідженні також використовувалися промови інших активних турецьких державних та громадських діячів. При цьому мова йде як про прибічників курсу правлячої політичної сили, так і представників опозиції. Серед прихильників панівної політичної сили також доцільно провести певне розшарування – на безпосередньо близьких до Ердогана посадовців та старих партійних діячів, які поступово втрачають вплив. До перших можна віднести останнього прем'єр-міністра Туреччини Біналі Йилдирима [101]. Також в дисертації розглядаються виступи [73; 74; 91; 92; 98; 100] та статті [55] міністра закордонних справ Турецької Республіки Мевлюта Чавушоглу. Серед старих партійців ПСР ми вважаємо за потрібне виділити постать Абдулли Гюля, який з 2002 по 2014 роки послідовно займав посади прем'єр-міністра, міністра закордонних справ та президента Турецької Республіки. Відтак, його заяви [90] та публікації [72] важливі для розуміння турецької зовнішньої політики в перше десятиліття перебування ПСР при владі. Серед представників турецької опозиції ми звернули увагу на статтю одного з лідерів курдської Демократичної партії народів Селухаттіна Демірташа, у якій він пропонує власний погляд на необхідність розв'язання курдської проблеми [64].

Розглядаючи процес еволюції ідеологічної основи турецької зовнішньої політики протягом республіканського періоду, ми не можемо обмежуватися виключно даними, які характеризують сучасний стан справ. Відтак, у роботі були розглянуті й матеріали, які ілюструють професійну діяльність турецьких політиків минулого, їхні погляди на зовнішньополітичний сектор. Серед них на особливу увагу заслуговують промови та виступи Сулеймана Деміреля [63; 93; 96] та Тургутта Озала [95; 97]. Обидві постаті мають надзвичайне значення для історії Турецької Республіки. Перший є ключовою фігурою правоконсервативного крила турецького політикуму. У період з 1965 по 1993 роки він п'ять разів посідав крісло прем'єр-міністра Турецької Республіки, а в 1993–2000 роках був президентом Туреччини. Другий, також маючи досвід перебування на обох цих постах, фактично заклав основу для трансформації зовнішньої політики Анкари в напрямі неоосманської ідеології.

До цієї групи джерел, окрім праць високопосадовців, що визначають державну політику Туреччини, також входять публікації та промови активних працівників дипломатичного фронту. У роботі задля цього використовувалися як матеріали турецьких дипломатів (виступ турецького посла в Україні Йонета Джана Тезеля на презентації дискусійної записки «Аудит зовнішньої політики: Україна – Туреччина» 12 квітня 2016 року [52]), так і закордонних представників, які працюють на території Турецької Республіки (звернення посла США Джона Басса щодо призупинення видачі в'їзних віз до Сполучених Штатів турецьким громадянам [53]).

Шосту групу джерел представляють матеріали особового походження. Під час оцінки різних аспектів формування базової ідеології та практичної реалізації зовнішньополітичної діяльності Турецької Республіки на особливу увагу заслуговують мемуари дипломатичних співробітників. Серед дипломатів цієї країни, які залишили спогади про свою діяльність, відзначаються Якуб Кадрі Караосманоглу [102] та Зекі Кунеральп [107]. Перший з цих діячів стояв біля витоків зовнішньополітичної діяльності Турецької Республіки та активно працював в цій сфері у 1930–1950-х роках. Другий був одним з найбільш досвідчених та професійних дипломатів, які захищали державні інтереси на міжнародній арені впродовж 1950–1970-х років.

Цікавий погляд на процес розвитку Туреччини в XX столітті презентують мемуарні матеріали дипломатів з інших держав, які працювали на турецькому напрямку. Частково специфіка міжнародного позиціювання Анкари та турецько-радянських відносин напередодні Другої світової війни висвітлюється в спогадах Миколи Новікова [104]. Значний інтерес з точки зору висвітлення ключових моментів новітньої турецької історії та їхнього впливу на зовнішньополітичну позицію Турецької Республіки представляють мемуари та спогади радянського дипломата Олексія Родіонова [105; 106], який очолював посольство СРСР в Анкарі з 1974 по 1983 роки. Іншим важливим джерелом з тематики дослідження стають мемуари відомого шведського дипломата естонського походження Генріка Лільєгрена [103], який неодноразово виконував у Туреччині дипломатичні

завдання свого уряду (у 1981–1985 та 1998–2001 роках він обіймав посаду посла Королівства Швеція в Туреччині; протягом 1997–1998 років працював Генеральним консулом Швеції в Стамбулі).

Статистичні джерела та соціологічні матеріали, які складають сьому групу джерельної бази дисертаційного дослідження, також відіграють важливу роль при вивченні проблематики зовнішньої політики Турецької Республіки. Ключову групу статистичних джерел представляють результати електоральних еwentів, які формують внутрішньополітичне середовище Туреччини та в такий спосіб впливають на її зовнішньополітичний курс. У цьому випадку мова йде про результати президентських [108; 119] та парламентських [109; 110; 115; 116; 117] виборів, проведення загальнонаціональних конституційних референдумів [111; 112; 113]. Офіційним джерелом такої статистики зазвичай виступає веб-сайт Вищої ради виборців Туреччини.

Восьму групу джерел становлять довідкові видання. Перш за все, мова йде про загальні матеріали, які характеризують стан розвитку Туреччини у різних напрямках, її економічний потенціал, ресурси, що становлять базу для існування держави. Тут важливу інформацію презентує довідник Центрального розвідувального управління (ЦРУ) [125], у якому містяться дані щодо актуального стану справ в країнах світу. Окремо слід виділити видання, які присвячені безпеково-військовій тематиці. Не секрет, що саме ресурси, які представляють цю сферу, є надзвичайно важливим інструментом, який у тому числі визначає місце та роль держави на міжнародній арені. Турецький військовий потенціал, який, безумовно, необхідно оцінювати під час дослідження зовнішньої політики держави, беручи до уваги й характер регіонального простору, в якому вона існує, розкривається в публікаціях провідних аналітичних центрів з безпекової тематики, таких як The Military Balance [123; 124] та щорічний довідник Стокгольмського інституту досліджень проблем миру (SIPRI) [122].

У якості дев'ятої групи джерел ми пропонуємо розглядати матеріали засобів масової інформації та періодичної преси. З одного боку, новинні повідомлення в ЗМІ дають змогу оперативно фіксувати події, які мають місце в тих сферах

державної та міждержавної діяльності, які становлять інтерес в контексті тематики дослідження. З іншого боку, сам характер матеріалу, який залежить від країни походження ЗМІ, його політичної позиції, заангажованості, актуального історичного моменту, може стати безцінним джерелом інформації, який відкриває очі на характер двосторонніх відносин між певними державами, боротьбу всередині внутрішньополітичного середовища країни, оцінку процесів у ній з боку зовнішніх гравців.

Характер сприйняття Туреччини на міжнародній арені, оцінку її зовнішньополітичної діяльності яскраво презентують публікації в провідних світових ЗМІ, які переважно представляють західний світ. Тональність матеріалів таких видань, як Newsweek [178], BBC [196; 209; 212; 214; 221], The Economist [159; 160], Financial Times [158; 170; 171], ABC [156; 223], CNN [155], New York Times [151; 187; 193; 199; 201], Washington Times [154], Washington Post [192], Reuters [222], дозволяють зрозуміти, який відгук мають дії Анкари в міжнародному середовищі з боку її провідних партнерів по євроатлантичній системі колективної безпеки та процесах європейської інтеграції. Повідомлення преси яскраво засвідчують наявність конфронтаційних моментів між сучасною Туреччиною та Заходом, спричинену певним відходженням режиму Р.Т. Ердогана від демократичних традицій [169; 185; 197; 200; 220]. Інші презентують яскравий та комплексний погляд на події, що формують внутрішній потенціал та зовнішні виміри розвитку турецької держави [174; 202]. Окремо пропонується розглядати медіа, які присвячені огляду специфічної безпекової сфери, на кшталт Defense News [152], IHS Jane's Defence Weekly [218] або російського «Військово-промислового кур'єру» [127].

Іншу групу періодичних джерел формують матеріали ЗМІ, які зареєстровані в країнах, що безпосередньо формують регіональне оточення Туреччини. При цьому вбачається перспективним окремо розглядати публікації в державах, що є дружніми до Анкари, та в країнах, які є геополітичними опонентами Турецької Республіки. У першому випадку мова йде про матеріали катарських (Al Jazeera [189; 204]) та азербайджанських (Trend News Agency [132; 135; 136; 137; 139; 145])

видань та новинних каналів, які займають протурецьку позицію. Натомість критичний характер мають публікації в іранських (Press TV [216]) та арабських (zareestrovana в Лондоні газета Asharq Al-Awsat, яка підпорядковується саудівській королівській родині [198]; незалежний новинний веб-сайт Ahval, який пов'язують з Об'єднаними Арабськими Еміратами та доступ до якого блокується в Туреччині [186]) медіа.

Нарешті, безцінним джерелом інформації про ситуацію в Туреччині стають власне національні ЗМІ цієї країни – такі, як: офіційне новинне агентство Anadolu Agency [190]; так званий триумвірат найбільш впливових щоденних медіа Туреччини у складі Daily Sabah [173], Today's Zaman [177] та Hurriyet Daily News [184; 207; 210; 225]; впливова консервативна газета Yeni Şafak [175]. Аналіз їхніх матеріалів дозволяє не лише відзначити конфігурацію внутрішньополітичної боротьби в Турецькій Республіці, прослідкувати за її ходом протягом останніх років. Він наочно демонструє результати кампанії правлячої Партії Справедливості та Розвитку останніх років, спрямованої на підпорядкування інформаційного новинного простору держави партійним інтересам.

Висновки до розділу 1

Вивчення предмета дослідження вимагає попередньої характеристики його концептуальних засад – сутності понять зовнішньої політики та політичної ідеології, які досліджуються в контексті впливу другого на перше (на прикладі Турецької Республіки). Як модель зовнішньополітичної діяльності ми розглядаємо активність держави на міжнародній арені, акцентуючи увагу на багаторівневості цих процесів, та підкреслюючи різні джерела їхнього формування та реалізації. Саме одним з них є ідеологічний аспект. У політичному сенсі він означає концепцію осмислення та інтерпретації політичного буття з точки зору інтересів і цілей певної політичної еліти, яка згодом розповсюджується на народні маси та різні сфери державної політики.

Вивчаючи ідеологічні концепти, характерні для республіканської Туреччини, ми маємо розглянути джерела їхнього походження. Це становить теоретичну базу

дослідження, адже визначені ідеології кемалізму та неоосманізму не з'явилися нізвідки, а натомість є закономірним результатом еволюції турецької суспільно-політичної думки та реакції на актуальне міжнародне середовище. За основу їхнього становлення ми розглядаємо ідеології, сформовані в імперські часи. Основними з них є османізм та пантюркізм; також популярністю певний час користувався й концепт панісламізму. Згода з їхніми твердженнями або ж їхнє глибинне несприйняття визначає характер та напрямки розвитку кемалізму та неоосманізму, формуючи ключові відмінності між ними.

Теоретико-методологічна база дослідження базується на діалектичних принципах наукового пізнання. В її основі лежать принципи об'єктивності та всебічності вивчення матеріалу. Характерною рисою роботи є мультидисциплінарність, обґрунтована складністю об'єкта та предмета дослідження. У процесі наукового пошуку був застосований комплекс методів, який являє поєднання загальнонаукових підходів та специфічних розробок різних наук. У процесі наукового пошуку враховувалися геополітична та цивілізаційна концепції сприйняття світового простору. Також у нагоді стали специфічні статистичні методики. Ключовим принципом, застосованим при роботі із джерельною базою (до якої належать у тому числі міжнародні угоди, документи міжнародних організацій, органів державної влади та політичних партій, статистичні та довідкові матеріали, мемуари, статті та промови політичних діячів і дипломатів, матеріали ЗМІ), став критичний аналіз.

Проблематика турецької зовнішньої політики надзвичайно широко вивчається експертними колами. Водночас специфіка ідеологічного наповнення зовнішньої політики республіки недостатньо розроблена – що й формує актуальність дисертаційного дослідження. Зазвичай у наукових роботах із зазначеної тематики акцентується увага на практичних питаннях взаємодії Туреччини з певними регіонами або країнами. Відтак, необхідна нам узагальнена інформація в основному прихована під глибоким шаром конкретних фактів та даних, які вимагають застосування індуктивного підходу при опрацюванні матеріалів.

Розділ 2

ІДЕОЛОГІЯ КЕМАЛІЗМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЗОВНІШНІЮ ПОЛІТИКУ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1920-1980-Х РОКІВ

2.1. Походження та характерні риси ідеології кемалізму

Кемалізм являє собою сукупність ідей та стратегій, які визначили обличчя сучасної Туреччини. У загальному вигляді під цим терміном розуміють ідеологію турецького націоналізму, яка була запропонована Мустафою Кемалем Ататюрком на початковому етапі історії Турецької Республіки. Після перемоги у Війні за Незалежність нова влада країни відразу взяла курс на оновлення принципів функціонування суспільства та політичної системи держави з огляду на приклад розвинутих країн Заходу. Фактично, були розроблені та запроваджені нові принципи, на яких розбудовувалась оновлена турецька державність. Таким чином, запропонована націоналістична ідеологія мала у своїй основі модернізаційний характер, адже була покликана подолати відставання Анкари від провідних геополітичних гравців і перетворити країну на повноцінного рівноправного актора нової системи міжнародних відносин, сформованої після радикальних змін, викликаних Першою світовою війною. Комплекс заходів, спрямованих на досягнення цієї мети, сформував нове обличчя держави, перетворившись на орієнтир її розвитку на найближчі десятки років.

В основі кемалізму лежать принципи, згідно з якими Мустафа Кемаль прагнув модернізувати турецьке суспільство та державу у відповідності до вимог часу, розуміючи, що необхідно перетворити Туреччину на сучасну країну та конкурентоспроможного гравця міжнародних відносин. Неодноразово згадуючи у своїх виступах термін «цивілізація», політик наголошував, що турецький народ має йти до неї, та обов'язково дістанеться цього кінцевого пункту призначення. Перший президент країни говорив про цивілізацію як про надзвичайно сильний вогонь, що спалить та зруйнує будь-кого, хто буде його ігнорувати [81]. При цьому сам термін асоціювався з найрозвиненішою частиною світового простору, його принципами та цінностями. Таким чином, мова йшла про наближення Туреччини до стандартів цивілізованих – західних – країн. З дня проголошення республіки (29

жовтня 1923 р.) Мустафа Кемаль оголосив курс на модернізацію та глибинну трансформацію турецького суспільства, який, насамперед, був спрямований на наближення держави до провідних країн Заходу за показниками розвитку та міжнародним потенціалом – завдання, яке кемалісти прагнули реалізувати за рахунок широкого застосування західного досвіду та теоретичних розробок в сфері політичної науки та націєтворення (концепції національної держави, республіканської форми правління та секуляризму). Вважається, що саме концептуальне ядро кемалізму запозичене із західної ідеологічної схеми. Це спричиняє сприйняття кемалістської ідеології як певну стратегію «вестернізації». Утім, дослідники звертають увагу на те, що сам Кемаль дотримувався іншої позиції. Аналізуючи його інтерв'ю, вони зазначають такі погляди цього політика: турецька демократія, хоча і слідувала шляхом, розпочатим Французькою революцією, розвивалася зі своїми, властивими лише їй, особливостями, бо кожен народ здійснює власну реформацію відповідно до вимог і закономірностей, властивих суспільству; відповідно до внутрішньої ситуації та потреб часу [269, с. 71]. Відтак, ототожнювати ініційовані процеси з терміном «вестернізація» вбачається нам не доречним. Фактично, кемалістська модернізація розглядала «вестернізований» курс не як кінцеву мету реформ, а лише у вигляді інструмента, покликаного забезпечити успішну перебудову у відповідності до вимог часу. Вестернізація виступає скоріше обгорткою для пришвидшення процесу цивілізаційного розвитку держави.

У цілому, окреслений підхід до розбудови республіки передбачав радикальну зміну обличчя турецької державності та суспільства. Успішна реалізація такої політики стала можливою лише завдяки поєднанню кількох важливих передумов, сформованих важкою ситуацією, в якій Туреччина опинилася після поразки в Першій світовій війні, та подіями, які допомогли подолати кризовий період в історії турецького народу. Мова, перш за все, йде про ослаблення старої еліти внаслідок розпаду Османської імперії. У результаті були підірвані позиції консервативних сил, які за звичайних обставин мали б стати природною опозицією модернізаційній політиці. Разом із тим на користь останньої значний вплив мав особистий авторитет

Мустафи Кемаля як героя національно-визвольної боротьби. Він був людиною, яка у важкі часи фактично врятувала незалежну турецьку державність. Відтак, тотальна довіра до нього в суспільстві давала потужний карт-бланш на реалізацію запланованих трансформацій. Імплементатії такого курсу сприяло прихильне ставлення до реформ офіцерського корпусу, який вбачав у них єдиний спосіб запобігти дезінтеграції держави. У такий спосіб політика Кемаля отримувала належну базу та захисників, які гарантували, що його справа буде продовжена навіть після смерті державного діяча.

Розробка кемалістської ідеології стала природною реакцією на кризу турецької державності, відставання країни від розвинутих країн Заходу, яке поглиблювалося десятиліттями, і зрештою призвело до катастрофи на початку XX століття. Вона не стала абсолютно новим явищем у турецькій історії – навпаки, її створення є частиною закономірних процесів пошуку орієнтирів та об'єднуючої ідеї, які реалізовувались із середини XIX століття з метою посилення держави та повернення її до складу найвпливовіших гравців світового простору. Безперечно, Кемаль та його найближче оточення як повноправні члени турецького суспільства контактували з носіями цих ідей на рубежі століть, а відтак, представники останніх здійснювали вплив на формування світогляду президентської команди. Однак радикальні відмінності базових цінностей, які Кемаль запропонував в якості принципів розвитку держави, на відміну від попередників (османізм, пантюркізм тощо), підкреслюють значення його політики та засвідчують її особливе місце в історичному процесі розвитку турецького народу.

Перші приклади формування певної протоідеології кемалізму ми можемо побачити вже в часи Війни за Незалежність Туреччини (1919-1923 рр.). Очоливши боротьбу проти іноземних інтервентів, Кемаль проводив активну пропагандистську кампанію серед турецького суспільства, прагнучи привернути на свій бік якомога більше послідовників. Його відозви, спрямовані до представників регіональної влади, дозволяють визначити ключові тези, які цей державний діяч покладав в основу власної діяльності. Ними були повна незалежність держави, громадянський націоналізм, прихильність до модернізаційного розвитку, зміна

державної ідентичності з імперської на республіканську, побудова нового режиму на основі участі в процесах державного управління широких верств населення. Таким чином, базу кемалістської ідеології сформували принципи антиімперіалізму, суверенітету, націоналізму, республіканізму та народовладдя [426, р. 25]. Її джерелом можна вважати розробки турецького соціолога та мислителя Зії Гьокальпа, який на початку XX століття виступив ідеологом молодотурецької революції, але після Першої світової війни та Війни за Незалежність зблизився з прибічниками Кемаля та посів важливе місце біля витоків нової концепції модернізації держави.

В основі ідеології кемалізму лежать шість принципів (так звані «шість стріл»), сформульованих на рубежі 1920–1930-х років. Перші чотири були ухвалені в 1927 році на II з'їзді Республіканської Народної партії – єдиної на той момент політичної сили в державі; ще дві були додані до них в 1931–1932 роках. Разом вони були закріплені в Конституції Турецької Республіки в 1937 році внесеними до неї доповненнями [8]. До них належать: республіканізм, націоналізм, секуляризм, народність, революційність та етатизм. Саме ці постулати виступають загальним орієнтиром політики Анкари протягом всього XX століття, впливаючи на всі аспекти державної діяльності, у тому числі – на зовнішньополітичній арені.

Першим кемалістським принципом є республіканізм (тур. *Cumhuriyetçilik*) [8]. Республіканська форма правління нової Туреччини протиставляється абсолютистській монархії Османської імперії. Її ідеологічне закріплення як невід'ємної частини держави було покликано стати своєрідним запобіжним фактором, який унеможлиблював повернення до султанату. Вона передбачає забезпечення верховенства права та захист основних свобод у державі, керованій обраними народом центральними органами влади. На думку С. Кілі, цей принцип слід тлумачити таким чином, що лише республіканський режим може найкращим чином презентувати та сприяти реалізації ідеалу національного суверенітету [538]. Саме такий формат організації системи державного управління забезпечує інтереси турецького народу, який через своїх представників виступає основним носієм

влади в державі. Це дозволяло уникнути ситуації, коли остання діяла виключно в інтересах певного класу або правлячої династії – тобто обмеженого кола осіб.

Сукупність аргументів, які наводились кемалістами на користь такої точки зору, можна умовно об'єднати у два джерела популяризації республіканізму – зовнішнє та внутрішнє. У першому випадку, він вважався важливою складовою західних цінностей, до яких Кемаль прагнув долучити республіку в рамках модернізаційної політики. Оскільки термін «цивілізація» ототожнювався в очах кемалістів із західним світом, то й метою реалізованих реформ у політичній сфері мало стати створення в державі сучасної – західної – політичної системи. Разом з тим, після завершення Першої світової війни республіканізм – який і до цього був своєрідним символом розвиненої гуманістичної форми державного управління – ще більше посилив свої позиції в Європі внаслідок краху Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій. Відтак для турецьких республіканців він перетворювався на політичний символ цивілізованої системи організації держави – своєрідний «квиток» до когорти розвинених країн.

У другому випадку, внутрішнім джерелом його популярності, стає позиція, яку кемалісти відводили турецькому народові в новій державі. Політики оновленої країни наполягали на тому, що саме народ власною згуртованістю, за рахунок об'єднання зусиль та спрямування потенціалу в правильне русло, зміг захистити державний суверенітет від інтервентів під час Війни за Незалежність – отже, природно, що оновлена Туреччина повинна мати таку форму правління, яка буде в найширшому форматі захищати народні інтереси. У свою чергу, запеклість боротьби, в якій республіка була народжена, підкреслювала значення республіканізму як окремої цінності, адже його захист перетворювався на данину пошани всім полеглим. Саме в цьому контексті і слід розглядати роль армії в функціонуванні специфічної турецької моделі. Її неодноразове втручання в політичне життя держави, на перший погляд, засвідчує поразку республіканської форми правління, адже сама по собі вона не змогла забезпечити стабільність держави та незмінність реалізації кемалістського курсу. Але специфіка позиції турецьких збройних сил полягала в тому, що здійснені ними недемократичні

заходи були покликані захистити демократію – парадокс, який підтверджує готовність армійського командування повернути владу в країні обраним народом органам після стабілізації внутрішньополітичної ситуації. При цьому в рамках кемалістської моделі пропонувалась особлива форма республіканізму, в якій основним представницьким органом влади був обраний на загальнонаціональних виборах парламент, який згодом обирав президента республіки. Як результат, кемалістський республіканізм забезпечував – хоча б формально – якнайширше залучення широких верств населення до формування центральних органів влади через функціонування парламентської республіки [280, с. 48-49].

Другим кемалістським принципом виступає націоналізм (тур. *Milliyetçilik*) [8]. Він передбачає функціонування республіки як національної держави, перетворюючись на засіб політичної мобілізації всіх соціальних верств населення задля забезпечення модернізаційних процесів. При цьому націоналістична концепція Кемаля відрізнялася від попередніх теорій, що були популярними в останні десятиліття існування Османської імперії. Вона дистанціювалась від расово-етнічного та релігійного факторів, роблячи акцент на політичному визначенні нації, географічно обмеженої державними кордонами. Фактично, за рахунок цього турецька державницька ідея усувала наявне відставання від провідних західних країн, звертаючись до принципів державотворення, які для Західної Європи стали визнаними ще за часів формування Вестфальської системи міжнародних відносин, в рамках якої спостерігалось домінування на міжнародній арені національних держав як ключових акторів. Таким чином, кемалістський націоналізм кардинально відрізнявся від османської концепції, популярної в імперії у XIX столітті – адже вона, так само намагаючись модернізувати державу, прагнула обґрунтувати існування багатонаціональної імперії, пропонуючи штучний конструкт «османської нації». Натомість кемалізм звертався до концепції нації-держави, яка в цілому відповідала західній традиції розуміння природи світової політики. Разом з тим кемалістський націоналізм замикав державну політику в цій сфері наявним статус-кво на політичній мапі світу, замінюючи таким чином орієнтовані на експансію ідеології пантюркізму та туранізму, що апелювали

до об'єднання всього тюркського світу. Унікальність та особливість турецької нації також відкидалась – натомість вона мала стати рівноправним гравцем у відносинах з уже сформованими націями, що лежали в основі функціонування розвинутих держав світу. Орієнтуючись на європейські зразки побудови політичних націй, Кемаль прагнув консолідувати населення Туреччини на основі національно-патріотичного виховання. В основу турецької ідентичності були покладені географічне походження, спільна історія та вірність цінностям (під якими розумівся республіканський патріотизм) [280, с. 49]. Фактично, кемалістський націоналізм базувався на політичному підході і був позбавлений орієнтації на етнічні джерела. Він апелював до наявності турецької нації, яка об'єднує все населення Турецької Республіки – тобто формувався бажанням консолідувати жителів держави в межах її політичних кордонів.

Негативною рисою такого підходу стала загроза правам меншин, що проживали в країні (курди, понтійські греки тощо) – адже в рамках кемалістського бачення вони розглядалися як невід'ємна частина турецької нації, що не потребує особливого ставлення та не має специфічних потреб у сфері забезпечення культурної самобутності. Наступ на права етнічних груп населення набував яскраво вираженого формату асиміляції, призводячи до загострення внутрішньополітичної ситуації в державі. Основним джерелом дестабілізації виступила курдська меншина, яка складає переважну більшість населення в південно-східних районах республіки. Активізація національного руху турецьких курдів та їхнє звернення до збройних засобів боротьби призвели до перетворення цього регіону на зону конфлікту [274, с. 164].

Третім принципом кемалізму виступає секуляризм (тур. *Laiklik*) [8]. Кемаль рішуче від'єднав релігійну складову від державного управління, радикально трансформуючи систему зв'язків релігії, суспільства та держави, яка склалася в Османській імперії (що тривалий час була повноцінною ісламською державою, де діяли закони шаріату, а султан мав титул халіфа). Після перемоги у Війні за Незалежність та створення Турецької Республіки в країні розпочалась реалізація курсу в напрямку розбудови світської моделі [274, с. 115-117]. Вже в березні 1924

року халіфат було скасовано, а останній представник османської династії – Абдул-Меджид II – позбавлений статусу духовного глави мусульман усього світу та висланий за межі держави. Саме така політика сприймалась як основний засіб забезпечення модернізації держави та суспільства, їхньої ціннісної переорієнтації на досвід розвинених держав – вона була покликана змінити культурний тип Туреччини. Оскільки саме релігійне світосприйняття, характерне для держав мусульманського Сходу, спричиняло своєрідну консервацію суспільства на такому рівні свідомості, який забезпечував гальмування темпів та несприйняття інноваційного шляху розвитку, що врешті-решт призводило до суттєвого відставання від держав Заходу, то Кемаль намагався вирішити цю проблему, вдаючись до радикальних – з точки зору представників мусульманського світу – кроків, суттєво обмежуючи вплив релігії на життя Турецької Республіки. В умовах створення нової держави, орієнтуючись на націоналізм як основний засіб політичної мобілізації суспільства задля здійснення його реальної трансформації, кемалісти прагнули позбавити країну від впливу релігії, яка заважала повноцінній модернізації.

За основу при цьому була взята французька концепція «лаїцизму». У цьому випадку мова йде не лише про усунення впливу релігійних установ на процеси прийняття рішень у політичній сфері, але й про «активний нейтралітет» політичної влади стосовно релігійних питань. Згідно з кемалістським баченням, держава дистанціювалася від підтримки або засудження будь-яких релігійних вірувань або правил. Утім, це не означало повного самоусунення від релігійної сфери життя республіки. На практиці реформа Кемалю запроваджувала державний контроль над релігією. Відповідальність за виконання цих функцій було покладено на новоутворену установу – Директорат у справах релігій [280, с. 49]. Він контролював мечеті, монастирі, призначення й усунення імамів, проповідників, спостерігав за муфтіями.

Більше того, у країні був взятий курс на суттєве обмеження ролі релігії не лише в політичному, але й в суспільному житті [426, р. 27]. Метою реформ було поставити релігію на службу турецькому націоналізму, позбавляючи її

потужностей сформувати або відродити напрям суспільного розвитку, альтернативний націоналістичному. Одним із кроків на цьому шляху націоналізації релігії ставало розповсюдження в цій сфері життя турецької мови – за рахунок перекладу на неї Корану, її запровадження в широку релігійну практику (під час проголошення молитов та проповідей). У Туреччині було скасовано посаду шейх-уль-іслама (першого улеми у державі); вихідним днем замість п'ятниці кемалісти оголосили неділю. Важливим елементом політики з ослаблення позицій релігії в суспільстві стала реформа освіти, у рамках якої заборонялась релігійна освіта у спеціалізованих школах – медресе. Вони були підпорядковані світському профільному міністерству, що позначилося на характері викладання. У 1926 році в Туреччині було прийнято новий громадянський кодекс та скасовано дію норм шариатського права. Паралельно було запроваджено світське судочинство та затверджено новий кримінальний кодекс, заснований на італійському аналогові, до якого було внесене положення, що забороняло створення політичних асоціацій на базі релігії [673, с. 124–125]. У 1928 році з Конституції республіки було вилучено низку пунктів, які суперечили принципам лаїцизму, в тому числі – щодо статусу державної релігії, закріпленого до цього часу за ісламом (в першій редакції документу це прямо декларувалось в статті 2) [8]. У 1931 році країна перейшла на метричну систему вимірювання – на думку Д. Опабекової, це також може вважатися прикладом відходу від ісламських традицій [339, с. 146].

Протягом 1920–1930-х рр. принцип лаїцизму тлумачився кемалістами як боротьба проти впливу ісламу та ісламських традицій. Вона набувала характеру пропаганди атеїстичних поглядів. Але з часом визначилися межі цього процесу, зважаючи на особливо глибоку укоріненість ісламу в турецькому суспільстві. Це означало неможливість остаточного позбавлення релігії її впливу на суспільство як важливого фактору. Вона залишалась у свідомості людей як невід'ємний елемент їхнього буття, тому в республіці зберігалася можливість її відродження [312, с. 139]. Яскравим свідченням такого тренду є формування ісламістського центру в національному турецькому політикумі за першої ж нагоди, коли авторитарний режим у державі було ослаблено, та відбувся перехід до реальної багатопартійної

системи. Відзначимо, що саме зорієнтована на релігійні цінності (хоча й у поміркованому вигляді) політична сила – Партія Справедливості та Розвитку – врешті-решт стала основним конкурентом кемалістів та на початку ХХІ століття відібрала в них владу. Це яскраво засвідчує, що релігійний фактор – попри всі заборони та утиски – не був позбавлений впливу на турецьке суспільство.

Четвертою основою кемалістської ідеології став принцип народності (тур. *Halkçılık*) [8]. Мова йшла про просування концепції громадянства як основного носія політичної влади в республіці. Проголошувалася відмова від автократичних, теократичних та феодальних принципів, які уособлювали династія Османів, Халіфат та трайбалістські лідери. Замість них пропонувалася концепція народної волі та турецької ідентичності. У державі підкреслювалася рівність всього населення та єдність суспільства. Натомість проти міжкласових суперечностей проголошувалася завзята боротьба. Чиста марксистська концепція класової боротьби відкидалась кемалістами – перший президент Туреччини особисто й чітко заявив про це в розмові з радянським послом С.І. Араловим ще в 1923 році [274, с. 161]. Замість неї проголошувалась ідея національної єдності [81]. Також кемалістська концепція народності не визнавала расові або релігійні утиски щодо окремих частин суспільства. У цілому, принцип народності не передбачав революційних змін соціальної структури турецького суспільства. Натомість він має розглядатися як спроба пристосувати ідеї західної політичної демократії до турецьких реалій [339, с. 146].

Певним чином цей принцип закріплював ліве спрямування ідеологічної орієнтації держави. Такий підхід визначив зовнішньополітичні пріоритети республіки на початковому етапі її існування. Протягом 1920-х років Анкара виступала партнером СРСР, ставши однією з перших держав, з якими Радянський Союз встановив дипломатичні відносини, та в такий спосіб розірвала антирадянську блокаду, запроваджену Західним світом [280, с. 49]. Однак в ідеологічному плані кемалістів жодним чином не можна вважати природними союзниками радянського більшовизму – що й заклало основу для подальшого розриву ситуативного партнерства Москви та Анкари.

Ще одним, не менш важливим, принципом кемалізму є революційність (тур. *İnkılapçılık*) [8]. Саме вона проголошувала курс на модернізацію турецьких держави та суспільства, орієнтацію на прогрес та просвітництво. Досягти поставлених цілей можна було лише за рахунок запровадження фундаментальних змін у соціальній сфері. На практиці це означало активне насаджування запозичених на Заході принципів державного управління, які в той же час набували специфічного характеру під впливом характерних для турецького суспільства рис [280, с. 49-50]. Це мало привнести національну специфіку до модернізаційних процесів, спростити адаптацію імпортованих ідей до національної специфіки та служити зв'язковою ланкою між досягненнями Західного світу та історичним досвідом Туреччини. При цьому підкреслювалася незворотність започаткованого курсу на вестернізацію системи державного управління, економіки, освіти та інших секторів. Отже, у такий спосіб наголошувалося на необхідності захищати вже досягнуті результати та продовжувати реалізацію започаткованих реформ у майбутньому [426, р. 28].

Яскравим прикладом реалізованих у рамках згаданої концепції реформ стало переведення старотурецької мови на стамбульський діалект з написанням латиницею. З 1 жовтня 1928 року використання латинського написання стало обов'язковим для державних чиновників; з 1 листопада 1928 року відповідні норми були запроваджені й для преси. Ще одним проявом революційної трансформації турецького суспільства можна вважати надання жінкам виборчого права – з 1930 року вони отримали можливість голосувати на місцевих виборах, а з 1934 року ця норма була поширена й на загальнонаціональний виборчий процес. Разом з цим жінки отримали право обиратися до парламенту. Вже на наступних виборах, які відбулися в 1935 році, вони отримали 17 з 399 депутатських мандатів [339, с. 146]. Паралельно реалізовувалася боротьба проти пережитків та традицій минулого, які заважали розвитку країни у відповідності до вимог часу. Її важливим елементом стало введення в обіг прізвищ, закріплене на законодавчому рівні в 1934 році. До цього часу турки користувалися лише іменами та титулами/формами поважного звернення. Отже, ця практика була скасована, а замість неї запроваджувалась

європеїзована форма ідентифікації людини, що суттєво спростило здійснення діловодства.

Економічне життя Турецької Республіки регулювала ще одна стріла кемалізму – етатизм (тур. Devletçilik) [8]. Реалізація курсу на модернізацію держави за західним зразком вимагала потужного економічного тилу. У цьому випадку Османська спадщина небагато давала молодій республіці – імперія сама по собі відставала за всіма показниками промислового розвитку від західних держав, а безперервні війни початку ХХ століття ще більше підточили її потенціал.

Для виправлення ситуації пропонувалося реалізувати широку програму індустріалізації, успішне виконання якої було можливе лише в умовах загального державного контролю за процесом економічного розвитку. У перші роки існування республіки турецька влада зробила спробу розбудови економічної моделі за західним ліберальним зразком – і відразу ж зіткнулася з труднощами, викликаними нестачею як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій, кваліфікованих працівників, недорозвиненістю національного підприємництва. Отже, закономірною стала економічна криза кінця 1920-х років [426, р. 28]. Допомогти подолати її як раз і був покликаний етатизм, який передбачав посилення ролі держави в економічному секторі.

Разом з тим, мова не йшла про тотальний наступ на права приватного сектора – республіка прагнула до інтеграції у світову економічну систему. Це, звісно, вимагало забезпечення стабільного партнерства із провідними економіками та створення інвестиційної привабливості для іноземного капіталу – тобто таких результатів, які могли бути досягнені лише за рахунок поваги до індивідуального підприємництва та інших ринкових цінностей. За цих умов передбачалася пряма відповідальність держави лише за ті сфери економіки, у яких приватний сектор не міг самостійно забезпечити необхідні показники зростання. Як наслідок, для Туреччини не були характерні ні ліберальна, ні соціалістична моделі організації господарства. У країні через поєднання кількох систем підприємництва реалізовувалася побудова економічної моделі змішаного типу, де паралельно з домінуючою роллю держави в найважливіших секторах господарської діяльності

(імплементация важливих інфраструктурних проєктів, розбудова металообробної промисловості тощо) залишалось функціонування малих виробництв приватного сектора [280, с. 50]. Реалізація такої політики призвела до суттєвих соціальних зрушень і змін у структурі турецького суспільства, знизилася залежність республіки від зовнішніх ринків.

Аналізуючи концепцію «шести стріл», експерти підкреслюють її значення як рушійної сили турецької політики, що була дороговказом упродовж значної частини ХХ століття. В той же час дослідники звертають увагу на певну нерівнозначність ролі запропонованих постулатів у реалізації модернізаційних процесів. За своєю сутністю, їх умовно можна поділити на дві групи. Перша об'єднує ті з них, які насамперед визначають напрямок розвитку держави, встановлюють орієнтир для реформ у певній сфері її життя та сприяють його досягненню. До них належать принципи лаїцизму, народності, етатизму та націоналізму, які покликані керувати духовною, соціальною, економічною та політичною сферами життя республіки відповідно. Другу групу складають принципи, які слугують «обгорткою» кемалістської ідеології, покликаною спростити її сприйняття народними масами. Саме таку роль відіграють республіканізм та революційність, які швидше за все вказують не на конкретну мету політики, а на методи її досягнення [339, с. 145].

Ідеологія кемалізму була спрямована передусім на еліту країни. Вона є класичним прикладом модернізації «зверху». За умов відсутності в країні сталої демократичної традиції Кемаль прагнув «перевиховати» вищі верстви суспільства, для яких ще з імперських часів було характерне сприйняття якщо не повноцінної західної моделі розвитку, то хоча б відповідних надбань та досягнень. Модернізована республіканська еліта мала стати флагманом, який у подальшому забезпечив би дотримання взятого курсу та його впровадження в суспільний дискурс. При цьому кемалістська концепція не зустрічала серйозної опозиції й з боку селян та середнього класу, що дозволило їй посісти належне місце в системі цінностей турецького суспільства.

Утім, як показують подальші події, глибина її сприйняття елітою та народом відрізняється. Якщо в результаті реформ Кемаля еліта в переважній більшості усвідомила та сприйняла сутність його поглядів, то для жителів турецької глибинки модернізація мала зовнішній характер – тобто відкрила для них нові можливості, запропонувала знання та перспективи, але не змінила докорінним чином їхню цивілізаційну орієнтацію. Цікаву гіпотезу щодо сутності кемалізму в цьому контексті пропонує С. Лур'є. Вона вважає помилковим розглядати цю ідеологію як щось таке, що радикально відкидає традиційні цінності турецької ідентичності, сформовані протягом століть. Попри зовнішній трансформаційний характер, кемалізм не зміг радикально змінити свідомість суспільства – натомість лише адаптував її до вимог часу та завдань, поставлених президентом. Дослідниця вважає, що в ідеології кемалізму за зовнішньо вестернізованою формою приховані всі базові парадигми традиційної турецької свідомості (колективна ідентифікація, зверхність/обраність у ставленні до сусідніх народів, орієнтація на образ «героя» як приклад для наслідування) [316].

У будь-якому разі реалізований у XX столітті політичний курс на модернізацію та формальну «вестернізацію» Туреччини позитивно вплинув на позиціонування та потенціал держави – особливо в порівнянні з близькосхідними сусідами. Якщо розглядати тенденції конкретних процесів через культурологічну призму, то можна припустити, що відкритість європейської та західної культури надавала можливість ширшого розвитку населення республіки, коли водночас у країнах арабського світу культурна освіта індивіда проводилася під ісламським ракурсом і, найчастіше, призводила до формування замкнутого світоглядного мислення. Такі аспекти кемалізму створювали сприятливий ґрунт для зміцнення зв'язків і співпраці із Заходом, що відповідало цілям Мустафи Кемаля Ататюрка щодо модернізації Туреччини [269, с. 72].

Водночас дослідники погоджуються, що методи впровадження кемалістських реформ відзначались авторитарним характером та не відповідали демократичним принципам. Політика Кемаля стає яскравим прикладом спроби модернізувати державу та суспільство, нав'язуючи йому силовими засобами новий

спосіб життя (особливо це було помітно стосовно релігійної сфери, де тиск з боку держави набував яскраво вираженого дискримінаційного характеру відносно прибічників традиційних ісламських цінностей). Фактично, лише особистий авторитет цього державного діяча та вдалий історичний момент створили умови для практично безкровної заміни старих османських концепцій новою доктриною. Такий підхід відповідає теорії про «дорослішання» суспільства, згідно з якою вважається, що в певний період історичного розвитку останнього («дитинство») заздалегідь поставлена над ним влада певним чином «виховує» його, в тому числі застосовуючи й жорсткі методики. У такий спосіб підкреслюється історична неминучість періоду жорсткої влади на початковій стадії розвитку суспільства [339, с. 147]. Утім, у турецькому випадку авторитаризм перетворився на неочікуваний (та зрештою) небажаний елемент кемалізму – адже реалізація та підтримка окресленого Кемалем курсу протягом усього XX століття здійснювалася в умовах постійних загроз демократичному ладу в республіці. Натомість із реальним розвитком демократичної традиції та інституцій у державі прийшла і криза кемалізму – адже в умовах вільного волевиявлення його прибічники зіткнулися з потужною конкуренцією з боку ідейно опозиційних сил, і врешті-решт – поступилися впливом на початку XXI століття.

Наведене визначення основних напрямків реалізації кемалістського політичного курсу демонструє фундаментальність цієї ідеології та запропонованих нею змін. Однак для процесу історичного розвитку Турецької Республіки важливу роль відіграло не лише запровадження означених принципів, але й дотримання – в загальному вигляді – окресленого ними вектора протягом десятиліть. Такій стабілізації турецької державницької ідеї навколо кемалізму сприяла низка факторів, які сформували специфічну турецьку модель державного управління. На нашу думку, головними з них є специфічна партійна система республіки (для якої були характерні наступність навколо обмеженого кола політичних полюсів); вплив військових на політичну систему держави; тяжіння до лідерської моделі управління.

Важливу роль у становленні та просуванні ідеалів кемалізму як державної політики відігравав партійний фактор. В інституційно-виконавчому плані поворотним моментом в історії цієї ідеології стало формування в 1923 році Народної партії – політичної сили, що об'єднала прибічників Кемаля. В 1924 році вона була перейменована на Республіканську Народну партію (РНП) та протягом наступної чверті століття мала ключову роль в житті держави, політична система якої – за винятком кількох нетривалих експериментів зі створення керованої опозиції (в 1924–1925 та 1930 роках) – розвивалась у форматі однопартійної схеми. Із середини 40-х років XX століття в країні поступово відбувається перехід спочатку до двопартійної, а потім і до багатопартійної системи – в результаті в 1950 році РНП втрачає владу та переходить в опозицію.

Утім, подальший розвиток партійної системи Турецької Республіки засвідчує глибоке коріння, яке кемалістська ідеологія пустила в житті суспільства та системі державного управління. Політичне життя Туреччини другої половини XX століття характеризувалося стабільним колом основних учасників, об'єднаних навколо кількох полюсів. При цьому ідейні кемалісти продовжували гуртуватися навколо РНП, залишаючись одними з основних гравців на політичній арені. Пройшовши зміну поколінь на рубежі 1960–1970-х років, яка характеризувалася протистоянням прибічників Ісмета Іненю («стара гвардія») та Бюлента Еджевіта («нова генерація»), партія продовжувала відігравати провідну роль у політиці держави, час від часу здобуваючи контроль над урядом та користуючись підтримкою населення [282, с. 228].

З іншого боку, кемалізм як основний орієнтир розвитку не відкидався й представниками інших течій турецького політикуму – ліберально-прозахідної (сформована на основі Демократичної партії, яка керувала республікою в 1950–1960 роках, та її ідейних послідовниць) та ультра націоналістичної (прибічники полковника Альпарслана Тюркеша, які вийшли на політичну арену наприкінці 1960-х років). Звичайно, кожна з них піддавала традиційний, першоджерельний кемалізм певній ревізії. У випадку «демократів» свідченням цього є активніша реалізація прозахідного курсу та орієнтація на підтримку великого бізнесу в

економіці; у випадку націоналістів – прихильність до пантюркізму. Але у загальних поняттях вони визнавали досягнення Кемаля та його курсу, а відтак гарантували незмінність основних положень закріпленої політики. У реальній опозиції до кемалізму перебували лише ісламісти, які під керівництвом Неджметтіна Ербакана з кінця 1960-х років вели важку боротьбу за повернення релігійній складовій належного місця в політичному житті країни; згодом лави супротивників кемалізму поповнилися курдськими політичними партіями, які в 1990-х роках утворили окремий полюс сили на партійній мапі Туреччини. Однак, за незначних винятків (а саме – нетривалим періодом прем'єрства Ербакана в 1996-1997 роках), ці партії не мали контролю над державною політикою. Відтак можна сміливо стверджувати, що практично всі турецькі уряди XX століття, незалежно від їхньої партійної приналежності, інкорпоровали принципи та підходи Мустафи Кемаля у свої програми. Також вони утримувалися від реалізації такої політики, яка відкрито суперечила кемалістським принципам. Лише в XXI столітті ситуація поступово почала змінюватись.

Іншим вагомим джерелом посилення позицій ідеологічних настанов Кемаля стала роль національних збройних сил як інструмента реалізації та охоронця кемалізму. Активність турецьких військових у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики держави має давнє коріння, яке сягає часів Османської імперії. [571, р. 410]. У XX столітті турецьке суспільство стало ще більше прив'язаним до армії, яка ідеалізувалася та вшановувалася в масштабах, незрозумілих для демократичних країн [423, р. 9]. Після проголошення Турецької Республіки вона – разом з партійним апаратом РНП – виступала як інструмент ідеологічної обробки молоді з метою впровадження кемалістських принципів. Саме на армію було покладене завдання формувати та підтримувати діяльність проурядових політичних сил, регулювати турецьку партійну систему [247, с. 52–53]. Мустафа Кемаль бачив у ній гаранта проведення реформ, модернізації суспільства та економіки, але разом із тим виступав проти прямої участі військових у формуванні політики Туреччини.

Утім, після запровадження в країні багатопартійної системи виявилось, що, попри ініційовані реформи, Турецька Республіка все ще не «дозріла» до реальної демократії – оскільки політики не могли повноцінно забезпечити стабільний розвиток держави в напрямку, окресленому Кемалем [284]. Основними проблемами, з якими не міг впоратися цивільний уряд, і вирішення яких вимагало втручання армії, в цей період послідовно стали: тенденції до встановлення диктаторської влади з боку правлячої Демократичної партії в 1950-і роки; поляризація суспільства та зіткнення між представниками крайніх правих та лівих політичних сил у 1960–1970-і роки; активізація курдського сепаратизму в 1980-х роках; поступове зростання впливу ісламістських рухів, яке можна спостерігати протягом всього періоду [603, р. 365]. Таку ситуацію турецьке військове керівництво вважало безпосередньою загрозою державній безпеці – і тому вдалося до рішучих дій: збройним силам два рази – в 1960 та 1980 роках – довелося безпосередньо втручатися в політичне життя держави, захоплюючи владу в результаті військових переворотів; ще два рази – в 1971 та 1997 роках – їм винятково погрозами можливих дій вдалося скорегувати політичну ситуацію в республіці [454, р. 13]. Більше того, на законодавчому рівні в країні були ухвалені норми, які закріплювали роль армії як гаранта стабільності політичних процесів. У цей період важливі питання формування державної політики – на кшталт зовнішніх відносин, безпекового сектора та визначення загальної стратегії розвитку – узгоджувались із залученням військових та відповідно до їхньої позиції [423, р. 9]. Такий стан справ створив Туреччині імідж країни, у якій функціонування демократичних інститутів перебуває під загрозою, та яка має тяжіння до авторитарної системи управління. В той же час саме він закріпив місце кемалізму як пануючої ідеології в державі.

Окремо слід наголосити на ролі, яку відігравав персональний фактор (а саме – роль особистості Кемаля, його непересічний авторитет) при формуванні та реалізації державної політики Турецької Республіки.

Мустафа Кемаль Ататюрк не лише повністю контролював державу протягом свого життя, але й заклав ідеологічні рамки, які визначали подальший шлях

турецької політики. При цьому такий акцент на персоналії призвів до формування в політичній системі Туреччини тренду до «вождізму». Потреба в сильній руці та віра в лідера закріпилися в суспільному середовищі, яке дуже часто пов'язує категорії ідеології та політики з конкретною особистістю/політичним діячем, а не з партією. Така тенденція мала місце для електорату всіх політичних полюсів турецької партійної системи. Кожна політична течія мала своїх героїв, з якими електорат пов'язував свої надії незалежно від назви актуальної на той момент партії. Партійна маса також орієнтується не на партійні документи, а на лідера, що має надзвичайний вплив [271, с. 9]. За приклади таких політиків, що формували політичне життя Туреччини, можна взяти Бюлента Еджевіта (лівоцентристсько-кемалісти), Сулеймана Деміреля (правоцентристські прозахідні сили), Неджметтіна Ербакана (традиційні ісламісти), Альпарслана Тюркеша (націоналісти-радикали) [282, с. 231].

Таким чином, кемалізм виступає тією фундацією, навколо якої було розбудовано Турецьку Республіку. Заснований на запропонованих Кемалем напрямках розвитку, втілених у концепції «шести стріл», він був зорієнтований на забезпечення модернізації держави, поєднання здобутків західної цивілізації з потенціалом турецької нації. Але необхідно ще раз підкреслити, що попри наявність елементів «вестернізації», який демонстрували запропоновані Кемалем реформи, насправді не слід ототожнювати процес модернізації турецького суспільства з цим терміном. Метою трансформації було поставити західні здобутки та досягнення на службу турецькій державності – а не ставити її в залежність від західних цінностей, безоглядна орієнтація на які могла створити обмеження на шляху захисту національних інтересів. Кемалісти орієнтувалися на Захід не тому, що беззаперечно розділяли західні цінності – а з певною складовою меркантильного інтересу, приваблені прикладом західного успіху та розумінням, що лише модернізація може вберегти державу від наявних в міжнародному середовищі загроз. Це зумовило й певні межі реалізованих реформ. Позитивним моментом від цього залишається збереження частини історичних традицій та здобутків османського періоду, які можуть бути поставлені на службу державі.

Негативним наслідком відповідно стає часткова незавершеність реформ – неможливість остаточно змінити цінності, на яких розбудовується турецьке суспільство (передусім ми говоримо про релігійний фактор, який попри всі зусилля з секуляризації залишався впливовим елементом турецької ідентифікації), що відповідно заклало основу для реваншу критично налаштованих до ідей Кемалю сил.

За допомогою авторитарних методів запровадження та підтримки з боку військових кіл кемалізму вдавалося зберігати роль державної ідеології протягом значної частини XX століття. При цьому він здійснив суттєвий вплив на всі сфери життя держави, не лише відповідаючи за трансформацію турецького суспільства та зміни в його самоідентифікації, але й визначаючи пріоритетні вектори політичного розвитку в межах держави, і в зовнішньополітичній площині зокрема. За своєю сутністю ідеологія кемалізму була спрямована «всередину» держави та суспільства. Але глибина її впливу на політичне життя Туреччини зумовила підпорядкованість зовнішньої політики Анкари протягом більшої частини XX століття сформованій нею системі поглядів, цінностей та цивілізаційних орієнтирів. Отже, доречним буде зазначити наявність у цей період специфічної кемалістської зовнішньої політики, яка володіє певними ознаками та характерними рисами, встановленими в результаті досягнення компромісу між постулатами ідеології кемалізму та практичним характером міжнародного середовища.

2.2. Принципи та пріоритетні напрямки кемалістської зовнішньої політики

Виступаючи в ролі державної ідеології, кемалізм відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні стратегічних підходів Анкари до міжнародного середовища. Спираючись на повномасштабну підтримку правлячої еліти, утвореної на основі синтезу цивільної та військової бюрократичної верхівки, він до 1980-х років залишався незмінним орієнтиром розвитку республіки. При цьому слід підкреслити, що його не можна розглядати в якості зовнішньополітичної концепції. По-перше, він не був єдиним фактором, який впливав на таке

комплексне явище, як формування зовнішньої політики Туреччини. Цей процес розвивався не лише на основі кемалістської ідеології, але й османського історичного досвіду та геополітичної реальності, в якій існувала держава. Стратегії та принципи позиціювання на міжнародній арені, які в сукупності визначили зовнішньополітичну поведінку Анкари, є продовженням в нових історичних умовах парадигм, що існували в турецькій державі і раніше. Найхарактернішою з них для Туреччини залишалося балансування між головними акторами світової політики. По-друге, «шість стріл» кемалізму сформували напрямки розвитку держави – утім, не встановили чітких векторів зовнішньої політики. Фактично вони утворили основу, відштовхуючись від якої, турецька влада реалізовувала розробку зовнішньополітичного курсу. Це створювало певне поле для маневру та різних інтерпретацій, здійснюваних наступниками Кемаля протягом усього ХХ століття.

Попри розбіжності в поглядах, вірність кемалізму декларували майже всі правлячі політичні сили держави цього періоду. Але поглиблений аналіз політики Анкари та її діяльності на міжнародній арені свідчить про поступову модернізацію практичних методів та підходів до зовнішньополітичного позиціювання. В результаті ми виділяємо кілька етапів розвитку зовнішньої політики Туреччини, пропонуючи авторську періодизацію процесу її трансформації у 1920-1980-х рр.

Перший етап характеризує період історії республіки за часів президенства Мустафи Кемаля (1923-1938 рр.) та його наступника Ісмета Іненю (1938-1950 рр.). Для цього етапу характерна незалежна політика, спрямована передусім на використання сфери зовнішніх відносин задля забезпечення внутрішньодержавної модернізації. Відтак коло актуальних завдань, сформоване внутрішніми пріоритетами, вимагало від зовнішньої політики зваженості та де-факто багатовекторності, яка, з одного боку, допомагала б реформам, а з іншого, – не створювала небажаних криз та загроз. Фактично, у даному випадку мова йде про класичну кемалістську політику – адже вона реалізовувалась безпосередньо в умовах, у відповідь на які розроблялась, та саме тими політиками, які стояли за її концептуалізацією.

Другий період розпочинається зі створення в республіці реальної двопартійної системи та переходу влади до рук Демократичної партії (1950 р.). Для нього характерне закріплення геополітичної орієнтації Анкари на Сполучені Штати Америки та їхніх союзників в умовах розгортання біполярного протистояння. Для характеристики цього етапу ми пропонуємо застосовувати термін «прозахідний кемалізм».

Попри усунення Демократичної партії від влади внаслідок військового перевороту 1960 року основні риси другого періоду продовжують залишатися актуальними для республіки і в наступне десятиліття. Але загострення внутрішніх конфліктів між представниками різних політичних течій та посилення ролі військових у турецькому суспільстві вже в 1970-х роках спричиняють певну трансформацію зовнішньої політики. Залишаючись прозахідною та заснованою на кемалістському баченні, вона зазнає певних змін, що призводить до створення точок напруги у відносинах з європейськими та північноамериканськими партнерами. Подальші втручання турецьких збройних сил у політичне життя країни та інтервенція на Кіпрі 1974 року створюють державі агресивний та недемократичний імідж, який впливає на її сприйняття зовнішнім оточенням. Відтак, для характеристики цього періоду ми пропонуємо застосувати термін «активний кемалізм». Він залишається актуальним до другої половини 1980-х років, коли чергове повернення влади цивільному уряду (внутрішні умови) та зміни у міжнародній системі (зовнішні умови) заклали основу для радикального перегляду політики держави.

Разом із тим, попри наявність всіх цих відмінностей, беззаперечним фактом є визначальний вплив базових постулатів кемалізму на зовнішню політику у вигляді суттєвих обмежень на традиційні підходи турецької держави до вирішення міжнародних проблем. Це явище характерне для всього періоду історії Турецької Республіки з 1920-х по 1980-ті роки. Виходячи з охарактеризованих вище принципів розвитку держави, які втілювалися в концепції «шести стріл», та спираючись на власне розуміння актуального стану міжнародного середовища, у рамках концепції кемалізму турецьким керівництвом було сформоване принципово

нове для держави бачення зовнішньополітичних пріоритетів. Його сутність передає лозунг Мустафи Кемалю «Мир вдома – мир у всьому світі» [54]. Аналіз теоретичних настанов та розгляд практичних аспектів реалізації зовнішньої політики дозволяє виділити кілька характерних для нього рис.

Базуючись на програмних документах та промовах самого Кемалю, дослідники зазвичай відносять до них принцип повної незалежності, який перетворився на гасло національної боротьби ще під час Війни за Незалежність – невтручання в справи інших держав; повагу до норм міжнародного права; прагнення до модернізації – цивілізаційного вдосконалення держави [426, р. 29]. У більш узагальнених категоріях принципами кемалістської зовнішньої політики стали реалізм та раціоналізм, незалежність, миролюбність, безпека [409, с. 133]. Коментуючи ставлення кемалістської ідеології до інших концепцій, які були популярними в певні періоди турецької історії, ми вважаємо за необхідне наголосити на антипанісламістському та антипантюркістському характері її зовнішньої політики. Кемалізм відкидав зовнішньополітичне мислення в експансіоністських термінах і будь-яку стратегію, зорієнтовану на формулювання так званого «великого проєкту». Незважаючи на неодноразові часткові відступи від цієї заборони, у цілому, підхід, заснований на певному ізоляціонізмі та підтримці статус-кво, зберігав своє значення для зовнішньої політики республіки протягом всього зазначеного періоду [676].

Кемалістський реалізм означав відмову від безплідних мрій та недосяжних прагнень у визначенні цілей зовнішньої політики. Кемаль підкреслював, що країна має розвиватися, чітко розуміючи власний потенціал та можливості, тобто – повинна знати межі власним амбіціям. Саме такий підхід приніс політику успіх під час Війни за Незалежність та подальшого мирного процесу. Після низки рішучих перемог над грецькими військами він всі сили кинув на дипломатичне закріплення вже досягнутих успіхів та стабілізацію становища республіки на міжнародній арені, замість того, щоб боротися за відновлення старих територіальних кордонів Османської імперії. Лозанська угода 1923 року [46] скасувала ганебні умови Севрського договору [41], реставрувавши реальну незалежну турецьку

державність. Утім, у порівнянні з довоєнним періодом турки все ж таки понесли надзвичайно масштабні територіальні втрати. Але Кемаль розумів, що за наявних умов та, приймаючи до уваги ступінь загрози, яка зовсім недавно загрожувала турецькій нації повною втратою державної незалежності, стриманість та здатність зупинитися на досягнутому, консолідуючи здобутки та відмовляючись від гонитви за примарними цілями, – це єдиний прийнятний крок, здатний убезпечити республіку.

Відмова від агресивного експансіонізму – явища, притаманного більшості країн мусульманського світу та спрямованого на реалізацію утопічного проєкту щодо об'єднання всіх мусульман, – вигідно відрізняла Турецьку Республіку від сусідів по регіону. Відмова від претензій на лідерство в ісламському світі також була продиктована реалістичним баченням ситуації: Кемаль, з одного боку, відкидав релігійний фактор як основу для інтеграції, оскільки вважав його гальмом для розвитку, а з іншого – безперечно розумів, що в умовах піднесення арабського націоналізму Туреччині буде важко претендувати на домінантні позиції серед мусульман. Ще одним свідченням панування реалістичних поглядів на міжнародні відносини стала відмова від ісламської експансії, адже за умови загального відставання мусульманських країн від Заходу для реалізації такої концепції не було жодних підстав, окрім ідеалістично-утопічної віри в «обраність» мусульман, засновану, насамперед, на релігійних трактуваннях та минулих успіхах.

При цьому слід підкреслити, що Кемаль розумів мінливість міжнародної ситуації. Ті цілі, які були об'єктивно недосяжними на сьогодні, цілком імовірно через певний проміжок часу ставали доступнішими.

Відмова на початку 1920-х років від територіальної експансії була продиктована реалістичною оцінкою власних сил та ресурсів, а також несприятливістю моменту, який не давав надії на успішну реалізацію зовнішньополітичних претензій. Однак це не означало остаточної відмови від певних інтересів та позицій, захистити які держава прагнула за першої можливості. У 1920-х роках Анкарі довелося піти на поступки при вирішенні територіальних суперечок із Францією та Великою Британією стосовно кордонів з їхніми

підмандатними територіями в Сирії та Іраку. Але це сприймалось турецьким керівництвом як вимушений крок, який мав бути виправлений за першої ж нагоди. Так, в зовнішньополітичній риторичі Туреччина продовжувала заявляти претензії на Александретський санджак – адміністративне утворення на південному заході Сирії, у якому значну частину населення становили етнічні турки. Вже в середині 1930-х років, коли французький мандат у Сирії добігав кінця, Анкара активізувала свої зусилля в цьому напрямку. Говорячи про ці території як про турецький регіон Хатай (назва, видумана турецькими політиками), вона в 1936 році підняла питання щодо його державної приналежності в Лізі Націй. Вдалими дипломатичними маневрами їй вдалося спочатку забезпечити створення в 1938 році окремого політичного утворення – Республіки Хатай, а вже наступного року приєднати його до Туреччини після відповідного референдуму (результати якого, на думку сирійської влади, були сфальсифіковані) (див. Додаток Б.).

Похідним від реалізму принципом зовнішньої політики Кемаля та його прибічників став раціоналізм. Відповідно до нього Туреччина мала дотримуватись норм міжнародного права. Турецька зовнішня політика, за твердженням Ататюрка, мала керуватися не ідеологічними догмами і упередженнями, а розумом і знаннями. При цьому дипломати повинні були діяти не відповідно до історичних дружби або ворожнечі з країнами, а керуватися реаліями, що змінюються, та взаємними інтересами.

Повага до норм міжнародного права забезпечувалась активною дипломатичною діяльністю та вирішенням кризових питань через переговорний інструментарій, у відповідності до прийнятих норм міждержавних стосунків. Саме такими засобами було вирішене Мосульське питання щодо контролю за багатими на нафту районами навколо цього іракського міста. Суперечка із зазначеного приводу загрожувала відносинам Турецької Республіки та Великої Британії. Угода в Анкарі 1926 року [50] була невігідна Туреччині, але оскаржити позицію Лондона на той момент турецька влада не могла. Також у дипломатичному форматі – у рамках підписання Конвенції Монтре в 1936 році [2] – була вирішена проблема Чорноморських проток. У цілому, виходячи з раціональних позицій на початку

історії Турецької Республіки була здійснена спроба якщо не досягти нормалізації, то хоча б припинити кровопролиття в греко-турецьких відносинах. Ініційований обмін населенням, у рамках якого понад 1,5 млн. греків виїхали з території Туреччини до Греції, а у зворотному напрямку попрямували 355 тисяч мусульман, рідко отримує позитивну характеристику від експертів. Він завершив тисячолітню історію грецької цивілізації в Малій Азії, перетворивши десятки тисяч людей на де-факто біженців. Утім, слід пам'ятати, що такий крок усував джерело потенційного конфлікту в регіоні, і на практиці зупиняв насильницьку кампанію проти християнського населення, яка була характерною для останніх років існування Османської імперії.

Важливим майданчиком для Туреччини в контексті підтримки мирного співіснування держав та захисту принципів міжнародного права у міжвоєнний період виступала Ліга Націй. Приєднання до цієї організації в 1932 р. стало для Анкари своєпідним визнанням на міжнародній арені в якості рівноправного гравця. Після Другої світової війни місце Ліги Націй посіла Організація Об'єднаних Націй. При цьому Анкара достатньо активно долучалась у миротворчу діяльність цієї організації – за приклад можна згадати участь турецького контингенту в Корейській війні під прапором ООН. Анкара всіляко підтримала резолюцію Ради Безпеки ООН за № 83 від 27 червня 1950 року, яка надавала членам організації мандат на застосування військової сили задля відновлення миру на Корейському півострові [42]. На Далекий Схід був спрямований турецький контингент бригадного рівня. У такий спосіб Туреччина продемонструвала свою вірність принципам ООН та здатність брати участь в операціях організації (паралельно виконавши ще одне завдання – показати власну корисність Сполученим Штатам в безпековому секторі, що відкрило для республіки двері до Північноатлантичного альянсу в найближчій перспективі).

Ще одною рисою кемалістської зовнішньої політики виступає незалежність. Зазначений принцип виходив із факту, що Османська імперія в останній період свого існування була економічно, політично та фінансово залежною від зовнішніх сил. Для того, щоб не допустити повторення такої ситуації, Кемаль вважав за

необхідне забезпечити Турецькій Республіці справжню політичну, фінансову, економічну, правову, військову та культурну незалежності. Головною метою державної політики визначалися захист територіальної цілісності держави; забезпечення свободи вибору при реалізації зовнішньої політики паралельно з недопущенням іноземного втручання у внутрішні турецькі справи; реалізація політики балансу сил та захисту національних інтересів [426, р. 31–32]. Важливою складовою зовнішньої політики Турецької Республіки в цьому контексті виступила посилена увага до сектору безпеки. Мова йшла про необхідність реалізації військових та економічних заходів, спрямованих на убезпечення держави та підвищення її обороноздатності.

Незалежність кемалістської зовнішньої політики по різному оцінюється в науковій літературі. На нашу думку, існуючі інтерпретації можна охарактеризувати як ідеалістичну та реалістичну. Згідно з першою, вона походить безпосередньо з політики Кемаля часів Війни за Незалежність, і відтак, насамперед, базується на антиімперіалістичному підґрунті. Саме з нього виходить тяжіння держави до позаблокового статусу або реалізації активної нейтральної політики. Її прибічники – Е. Айбарс [420], А. Чечен [456], С. Кілі [539] – вказували на «оборонний» характер концепції незалежності – тобто такий, що виводить державу з-під впливу інших акторів, захищає її від їхньої політики. Підтвердженням їхньої аргументації є офіційна риторика Кемаля та його найближчих прибічників, які проголошували ключовою цінністю для Туреччини самостійність (болюча тема для турецьких еліти та народу – зважаючи на напівколоніальний статус Османської імперії в останні роки існування). Отже, у цьому випадку дослідники орієнтуються на проголошені автором концепції цінності – своєрідний ідеальний варіант кемалізму. До другої інтерпретації більш схильні інші науковці (І. Гірітлі та Х. Байкал [498]), які наголошують, що Турецька Республіка не мала фундаментальної упередженості щодо участі в блоках та союзах до тих пір, поки вони не загрожували її інтересам та суверенітету. Відкидаючи ключове значення антиімперіалізму в концепції Кемаля, вони ставили в основу незалежності зовнішньої політики республіки суверенітет та національний інтерес. На думку дослідників, членство в окремих

інтеграційних об'єднаннях могло й не обмежувати їх. Навпаки, висловлюється думка, що задля власного захисту та збереження миру в неспокійному регіоні Туреччина у своїй безпековій політиці логічно віддавала перевагу політиці балансу, яка допускала створення міжнародних альянсів. На підтвердження такої точки зору говорить практика зовнішньої політики Анкари, адже Турецька Республіка все ж таки брала участь у військово-політичних союзах. Таким чином, науковці намагаються знайти обґрунтування цьому факту за рахунок специфічного трактування принципів кемалізму. Їх відзначає більш реалістичний погляд на означену проблематику.

На нашу думку, історія держави у XX столітті пропонує аргументи на користь обох підходів. Фактично, у процесі історичного розвитку республіки відбувається перехід від першої до другої концепцій. Прагнення до самодостатності та небажання обтяжувати себе зобов'язаннями під час вступу в глобальні військові союзи та блоки (негативний досвід щодо цього Османської імперії був все ще надзвичайно актуальним) визначили нейтралітет Туреччини у міжвоєнний період. Незалежна антиімперіалістичність турецької зовнішньої політики була характерною для президенства самого Мустафи Кемаля. Критики такого підходу можуть вказати, що вона не завадила йому приєднатися до Ліги Націй (1932 р.) та Балканської Антанти (1934 р.). Утім, членство в цих структурах не накладало обмежень на політику держави, які б суперечили її інтересам, і разом з тим не несло загрози її незалежності. Але вже за часів наступника Кемаля – Ісмета Іненю – зовнішні обставини сприяли переорієнтації на повноцінний прозахідний вектор. Після закінчення Другої світової війни (в якій Туреччина взяла лише формальну участь на боці Антигітлерівської коаліції) реальна загроза з боку Радянського Союзу врешті-решт спричинила вступ республіки до НАТО в 1952 році. Звичайно, і в рамках Альянсу, Анкара завжди відзначалась своєю особливою думкою та певною самостійністю. Але подальший розвиток інтеграційної політики – курс на членство в Європейському Союзі – підкреслив у цьому питанні відхід від базового кемалістського бачення. Орієнтація країни все більше зміщувалася в бік західного світу. Про це свідчить критичне ставлення Анкари до «політики

неприєднання», продемонстроване на Бандунгській конференції 1955 року, та надання Сполученим Штатам дозволу на використання турецьких військових баз при реалізації інтервенції у Ліван у 1958 році [426, р. 52].

Посилення європейського вектора зовнішньої політики держави активізувало дискусію експертів, які представляють відмінні погляди на сутність незалежності зовнішньої політики Туреччини. Представники «оборонно-охоронної» концепції наголошують на тому, що ця політика суперечить проголошеному Кемалем принципу, який сприймається ними як догма. Наприклад, А. Чечен акцентував увагу на тому, що для Кемаля прозахідна орієнтація передусім означала досягнення відповідного рівня розвитку національною турецькою державою, яка повинна була користуватися повною самостійністю на міжнародній арені. Відтак, курс на приєднання до західних інтеграційних проектів – як у військовій, так і в економічній площині – вступає в протиріччя з поглядами Ататюрка, підпорядковуючи політику Анкари певним зовнішнім зобов'язанням та обмеженням. На думку дослідника, це означає нехтування «національною гідністю» турецького народу та відступ від «цивілізаційного» виміру політики модернізації республіки на користь реальної «вестернізації» – що не співпадає із задумом Кемаля [456, р. 146]. Е. Айбарс вважав, що за рахунок цього турецька політика позбавляється її антиімперіалістичного забарвлення – що також стає глибинною ревізією ідеологічних засад, на яких розбудовувалася республіка [420, р. 109–122]. Натомість прихильники альтернативного – «інтеграційного» – підходу, такі як І. Гірітлі та Х. Байкал, вказують на неможливість реалізувати традиційну незалежність держави в нових умовах міжнародного середовища. Вони акцентують увагу на тому, що за часів холодної війни розкол світового простору на два табори став елементом системи, на який Туреччина жодним чином не могла вплинути. Саме тому, самоізоляція від приєднання до одного з центрів сили та інтеграційних процесів, що розвивалися навколо нього, відкривала для республіки шлях до перетворення на країну Третього Світу. В постбіполярну добу, в умовах поглиблення процесів глобалізації, вона б гальмувала темпи економічного розвитку держави, також переводячи її у табір країн, що намагаються наздогнати

лідерів, але не мають жодних перспектив стати одними з них. На думку дослідників, така перспектива повністю суперечила основній меті Кемалю – перетворити Турецьку Республіку на повноцінного та потужного міжнародного гравця, який за рівнем розвитку буде посідати належне місце в когорті найпотужніших держав світу [498, р. 148–159].

На нашу думку, саме такий підхід є прийнятним. Оскільки кемалізм не пропонує беззаперечні догми зовнішньої політики, ми маємо виходити з того, що дотриманням цієї ідеології може вважатися така зовнішньополітична діяльність, яка в найкращому вигляді підтримує загальний курс Кемалю щодо підвищення потенціалу та конкурентоспроможності Туреччини. Ататюрк був умілим та далекоглядним політиком – і саме через це не залишав чітких настанов щодо зовнішньополітичного позиціонування країни. Він розумів, що мінливість міжнародного середовища та внутрішньодержавної обстановки роблять неможливим реалізацію догматичної зовнішньої політики – вона має адаптуватися до актуальних тенденцій. Відтак, він особисто реалізовував той курс, який вважав адекватним умовам міжвоєнного середовища. Утім, не буде помилкою припустити, що він би оперативно відреагував на радикальні зміни в межах системи міжнародних відносин, корегуючи курс Туреччини. Тому не слід намагатися проєктувати його практичний досвід у зовнішньополітичній площині на інші періоди історії республіки. Ми вважаємо, що корегування в бік прозахідного курсу в умовах біполярного протистояння є закономірною реакцією на нові умови, яка відповідає сутності кемалістської ідеології та поглядів самого Кемалю – адже курс на членство в ЄС є логічним продовженням політики модернізації, а приєднання до НАТО забезпечує захист національних інтересів у безпековій сфері.

Ще одним зовнішньополітичним принципом кемалістської Туреччини є миролюбність. Вона трактується як прагнення жити у мирі, але в разі потреби не відкидає готовність воювати заради ключових національних інтересів – забезпечення захисту та безпеки турецького населення. Така позиція яскраво проявилася вже в другій половині XX століття, коли в 1960–1970-х роках турецько-грецькі відносини загострилися через проблему Кіпру. Інтервенція Туреччини на

цьому острові, реалізована в 1974 році, викликала обурення міжнародної спільноти, і зараз дуже часто згадується як доказ агресивних намірів Анкари. Однак необхідно зазначити, що попри наявність у цьому випадку з турецького боку беззаперечних порушень норм міжнародного права, влада країни діяла, виходячи з реально існуючої загрози турецькому населенню острова, яку становила політика грецької хунти. Режим «Чорних полковників» плекав амбітні плани анексії Кіпру – прагнучи за рахунок об'єднання історичних грецьких територій посилити свої позиції всередині держави. Першим кроком на цьому шляху стала ініціація перевороту на острові, в результаті якого президент Макаріос III був змушений покинути свій пост, а його місце захопив націоналіст Нікос Сампсон – прибічник ідеї приєднання Кіпру до Греції.

У таких умовах турецьке населення острова залишалося без будь-яких гарантій власної безпеки – ситуація, на яку Анкара мала оперативно реагувати. При цьому Туреччина доклала певні зусилля для дипломатичного вирішення конфлікту, не вдаючись до одностороннього застосування військової сили. Турецька влада намагалася заручитися підтримкою Великої Британії – гаранта безпеки Кіпру – у цьому питанні, закликаючи до втручання у відповідь на загрозу турецькій меншості з боку грецьких націоналістів. Відмова Лондона взяти на себе відповідальність за рішучі дії призвела до необхідності діяти самостійно, та мала наслідком вторгнення турецьких військ на Кіпр. Відтак, дії Туреччини, які, на перший погляд, є явною агресією, насправді варто кваліфікувати як вимушені, виходячи з того, що республіка в односторонньому порядку звернулася до військового сценарію лише в крайньому випадку, вичерпавши інші можливості для впливу на ситуацію.

Такий підхід до розуміння Кіпрської проблеми не є виключно точкою зору окремих експертів [660]. Він простежується в роботах безпосередньо знайомих із ситуацією навколо цього острова працівників дипломатичного сектора, свідчення яких є важливим джерелом інформації з перших рук. Наприклад, до такої оцінки турецьких дій схиляється відомий шведський дипломат Генрік Лільєґрен, який у 1980-х роках працював у Туреччині на посаді посла. Посилаючись на бесіди з Бюлентом Еджевітом – турецьким політиком, що обіймав посаду прем'єр-міністра

держави під час інтервенції – він звертає увагу на готовність Туреччини вирішити проблему дипломатичними засобами, яка проявилась у низці пропозицій щодо шляхів врегулювання кризи, відкинутих опонентами республіки; правове обґрунтування турецьких дій, надане домовленостями 1960 року, згідно з якими Анкара разом з Афінами та Лондоном виступала гарантом стабільності на Кіпрі; здатність турецьких військ захопити всю територію острова у випадку необхідності – варіант, який не було реалізовано саме через небажання турецької сторони до подальшої ескалації, а не завдяки військовому спротиву греків [103, с. 110–111].

Разом із тим, слід підкреслити, що миролюбність Анкари на міжнародній арені не підкріплювалась аналогічними діями у внутрішній політиці. В країні формувалася авторитарний режим, який достатньо жорсткими методами насаджував проголошений курс. Найбільше від цього потерпали національні меншини, які згідно з концепцією Кемаля мали стати невід'ємною частиною турецької нації. Їхня боротьба за власні права та ідентичність викликала зовсім не миролюбну реакцію з боку влади республіки. При цьому загроза курдського сепаратизму стала не лише фактором внутрішньополітичної дестабілізації, але й мала вплив на зовнішньополітичну діяльність Туреччини.

Курдський фактор ставав важливим елементом формування відносин Анкари з іншими державами, де компактно проживають представники цього етносу (Сирія, Ірак, Іран). Активізація терористичної діяльності курдських націоналістів з Робітничої партії Курдистану (РПК) та інтернаціоналізація їхнього руху, який користувався підтримкою певних режимів Близького Сходу та Північної Африки, також сприяли загостренню риторики Туреччини щодо засудження їхньої боротьби. При цьому послідовна відмова від компромісів у цьому питанні, характерна для політики Анкари 1980-х років, в умовах посилення позицій військових у державі, демонструвала войовничість та непримиримість держави щодо певного кола питань – найперше, щодо тих, які могли загрожувати територіальній цілісності республіки.

Принципи кемалістської ідеології та практична реалізація відповідних реформ всередині держави мали суттєвий вплив на зовнішньополітичне

позиціювання Туреччини. Вони не лише визначили загальний напрям її розвитку, але й безпосередньо формували позицію Анкари щодо актуальних процесів, які відбувалися на міжнародній арені; окреслювали пріоритетні напрямки регіональної політики; встановлювали характер двосторонніх відносин держави з іншими акторами.

Найбільше потрясіння традиційному позиціюванню турецької держави в міжнародному просторі, яке спричинило глибоке переосмислення її ролі у світі та ключових напрямків реалізації національних інтересів в зовнішньополітичній сфері, принесла реалізація принципів лаїцизму. Відмова від халіфату підвела ризик під періодом турецької історії, коли Османська імперія монополізувала роль лідера мусульманського світу. Світська республіка звернула свій погляд в іншому напрямку – і це безпосередньо вплинуло як на її позицію в регіоні (адже попри всі зміни, країна залишалася частиною близькосхідного простору – своєрідного мусульманського хартленду), так і на відносини з іншими ісламськими державами.

Наприклад, позбавлення зовнішньої політики Анкари панісламістського контексту вплинуло на формування поглибленого партнерства республіки з Ізраїлем. Цьому сприяло й добре ставлення турків до євреїв (яке було історично сформоване політикою Османської імперії). Але визначальним для інтенсифікації турецько-ізраїльських відносин став саме кемалістський підхід, який завадив відмові від співпраці з Ізраїлем в період загострення антиєврейського антагонізму в ісламському світі. В умовах, коли більшість арабських держав виступали проти ізраїльської державності, Туреччина в 1949 році визнала її незалежність. Але, варто також зазначити, що країна намагалась утриматися від розриву з арабським оточенням, відтак партнерство з Тель-Авівом розвивалось у прихованому форматі. Протягом 1950–1970-х років його напрямки вирішувалися на неафішованих зустрічах керівництва найвищого рівня, таких як таємні переговори прем'єр-міністра Туреччини А. Мендереса та голови ізраїльського уряду Д. Бен-Гуріона в серпні 1958 року. На них були досягнуті домовленості щодо протидії розширенню впливу СРСР в регіоні та наростаючій активності єгипетського лідера Г. Насера; співробітництва в економічній сфері; військово-технічної співпраці, у тому числі

обміну розвідувальною інформацією [263, с. 19]. На міжнародній арені Турецька Республіка не могла утриматися від підтримки певних арабських ініціатив із засудження політики Ізраїлю – адже цього вимагало її геополітичне розташування та неможливість розриву з мусульманськими партнерами. Однак у практичній площині двосторонні відносини Анкари та Тель-Авіву, які розвивалися під пильним наглядом Вашингтона, набули де-факто характеру союзництва у ключових питаннях щодо забезпечення безпеки двох держав.

У геополітично-цивілізаційному вимірі найважливішою складовою зовнішньої політики Туреччини стала її прозахідна орієнтація. Держава використовувала всі можливості задля зближення із Заходом. У контексті взятого Кемалем курсу на модернізацію, зовнішня політика активно йшла до поставленої мети – досягти рівня найбільш розвинених країн та стати частиною сучасної цивілізації. Не викликає сумнівів, що кемалісти ототожнювали поняття «цивілізація» із культурою державного управління та способом життя Західної Європи. Кемаль насамперед хотів створити сучасну і не гіршу за будь-яку західну державу, тому використовував зовнішню політику так, аби втілити своє основне прагнення. Туреччина в цей період повністю повернулася зі Сходу на Захід – як у внутрішньому, так і в зовнішньому вимірі. Утім, мова в жодному разі не йшла про перетворення країни на сателіта останнього. Прозахідна в цивілізаційно-ціннісному плані турецька зовнішня політика в жодному разі не набувала характеру підпорядкованості Заходу. Його репутація залишалася двозначною в Анкарі – з одного боку він був беззаперечним джерелом цивілізації, а з іншого – конкурентом та потенційною загрозою.

У цьому контексті окремого аналізу потребує антиімперіалістичний вимір кемалізму, який вбачається однією з ознак його незалежної зовнішньої політики. На перший погляд, такий підхід – спрямований проти західних держав – вступає в протиріччя з принципом прозахідної модернізації республіки, який був проголошений базисом розвитку держави. Але на практиці метою інноваційних реформ Кемаля було, насамперед, піднесення Туреччини до рівня Заходу, що в результаті мало убезпечити її від перетворення на сателіта західної частини

Європи. Виходячи з цієї парадигми ми підкреслюємо, що антиімперіалізм та незалежність зовнішньої політики Анкари виступають парадоксальним, утім – природним та обґрунтованим доповненням курсу, що має ознаки «вестернізованого».

Таким чином, реалізація політики модернізації республіки вимагала зваженого підходу. Досягнути успіхів у цьому процесі можна було лише за допомогою розвинених держав. У той же час, розбудовуючи відносини з ними, турецька влада повинна була брати до уваги виклики національним інтересам, які спричиняла їхня політика щодо Туреччини. Визначною віхою в цьому процесі стала середина 1920-х років. До цього часу низка спірних питань – спадщина буремних подій, які переформатували постсоманський Близький Схід після закінчення Першої світової війни – яскраво підтверджувала наявність загрози Турецькій Республіці з боку європейських держав. Вони заважали налагодженню дружніх відносин між Анкарою та Заходом. Основним з них була вже згадана Мосульська суперечка. Наявність таких невирішених проблем із західним світом об'єктивно закладала основу для посилення радянського вектора зовнішньої політики Туреччини, який залишався домінуючим протягом більшої частини 20-х років XX століття. У цей час Москва та Анкара уклали низку угод – Договір щодо дружби та братерства (16 березня 1921 року) [4], Угода про дружбу та нейтралітет (17 грудня 1925 року) [1]; взяли зобов'язання не розпочинати переговори щодо укладання політичних угод із третіми сторонами, які межують із СРСР або Туреччиною, без попереднього повідомлення один одному.

На початку 1930-х років дружність відносин між двома державами підтвердила низка візитів провідних державних та військових діячів, таких, як І. Інєню та К. Ворошилов [274, с. 176–177]. Інтенсивно розвивалася співпраця у сферах економіки, торгівлі, культури та спорту. Однак дружня політика стосовно Радянського Союзу жодним чином не означала прихильності турецької влади до ідеї імпорту більшовизму. Реалізуючи курс на забезпечення «свободи та процвітання» турецького народу, вона намагалась використовувати для цього всі зовнішньополітичні ресурси. Доти, поки відносини із Заходом не були

нормалізовані, Туреччина сповна користувалася перевагами, здобутими в рамках розбудови відносин із СРСР. Але Європа в будь-яких умовах залишалася цивілізаційним орієнтиром для Анкари. Відтак, після вирішення більшості проблем у відносинах з європейськими країнами дипломатичними заходами (при цьому – не на користь Анкари, що й не дивно, враховуючи потенціал та позиції сторін), розпочався новий етап у відносинах Туреччини та західних акторів.

При цьому, реалізація європейського вектора зовнішньої політики в міжвоєнний період розвивалася з акцентом на двосторонні відносини з певними країнами. Традиційним партнером Туреччини виступила Франція. Саме Париж став першим потужним європейським гравцем, який відмовився від претензій до Анкари, встановлених Севрським договором. Активізації саме цього вектора зовнішньої політики сприяла й історія франко-турецьких відносин, яка занурювалася в глиб століть, аж до союзу «лілії та півмісяця», укладеного королем Франції Франциском I та султаном Османської імперії Сулейманом I. Попри той факт, що держави опинилися по різні сторони фронту під час Першої світової війни, роль Франції в спробах модернізувати імперію у XVIII–XIX століттях не була забута. Утім, республіканська турецька влада орієнтувалася в зазначеному випадку не лише на історичну спадщину – Франція виступала цивілізаційним орієнтиром для реформ Кемаля у сфері державного управління та модернізації суспільства. Тому не дивно, що відносини з нею мали важливе значення для Анкари.

На першому етапі (на регіональному рівні) вони не були позбавлені низки протиріч. Насамперед, мова йшла про визначення кордону між Турецькою Республікою та Сирією – територією, яка управлялась Парижем на основі мандату Ліги Націй. Врешті-решт Туреччина була змушена піти на поступки (див. Додаток Б) [378]. Але виявилось, що така ціна була прийнятною для нормалізації відносин із Парижем. У подальшому Франція та Туреччина поглиблювали партнерство, й у безпековій сфері зокрема (про що яскраво свідчить участь Анкари в Балканській Антанті) [32].

Італія – з її інтересами в Середземномор'ї – була ще одним актором, відносини з яким становили природний інтерес для Турецької Республіки. Вони були врегульовані спеціальним двостороннім пактом, підписаним 30 травня 1928 року. Однак у подальшому цей напрямок зовнішньої політики не отримав належного розвитку. У Римі сподівалися створити тристоронній союз за допомогою налагодження партнерства з Туреччиною та Грецією. Але протиріччя між Анкарою та Афінами завадили формуванню такого альянсу. Згодом агресивна риторика Б. Муссоліні стосовно італійських інтересів на Близькому Сході сприяла подальшому охолодженню відносин Італії та Туреччини. Італійська влада розпочала спорудження укріплень на Додеканезьких островах та створила на острові Родос військову базу – все це в безпосередній близькості до турецьких територіальних вод.

У відповідь Туреччина – разом з Грецією та Югославією – взяла участь у запропонованій Великою Британією «джентльменській угоді» стосовно взаємної допомоги на випадок італійського нападу на британський флот у Середземномор'ї (перспектива, яка протягом 1935–1936 років здавалась реальною) [274, с. 180–181]. Це, безумовно, сприяло певному зближенню Анкари та Лондона. Тенденцію до дрейфу турецької зовнішньої політики в бік Великої Британії закріпила участь республіки в підписанні Саадабадського пакту 8 липня 1937 року, згідно з яким утворювався союз у складі Ірану, Афганістану, Іраку та Туреччини під патронатом британців – так звана Близькосхідна Антанта [45].

Після Другої світової війни активізувався американський напрям турецької зовнішньої політики. Цьому сприяли як зовнішні (формування біполярного протистояння у світі робило неможливим продовження ізоляціоністсько-нейтральної політики кемалістів), так і внутрішні (перехід Туреччини до багатопартійної системи, посилення ролі національної буржуазії) фактори. Найважливіше значення для визначення американського погляду на Анкару мало її вигідне геостратегічне положення та військові можливості, завдяки яким Туреччина ставала корисним союзником у рамках розгортання глобального протистояння з СРСР [299, с. 233]. У той же час республіка також опинилася в

умовах, коли радянська загроза її територіальній цілісності, прямо висловлена по дипломатичних каналах [5], вимагала заручитися підтримкою конкуруючої по відношенню до Москви наддержави.

Розвиток американо-турецького партнерства розпочався в контексті реалізації Доктрини Трумена. 12 березня 1947 року Конгрес США ухвалив проєкт надання Туреччині коштів (100 млн. дол. США) задля економічної та військової підтримки країни [88]. У липні того ж року між Вашингтоном та Анкарою була підписана угода щодо постачання Туреччині американських озброєнь та підготовки турецьких військовослужбовців [16]. Наступного року в рамках реалізації Плану Маршалла були поширені можливості проникнення американського капіталу в республіку.

З приходом до влади в Туреччині Демократичної партії в 1950 році зовнішньополітична орієнтація на Вашингтон лише посилилась. Турецька влада відгукнулася на вимогу Білого Дому взяти участь в операціях на Корейському півострові – турецькі війська були направлені туди в рамках операції ООН. В 1952 році Туреччина вступила до НАТО [35], в 1955 році – стала одним із засновників Багдадського пакту [33]. Американці розпочали активне військове будівництво в державі – одним з найважливіших об'єктів стала авіабаза в районі міста Інджирлик. Нарешті в 1959 році було узгоджено розміщення американських ракет середньої дальності на території Турецької Республіки. Позиція Туреччини з регіональних питань дублювала бачення Вашингтона. Це відповідало бажанню США мати на південному фланзі перевіреного та надійного союзника. З іншого боку, це віддаляло Туреччину від інших країн Близького Сходу.

Навіть після військового перевороту 1960 року, який поклав край правлінню Демократичної партії, партнерство зі США не припинилося. Удар по ньому завдали лише події 1974 року на Кіпрі. Країни Заходу засудили окупацію північної частини острова турецькими військами. Проти Туреччини були введені санкції. У відповідь Туреччина скоротила американську військову присутність на власній території.

Утім, Ісламська революція в Ірані 1979 року змусила Білий Дім повернутися до поглибленої співпраці з Анкарою. Протидія ісламізації регіону вимагала

наявності хоча б одного стратегічного союзника. Світська Туреччина була найбільш прийнятним варіантом. Вона стала потужним бастионом, який мав стримувати СРСР та Іран на південному фланзі НАТО. Через співпрацю в зовнішньополітичній площині Вашингтон «крізь пальці» дивився на внутрішньополітичні проблеми країни. Навпаки – встановлена в результаті військового перевороту 1980 року влада розглядалася як надійніший партнер у зовнішньополітичних відносинах, аніж усунуті попередники [395, с. 54]. Уже наступного року Туреччина була названа Р. Рейганом найважливішим союзником Сполучених Штатів [394, с. 75]. США отримували доступ до об'єктів військової інфраструктури Туреччини в обмін на фінансову підтримку та поставки озброєння. Підписана угода про співпрацю в сфері економіки та оборони збільшила обсяги щорічної допомоги Анкарі з 200 млн. до 1 млрд. доларів США [639, р. 254]. Військові поставки до Туреччини здійснювалися в рамках програми Закордонних військових продажів (Foreign Military Sales). Найважливішим аспектом процесу стало узгодження в 1984 році постачання турецьким військово-повітряним силам (ВПС) 240 літаків F-16 різних модифікацій у період з 1987 по 1999 роки [395, с. 55].

Таким чином, підсумовуючи характеристику кемалістської зовнішньої політики, ми маємо наголосити на її загальній підпорядкованості проголошеним Кемалем принципам розвитку республіки та модернізації суспільства. Утім, мова не йшла про формування кемалізмом зовнішньополітичних догм – скоріше, зовнішня політика підпорядковувалася ключовій ідеї Ататюрка щодо перетворення Туреччини на рівноправного гравця міжнародного середовища, і разом з тим, природно перебувала під впливом внутрішніх трансформацій, реалізованих кемалістами. Відсутність конкретних та чітких настанов у концепції «шести стріл» стосовно зовнішньополітичних завдань та пріоритетів залишала широке поле для трактування цього питання турецькими політиками. Відтак, протягом XX століття спостерігається поступова трансформація зовнішньої політики республіки – від ізоляціонізму міжвоєнного періоду до повноцінної прозахідної орієнтації в умовах біполярного протистояння. Доцільно говорити про синтез впливу на зовнішню політику Туреччини ідеологічних принципів кемалізму та актуальних тенденцій

розвитку міжнародного середовища (таких як загострення ідеологічного протистояння між США та СРСР). Однак за будь-яких умов для турецької зовнішньої політики були характерні реалізм, раціоналізм, незалежність та миролюбність. На перший погляд, ці риси не можуть бути притаманні державі, що відзначається посиленням впливом військових на політичне життя та участю в інтервенції проти суверенного сусіда. Але саме вони комплексно характеризують підхід прибічників кемалістської ідеології до сфери зовнішньої політики.

Висновки до розділу 2

Кемалізм виступає ідеологією, яка сформувала обличчя Турецької Республіки та визначила основні напрямки її розвитку. Розроблена на основі поглядів Мустафи Кемалю в складні для турецького народу часи, коли його державність перебувала під загрозою після поразки в Першій світовій війні, вона запозичує певні тези попередніх концепцій, запропонованих інтелектуалами в імперські часи. Але її базові положення радикально відрізняються від ідеологій османізму, панісламізму та пантюркізму, які розвивались в Османській імперії із середини XIX століття. Своє доктринальне втілення вона отримала в концепції «шести стріл», оформленій на рубежі 1920–1930-х років. Її головною метою було забезпечити модернізацію турецької держави у відповідності до вимог часу, перетворення її на конкурентоспроможного гравця міжнародного середовища. Досягнути цього пропонувалось за рахунок застосування принципів республіканізму, націоналізму, секуляризму, народності, революційності та етатизму. Завдяки орієнтації на означені цінності Кемаль прагнув переформатувати турецьке суспільство у відповідності до досвіду західних держав, які були для нього цивілізаційним орієнтиром. Результатом цього стало формування специфічної турецької моделі державного управління, яка розглядалася багатьма експертами як зразковий приклад модернізації мусульманської країни.

Основні положення кемалізму не встановлювали чітких пріоритетів та напрямків для реалізації зовнішньої політики. Однак сама сутність ідеології визначала певні межі в цій сфері. Трансформація турецького суспільства,

реалізована Кемалем та його наступниками, підкреслювала орієнтацію республіки у своєму зовнішньополітичному позиціюванні на розвинуті держави – тобто на Захід. Секуляризація створювала бар'єр у відносинах з ісламським світом, у якому вплив релігійного фактору на політичне середовище залишався надзвичайно великим. Зорієнтованість кемалізму на інтересах турецького народу як ключової цінності, разом із достатньо складною геополітичною ситуацією, яка склалася навколо турецьких кордонів, вимагали утримуватися від ризикованих кроків та агресивних планів. Відтак характерними рисами зовнішньої політики Анкари в цей період залишались реалізм, раціоналізм, незалежність та миролюбність.

У процесі історичного розвитку Турецької Республіки кемалізм залишався домінуючою державною ідеологією щонайменше до середини 1980-х років. Утім, його положення хоча й були незмінними у своєму базовому спрямуванні, але піддавалися певній ревізії через низку внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів. У якості перших слід підкреслити значення трансформації турецького політичного середовища – від однопартійної до багатопартійної системи. Зовнішнім фактором впливу виступає трансформація системи міжнародних відносин – а саме: перехід від міжвоєнного балансу кількох центрів сили до біполярного протистояння часів холодної війни. Все це корегує позицію Турецької Республіки на міжнародній арені та спричиняє суттєвий дрейф її зовнішньої політики з кінця 1940-х років у західний бік. Однак означені тенденції не змінюють сутності та завдань зовнішньої політики – забезпечити рівноправність та конкурентоспроможність Анкари на міжнародній арені, і відтак цілком відповідають кемалістському баченню.

Розділ 3

МІСЦЕ НЕООСМАНІЗМУ В ПОЛІТИЦІ ТУРЕЧЧИНИ НА РУБЕЖІ XX–XXI СТОЛІТЬ

3.1. Джерела та ключові риси ідеології неоосманізму

Неоосманізм є відносно новою ідеологічною концепцією в історії республіканської Туреччини, яка сформувалась у якості реакції турецької політичної еліти на геополітичні зміни наприкінці XX століття та в умовах відносної стабілізації інтенсивних темпів розвитку держави, забезпечених кемалістською модернізацією. За своєю сутністю вона є консервативно-імперською ідеологією, що має експансіоністський характер та зорієнтована на широке використання історичної спадщини, геополітичного фактору та традиційних цінностей (зокрема й релігійних). В її основі лежать поглиблений інтерес до теоретичних розробок османського періоду та глибоке переосмислення принципів кемалізму.

Саме неоосманізм прийшов на зміну кемалізму в якості державної ідеології Турецької Республіки, але це відбувалося не в результаті раптової зміни курсу, а в рамках послідовного еволюційного процесу, який розтягнувся на десятиліття. Його початок асоціюється з глобальними змінами міжнародного середовища. Після краху біполярної системи міжнародних відносин та розпаду СРСР країни так званого «другого ешелону», користуючись певною невизначеністю світового простору, отримали шанс покращити своє становище на міжнародній арені та вступили в боротьбу за статус регіональних лідерів. Однією з таких держав стала Туреччина, яка прагнула знайти своє місце в новому світі та використати в повному обсязі можливості, які він відкриває. Реалізація цього плану вимагала розробки та реалізації нової стратегії. У результаті, в цей період у політиці Турецької Республіки відбуваються радикальні трансформації, які змінюють обличчя держави та сутність пануючої в ній політичної системи. Попри заяви про непорушність принципу спадкоємності та продовження орієнтації на кемалістські догмати, безсумнівні зміни та переосмислення глобального позиціонування Туреччини дозволяють говорити про її поворот на користь нової ідеологічної

концепції. Наявний перегляд державної політики орієнтується, насамперед, на османську спадщину, яка явно чи опосередковано протиставляється ідеології Кемаля. Відтак, в експертних колах за цією новою ідеологією, яка претендує на пануючу роль при визначенні внутрішньої та зовнішньої політики Турецької Республіки в новому тисячолітті, закріплюється назва неоосманізму.

Джерела ідеології неоосманізму слід шукати в докемалістському, дореспубліканському періоді турецької державності. Саме розробки у сфері ідеології часів Османської імперії, покликані створити для держави стабілізуючу, об'єднуючу ідею, виступають як основа для її розвитку.

Повернення інтересу турецької політичної еліти до османських концепцій спостерігається із середини 1980-х років. У 1986 році праволіберальний уряд Тургуту Озала офіційно схвалив ідею національної культури, в основі якої було покладено тюрксько-ісламський синтез [598, р. 335]. Саме в цьому рішенні можна побачити перший реальний крок від кемалізму до нового бачення принципів й орієнтирів, навколо яких мають розвиватися турецькі суспільство та державність. Попередні уряди також самотійно трактували догмати Кемаля та привносили в державну політику власне бачення. Утім, до того часу жодне з них не пропонувало настільки глибокого перегляду кемалістських базових принципів, яке запропонував Озал. Аналізуючи його політичні погляди, турецький вчений С. Лачінер виділяє такі положення нової політичної платформи: Туреччина не потребує зміни своїх культурних традицій, менталітету і прийняття європейських цінностей, оскільки вона і так уже, беззаперечно, виходячи зі своєї історії, є частиною європейської цивілізації; ісламська ідентичність турків не є перешкодою для процесів європейської інтеграції республіки, натомість – вона виступає перевагою, оскільки тюркська версія ісламу відрізняється більшою толерантністю і демократичністю в порівнянні з іншими версіями; попри увагу до традиційного та релігійного елементів ідентичності, в загальному плані курс Кемаля на модернізацію за західним зразком не відкидається – підкреслюється, що лібералізм, права людини, демократія, технологічні та наукові інновації Заходу необхідні Туреччині для подолання відставання в розвитку [551].

Отже, Озал, наголошуючи на продовженні реалізації прозахідного курсу, вважав його закономірним наслідком цивілізаційної ідентичності турецького народу, яка походить з його історичної спадщини. У цьому проявляється відмінність його поглядів від позиції Кемалю, який, в основному, розглядав наслідки імперського минулого як фактори, що гальмують розвиток держави, та намагався прискорити останній за рахунок застосування запозиченого досвіду. Для Кемалю він був інструментом, що мав допомогти республіці піднятися до цивілізованого рівня, який ототожнювався з розвиненими європейськими державами. Натомість в поглядах Озала можна побачити констатацію факту, що Туреччина апоріє є частиною «цивілізації», до якої прагнули кемалісти. Їхні реформи звичайно зробили велику справу, забезпечивши інтенсивний розвиток держави та посилюючи її конкурентоспроможність на міжнародній арені. Проте вони не могли привести Анкару до «цивілізації», адже вона вже й так була її частиною, завдячуючи за це османському минулому.

Тенденцію щодо відродження інтересу до османської спадщини в цей період зафіксував журналіст і аналітик Д. Берчард. Саме він вперше використав термін «неоосманізм» у 1985 році [430, р. 91], який стосувався успішного економічного та політичного курсу Озала. У своїй роботі «Туреччина і Захід» він звернув увагу, що в політичних промовах, газетних публікаціях і шкільних підручниках особлива увага відтепер приділялася турецькій державі та необхідності зміцнювати її єдність та владу. При цьому історія Османської імперії – від її розквіту в XVI ст. до занепаду в XIX ст. – зазвичай подавалася в безпосередньому зв'язку з актуальними процесами та тенденціями. У такий спосіб експерт зробив висновок, що почуття приналежності до спадкоємців великої імперії формувало як офіційні підходи влади до реалізації політичних повноважень, так і громадську думку щодо місця держави у світовому просторі [430, р. 10]. Він підкреслював зміну внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу Туреччини, в якій вбачав спроби відновлення османської величі. Професор Г. Фуллер визначив неоосманізм як концепцію державного устрою, яка дозволила Туреччині усвідомити себе центром близькосхідного регіону, а не «хвостом європейського світу» після закінчення

холодної війни [493, р. 48]. Під цим розуміється ревізія кемалізму, встановлення тісних геополітичних, культурних та економічних відносин з колишніми територіями Османської імперії [334, с. 1033].

У цілому, концепція неоосманізму розуміється як зв'язок зовнішньої політики Турецької Республіки з історичною спадщиною османів. Це стратегічний курс, спрямований на повернення «османського минулого» з врахуванням сучасних реалій. У його основі лежать чотири принципи. Найпершим, мова йде про принцип крові. Тут неоосманізм схожий на пантюркістську ідеологію, оскільки орієнтується, насамперед, на тюркські народи. Другим є принцип ґрунту. Він підкреслює зв'язок сучасної концепції з османським минулим, про що говорять нові турецькі лідери. Також дослідники згадують про принципи османського мислення та мови. Разом вони виступають базою для розвитку надтурецької ідентичності за рахунок гуманітарного та економічного впливу [326, с. 33].

Необхідно наголосити на тому, що термін «неоосманізм» ніколи не використовувався в офіційній риториці та документації турецької влади, тому буде помилкою розглядати його як політичну доктрину. Це концепція, яка допомагає зрозуміти з теоретичної точки зору політику Турецької Республіки у ХХІ столітті, а не сукупність ідей, які формують політичну діяльність [385, с. 209]. За своєю природою неоосманізм є багатогранним явищем. Він поєднує політичний компонент з елементами культурного буття османського суспільства, економічними та правовими питаннями.

Варто зазначити, що сьогодні неоосманізм закономірно може бути доповнений ідеями транснаціоналізму – тенденції в міжнародних відносинах, спрямованої на зниження ролі інституту держави. Вона відкриває нові можливості для турецької експансії на постосманському просторі. Транснаціоналізм апелює до поглиблення зв'язків між різними акторами на всіх рівнях взаємодії держав-націй. Це нівелює значення таких понять, як «політичний суверенітет» [334, с. 1033]. У випадку Туреччини такий концептуальний підхід підвищує шанси на завоювання прихильності серед сусідніх народів, які зацікавлені в економічній та культурній співпраці з Анкарою, але мають побоювання щодо її політичної гегемонії.

Певний страх щодо повернення інтересу Туреччини до власної історичної спадщини має під собою підстави – адже на поверхні в цьому можна побачити ознаки експансіонізму Анкари. У нових умовах концепція «османізму» в сприйнятті турецького населення та політичної еліти асоціюється з боротьбою за власну велич, за свою «імперськість», і може бути використана як складова частина оновленої свідомості нової турецької людини, за формування якої виступають ідеологи та політики. Утім, слід пам'ятати, що класичний неоосманізм відкидав агресивно-імперіалістичну риторичку, натомість наполягав на використанні інструментарію «м'якої сили» задля збільшення авторитету Туреччини – на підтвердження цього можна відзначити характер турецької експансії, яка активізувалась на рубежі XX–XXI століть. Вона, насамперед, була зорієнтована на певне месіанство – намагання принести регіональному оточенню «світло цивілізації», яким сама Туреччина оволоділа (як через багату історію, так і в результаті успішної модернізації). Мова не йшла про силовий тиск на партнерів з метою досягнення регіональної гегемонії.

Відтак, неоосманізм у класичному значенні є неофіційною ідеологією, яка виступає основою оновленої зовнішньополітичної стратегії Туреччини щодо розширення сфери впливу на суміжні території постосманського простору за рахунок реалізації регіональної експансії із застосуванням методів «м'якої сили», а також економічних важелів, гуманітарного впливу та наднаціонального духу. Внутрішньополітичний націоналізм – основа ідеології Кемаля – наприкінці XX–на початку XXI століття явно втратив своє колишнє значення в турецькому суспільстві та політикумі. На зміну йому приходять нові наднаціональні елементи, засновані на імперському мисленні сучасного типу, помірному ісламі, турецькому євразійстві, пантюркізмі та панісламізмі. По суті, неоосманізм – це віртуальна концепція, що об'єднує цілий ряд ідей і практик зовнішньої політики Туреччини. Вона реалізується за допомогою використання кожного окремого елемента, але з урахуванням загальної спрямованості на формування надетнічної ідентичності османського імперіалізму нового типу – «залучення» і «включення» за рахунок «м'якої сили».

У цілому, історію процесу популяризації в Турецькій Республіці неоосманської ідеології можна умовно розділити на кілька етапів. Деякі дослідники пропонують у цьому випадку орієнтуватися на фактор персоналій. Так, А. Шарапо виділяє три етапи становлення неоосманізму в Туреччині. Перший пов'язується з епохою Т. Озала, який очолював турецький уряд з 1983 по 1989 роки, а потім у 1989–1993 роках перебував на посаді президента республіки. За другий період виокремлюється нетривале прем'єрство ісламіста Н. Ербакана в 1996–1997 роках. Нарешті останній у сучасному вимірі період розпочинається з приходом до влади в Туреччині поміркованих ісламістів з Партії Справедливості та Розвитку (ПСР) у 2002 році й триває до цього часу [392, с. 54].

Утім, на нашу думку, не слід надмірно фрагментувати цей процес. Ми вважаємо, що доцільно виділити два етапи в історії неоосманізму. На першому з них, який тривав з середини 1980-х років до початку XXI століття, спостерігається формування його основних концепцій та пріоритетних напрямків. Це відбувається на тлі пошуку орієнтирів та сутності нової ідеології – відтак ми можемо спостерігати певну непослідовність і дрейф влади між різними політичними ідеями, які так чи інакше стають джерелами неоосманізму. Другий етап відповідно розпочинається з виборчого успіху ПСР й окреслює період, коли вже сформована неоосманська ідеологія перетворюється на основну стратегію дії Турецької Республіки, реалізація якої закріплюється домінуванням прибічників Р.Т. Ердогана в національній політиці.

Як вже зазначалося, архітектором повернення османського наративу в політичну площину став Тургут Озал. Саме з його епохою в турецькій політиці пов'язують появу первинних ознак нової ідеології. Зміна політичної стратегії була викликана комплексом причин. Не останнє місце в їхньому переліку відігравав особистий елемент – Озал був одночасно лібералом-західником та віруючим мусульманином. Але помилково буде пов'язувати проголошену ревізію курсу виключно з його ідейними та релігійними переконаннями. Насправді перед турецькою владою стояло актуальне завдання знайти вихід з низки «авторитарних стабілізацій», які не давали імпульсу для розвитку республіки. Неоліберальна

модернізація, розпочата в 1980-х роках з метою вирішення найгостріших соціально-економічних проблем, вимагала згортання державного патерналізму та розвитку політичної інфраструктури участі [309].

Каталізатором для зародження в Озала неоосманських ідей виступають два фактори. Внутрішнім стало несприйняття політики військових, які здобули владу в державі в результаті перевороту 1980 року, та в період правління яких республіка постраждала від потужної економічної кризи. Зовнішнім фактором стала глибока трансформація геополітичного простору. Демонтаж біполярної системи міжнародних відносин, розпад Радянського Союзу та плани США щодо переформатування Близького Сходу, з яким Анкару пов'язують історичне минуле, культурна та релігійна спадщина, актуалізували процес пробудження османської самосвідомості. Нові умови відкривали перед державою нові можливості щодо підсилення власного міжнародного та регіонального статусу – однак для їхньої реалізації була потрібна потужна економічна база. Відтак, Озал розумів необхідність здійснення глибоких економічних реформ, які мали нівелювати наявні негативні тенденції розвитку та сприяти посиленню потенціалу держави на міжнародній арені [84]. Вони повинні були супроводжуватися адаптацією держави в оновленому глобальному просторі. Така мотивація та напрямки політики ріднили Озала з теоретиками імперських часів, що також сприяло виходу на перший план саме економічного компоненту ідеології.

Відзначимо, що поглиблена увага саме до цього сектора принесла свої плоди – адже на початку 1990-х років Турецька Республіка позбавилася іміджу переважно аграрної держави та перетворилася на країну з індустріально-аграрною економікою. У такий спосіб економічна модернізація стала джерелом зв'язку між ідеологічними розробками минулого та державною політикою сьогодення, і в результаті заклала основу для посилення уваги Анкари до османської спадщини.

Паралельно відбувалася трансформація свідомості турецького суспільства, яка також впливала на політику держави. Принципи Ататюрка були спрямовані на модернізацію та підвищення конкурентоспроможності Турецької Республіки на міжнародній арені – і це природно обумовлювало орієнтацію на Західний світ, яка

лише посилилася внаслідок геополітичних умов холодної війни. Утім, через зміни в міжнародному середовищі, Туреччина почала втрачати своє значення як «південного флангу» оборони проти радянської загрози. Рішення європейських структур відмовити Анкарі в приєднанні до процесів інтеграції стало болісним випробовуванням для принципів кемалізму. Відтак, концепція пошуку шляхів до Європи втратила свої позиції, а як альтернатива проявилася ідея беззаперечної «європейськості» Туреччини [84].

Така зміна впливала й на загальне сприйняття місця держави в міжнародному просторі – адже якщо її розвиток не є процесом відходу від помилкових концепцій імперського періоду, а натомість є закономірним продовженням їхньої сутності, то відповідно вимагало переоцінки й узагальнене критичне ставлення до них, яке пропонувалось кемалістами. Першим, хто публічно висловився щодо необхідності трансформації «самосприйняття» (*ben-idraki*) республіки в нових умовах, став експерт-міжнародник Ахмет Давутоглу. У 1993 році у своїй книзі «Альтернативні парадигми» він розкритикував кемалістський підхід до зовнішньої політики [56]. Таким чином, саме в другій половині 1980–1990-х років ми можемо спостерігати формування неоосманської концепції як спробу переосмислення та переоцінки ідеологічних засад державної політики Туреччини. Саме цей період розглядається як перший етап становлення неоосманізму й у сфері зовнішньої політики.

Найяскравішим проявом переосмислення позиціонування держави стало посилення значущості серед політичної еліти прибічників альтернативного зовнішньополітичного курсу, спрямованого на досягнення лідерства в тюркському світі [401, с. 93–94]. Важливою характерною рисою таких тенденцій стає зростання впливу національного фактору на політику держави. В цьому контексті необхідно зазначити, що пантюркізм ніколи не був задекларований у якості основи зовнішньополітичної діяльності Анкари. Однак після відновлення незалежності тюркських народів внаслідок розпаду СРСР, на початку 1990-х років можна було спостерігати активізацію на офіційному рівні проявів тюркської солідарності [244, с. 66]. Туреччина сконцентрувалася на розповсюдженні свого впливу на території тих країн, які історично мали тісні зв'язки з нею.

На підтвердження цієї нової стратегії Т. Озал під час свого президенства в 1989–1993 роках говорив про злет тюркізму на маятнику історії [256, с. 161]. Паралельно він максимально використовував у своїй регіональній політиці новаторські ідеї лібералів-атлантистів, що вилилося в активізацію втручання Туреччини в справи окремих пострадянських країн [334, с. 1033]. І. Джем – міністр закордонних справ Туреччини в 1997–2002 рр. – писав щодо цього періоду, що після закінчення холодної війни країна взяла на себе роль важливого геополітичного та стратегічного гравця в центрі великого регіону, який розповсюджувався від Європи до Центральної Азії [460]. Інший відомий турецький політик – С. Демірель – відзначав, що початок 1990-х років був часом допомоги пострадянським країнам у процесах політичного та економічного переходу до демократії та ринкової економіки, в рамках якого Туреччина поділилася власним досвідом у тому, як провести структурні реформи [63]. Він наголошував на тому, що в системі постбіполярних регіональних відносин стратегічна роль Анкари як стабільного члена НАТО в нестабільному регіоні Кавказу та Центральної Азії збільшується. Натомість розпад СРСР підтверджує статус Туреччини як регіональної економічної сили [335, с. 94].

Офіційна заява щодо нової зовнішньополітичної стратегії Туреччини була зроблена в парламенті країни 30 липня 1993 року під час висування програми нового уряду, очолюваного Т. Чіллер. Було підкреслено, що поява нових незалежних країн на пострадянському просторі розпочала новий етап розвитку Турецької Республіки. У нових умовах Туреччина мала докласти необхідні зусилля та вже в наступному десятилітті стати центром цього регіону. У промові підкреслювався тісний зв'язок Анкари з тюркськими республіками, через що наголошувалось на її обов'язках та зобов'язаннях перед ними [65]. Передбачалося, що Туреччина має допомогти відкрити пострадянські тюркські держави світові та сприяти їхній інтеграції до міжнародної спільноти [326, с. 33]. Згодом в Турецькій Республіці була розроблена нова геостратегічна концепція розвитку країни до 2023 року. Вважається, що саме пантюркістська ідеологія була покладена в її основу [49].

Таким чином, кінець 1980-х та перша половина 1990-х років відзначались переосмисленням стратегії розвитку Турецької Республіки. Саме в цей час у турецьких політиків відновлюється інтерес до імперських концепцій, які протягом минулих десятиліть залишалися в тіні кемалізму. Геополітичні перетворення також сприяли поверненню до османської спадщини, що й втілювалося в розробці та запровадженні в політичний дискурс базових елементів неоосманізму. Його характерними рисами стала орієнтація на економічний компонент та пантюркістську ідеологію – закономірний результат в умовах завершення холодної війни, який, з одного боку, ставив перед Анкарою завдання пошуку свого місця в новому постбіполярному світі, а з іншого – відкривав нові можливості у зв'язку з відновленням незалежності тюркських держав Центральної Азії та Кавказу.

У подальшому ідеологія неоосманізму продовжує свій розвиток, набуваючи нових рис та ознак. Так, в середині 1990-х років закладений Озалам ідеологічний фундамент виявився затребуваним прихильниками політичного ісламу, які захоплювалися риторикою про майбутню Велику Туреччину. У той же час курс на політизацію ісламу, який пропагувався в релігійних колах, сприяв зміцненню в думках багатьох турецьких політиків неоосманського сприйняття дійсності, оскільки в їхньому розумінні ісламська ідея історично була тісно переплетена з імперською.

Відновлення політичної конкуренції послужило зміцненню позицій прихильників цієї концепції. По-перше, остаточне повернення до реальної багатопартійності після періоду військового контролю за політикою держави стимулювало політичну участь «знизу» – тобто залучення найширших верств населення до впливу на політичну орієнтацію республіки. Саме іслам заповнював вакуум, що утворився в суспільстві після придушення лівих сил у результаті перевороту 1980 року. По-друге, ліберали не могли «обійти» іслам як найважливіший інструмент соціальної та політичної регуляції. По-третє, несприятливі зміни в становищі традиціоналістськи налаштованих соціальних груп, особливо в селі, розширювали базу підтримки ісламської опозиції. По-четверте, постсоціалістичні війни на Балканах і Кавказі, поглиблення культурного

розколу та наступ глобалізації стимулювали цивілізаційну відповідь, основою якої мав стати традиційний об'єднуючий фактор. Саме таким для багатьох турків вважався османізм, що поєднував релігійну традицію з імперською риторикою. Були і прямі причини посилення впливу релігійного чинника на життя Турецької Республіки, які мали зовнішній характер. Процеси європейської інтеграції Туреччини були негативно сприйняті значною частиною підприємців – особливо представниками середнього капіталу в центральних і східних районах країни – які боялися конкуренції з європейськими виробниками і відстоювали більш «національний» та протекціоністський курс. Для них іслам став своєрідним маркером політико-економічної орієнтації.

Важливе місце для просування релігійного світогляду в турецькому суспільстві відіграла діяльність теолога та мислителя Ф. Гюлена. Він пропонував слухачам концепцію оновленого, сучасного, просвітницького ісламу, спрямованого на перегляд догм, що гальмують розвиток, та орієнтацію на синтез традиційних ісламських цінностей з вимогами часу. У такий спосіб йому вдалося поєднати релігійну ідентичність турецького народу з кемалістським поштовхом до модернізації – і це заклало основу для зростання кількості прибічників його ідеології. Фактично, його специфічна концепція – «гюленізм» – пропонувала альтернативу класичному релігійному руху, який прихильники світської моделі звинувачували у відсталості, агресивності та зайвому консерватизмі. Це розширювало коло потенційних прибічників Гюлена, адже він надавав аудиторії компромісний варіант, який влаштовував помірковано релігійні верстви суспільства. При цьому він спирався на розгалужену систему проєкції власного впливу, сформовану за допомогою освітніх та культурних структур руху «Хізмет» (діяльність якого вийшла далеко за кордони власне Туреччини в рамках активізації пантюркістського руху після закінчення холодної війни). Відсутність в його поглядах демонстративного радикалізму, притаманного класичним ісламістам, ускладнювала можливість придушення його діяльності силами, які традиційно стояли на варті світського ладу в Турецькій Республіці. Відтак, можна сказати, що Гюлен пропонував турецькому суспільству своєрідний «іслам з людським

обличчям» – і в такий спосіб здійснив вагомий внесок у загальний процес реісламізації політичного життя держави. Його першочергова заслуга полягає в тому, що він розмив кордон між «відсталим імамом» та «сучасним інженером», акцент на якому був закладений в основу агресивної секуляризації, реалізованої кемалістами. За рахунок цього Гюлен зробив рішучий крок – він забезпечив підготовку підґрунтя для демаргіналізації ісламського полюсу турецького політикуму та його електоральних успіхів у XXI столітті.

Уособленням ісламського реваншу в політичному середовищі стали електоральні перемоги класичного ісламіста Н. Ербакана. Його Партія Благоденства на виборах 1995 року здобула 158 мандатів з 550, утворивши в парламенті найбільшу фракцію. Це дозволило політику взяти участь у коаліційних переговорах та врешті-решт здобути посаду прем'єр-міністра в 1996 році.

Необхідно підкреслити, що для Ербакана неоосманізм не був домінуючою платформою – основною метою політика було просування в суспільне життя та державні інститути ісламських порядків і цінностей. Він вважав, що майбутнє Туреччини має бути тісно пов'язане з країнами ісламського світу, і через це в основі його зовнішньополітичної концепції лежало зближення з ними. В його баченні Захід був носієм сили і раціоналізму, а Туреччина та інші мусульманські країни – носіями справедливості, правильної соціальної організації і моралі [309]. Відтак у своїй передвиборчій кампанії він пропонував вилучити з Конституції держави норму щодо світськості республіки, виступав за об'єднання ісламського світу від Центральної Азії до Північної Африки та створення єдиного мусульманського ринку із власною валютою – динаром, обіцяв залишити лави Організації Північноатлантичного договору та скоротити співпрацю з Європою. Він здійснював конкретні кроки щодо створення ісламського Спільного ринку та Митного союзу. За його ініціативи в січні 1997 року на противагу «Великій вісімці» була створена так звана «Мусульманська вісімка», до складу якої, окрім Туреччини, увійшли Єгипет, Іран, Індонезія, Малайзія, Пакистан, Бангладеш та Нігерія. Політик виражав незгоду з укладанням військової угоди з Ізраїлем, яка була підписана 3 лютого 1996 року [274, с. 314–317]. Як можна побачити, якщо сам

Ербакан і не вважав свою політику неоосманською, то в реальності його панісламістські цілі багато в чому ґрунтувалися саме на османській спадщині, яка визначала важливе місце Туреччини в ісламському світі. Відтак, його політика стала помітною віхою в популяризації цієї концепції, розповсюдженні її впливу як на політичну еліту, так і серед широких верств суспільства. У той же час вона додала вже існуючим неоосманським ідеям релігійного забарвлення.

Врешті-решт втручання військових сприяло усуненню Ербакана з посади прем'єр-міністра [284, с. 58]. Утім, це не зупинило тенденцію до перегляду ідеологічного підґрунтя, на якому базувалася державна політика. Релігійний компонент набував все більшої популярності в суспільстві – про що свідчить підтримка, висловлена Ербакану з боку значної кількості турків. Застосування проти його партії юридичних засобів тиску з боку прокемалістськи налаштованих еліт не змінило ситуацію.

Тенденція до повернення популярності історичних традиціоналістських поглядів у турецькому суспільстві загострюється в умовах, коли звичні для республіки концепції почали давати збої. Кінець ХХ століття став для Туреччини часом випробувань. Держава страждала від наслідків затяжної економічної кризи, терористичної діяльності курдських сепаратистів. Нездатність лівоцентристських та правоцентристських партій виправити ситуацію призвела до падіння їхньої популярності. Натомість спостерігалось подальше зростання впливу релігії в суспільстві [317, с. 70]. На перший план в політичному середовищі вийшло нове покоління політиків, які поєднали у своїх поглядах ісламістську ідеологію з розумінням необхідності розвивати державу в рамках існуючих тенденцій прогресу та модернізації. Такі діячі, як Реджеп Таїп Ердоган, Абдулла Гюль та Бюлент Аринч вважали, що турецькому ісламізму потрібен «новий образ та фасад». У результаті, відмежувавшись від Ербакана, вони у 2001 році створили нову політичну силу – Партію Справедливості та Розвитку. У 2002 році вона здобула блискучу перемогу на парламентських виборах – і з того часу перебуває при владі в республіці, визначаючи її політику та відповідаючи за радикальні трансформації політичної системи й зовнішньополітичного курсу у ХХІ столітті.

Саме прихід до влади ПСР визначає початок другого етапу становлення неоосманізму в турецькому політичному середовищі. Він відрізняється від попереднього більш високим рівнем розвитку цієї ідеології, яка нарешті набула структурованості. Сформована на основі поваги до імперської спадщини та поглядах, які привнесли до турецького політикуму Т. Озал та Н. Ербакан, вона виступає як цілісна концепція, що регулює державну політику у всіх сферах життя. Фактично, ідеологія набула форми доктрини, яка поступово перетворилася на ключовий елемент політики Турецької Республіки у XXI столітті – як внутрішньої, так і зовнішньої.

Характерною ознакою сприйняття неоосманізму ПСР є особлива увага до зовнішньополітичного виміру цієї ідеології. В основу останнього покладене прагнення забезпечити статус Туреччини як регіонального лідера, перетворивши її на самостійного, самодостатнього та впливового актора міжнародних відносин. Політика Ердогана демонструє курс на ревізію внутрішніх принципів функціонування держави в бік запровадження моделі управління, більш відповідної османській імперській концепції. Як приклад такого підходу слід розглядати десекуляризацію суспільства та популяризацію релігійного націоналізму; усунення впливу військових, які в рамках кемалістської моделі становили окремий незалежний центр сили, на політичне життя держави; чіткий курс на інституалізацію лідерської моделі управління – в рамках проголошеної мети перетворити Туреччину з парламентської та президентську республіку. Втім, насамперед Ердоган та його прибічники відзначаються особливими поглядами на місце Турецької Республіки на міжнародній арені. Вони виступають за поширення кордонів турецького впливу.

Якщо раніше прибічники цієї концепції в її основі бачили модель османської держави, то сьогодні влада республіки сприймає глобалізацію як важливий фактор та нову культурно-економічну силу [385, с. 210]. Як результат, формується нове визначення неоосманізму, який на озброєнні Партії Справедливості та Розвитку на початку XXI століття перетворився в неофіційну зовнішньополітичну доктрину Туреччини з розширення власної сфери впливу на суміжні території. Як вже

зазначалось вище, задля цього застосовуються інструменти «м'якої сили», а саме, економічних відносин, гуманітарного впливу та наднаціонального духу (акцент на природності лідерства Анкари в ісламському та тюркському світах – на відміну від обмеженого політичними кордонами республіки націоналізму Кемалю) [369, с. 41]. Ознаками неоосманізму ПСР є три компоненти: амбіційна експансія в регіоні; мультикультуралізм та релігійність; пошук альтернативних до європейського напрямків реалізації активної зовнішньої політики [260, с. 119].

До основоположних ідей османізму, які суттєво відділяють його від націоналістичного тюркізму, можна віднести традицію міллета, яка існувала в Османській імперії. Згідно з нею головною цінністю, яка об'єднувала країну, була релігійна ідентичність, натомість окремі народи мали широку національну автономію. В контексті подальшого посилення тенденції до десекуляризації, яка – як видно з результатів виборів 1990-2000-х років – набувала все більшої підтримки в населення, у країні було суттєво ослаблено обмеження, накладені на релігійний сектор. Консервативно-релігійні верстви населення перестали відчувати дискримінацію і стали активніше брати участь у суспільно-політичному житті.

На початку XXI століття в Туреччині спостерігається відхід від традиційних принципів кемалізму та активізація політики «примирення з ісламом». Зростає кількість спеціалізованих релігійних установ. Була висунута нова теоретична концепція побудови країни на основі повернення до основних цінностей ісламу при збереженні націоналістичної ідеології та курсу на європеїзацію [333, с. 29]. Релігійні сили стали важливим фактором. У республіці почали розвиватися елементи так званої «ісламської економіки» [315, с. 187]. Подібні тенденції проявляються в тому числі в законодавчій сфері. Прикладом може служити дозвіл на носіння релігійних атрибутів одягу в державних установах [260, с. 118]. Так, у 2013 р. було знято заборону на носіння жінками мусульманського головного убору в публічних місцях (включаючи державну службу), яка діяла з 1925 р. Ця ініціатива не торкнулася органів безпеки, армії, суду й прокуратури – утім, і за таких умов вона суттєво розширила права релігійної частини населення. У культурній та освітній сфері процеси ісламізації набули гротескних форм – у вигляді заборони

окремих творів через використання образу свині та внесення змін в інші з метою додавання ісламського контексту [355, с. 8].

Саме в ставленні до релігії проявляється основна відмінність діючої турецької влади від традиційних принципів кемалістської республіки. Протягом ХХ століття світські еліти Туреччини вважали радикальними всі поєднання ісламу з політикою. Однак процеси демократизації суспільства призвели до реісламізації Туреччини [383, с. 19]. При цьому влада прагне встановити бар'єр між мирним, «правильним» ісламом, який вона пропонує народу, та войовничою радикальною риторикою, популярною в арабському світі. Сьогодні президент країни Реджеп Таїп Ердоган наголошує на несумісності ісламу та терору, вважаючи змішування цих понять проявом дискримінації [178]. У такий спосіб влада намагається «відбілити» репутацію релігії, і задля цього вдається навіть до суперечливих дій в інформаційній площині (замовчуючи приклади радикальної діяльності ісламістів у республіці [383, с. 20]. Беззаперечні прояви ісламського радикалізму турецька влада зазвичай пов'язує із деструктивним впливом Ірану. Пропаганда формує протиставлення поміркованого, толерантного, демократичного, «правильного» турецького ісламу та іранської реакційної релігії.

Критики підкреслюють, що такі зміни в підходах до ролі релігії та її впливу на суспільство суперечать принципам функціонування держави, закладеним Кемалем – і через це є реакційними за сутністю. З іншого боку, ці зміни демонструють тенденції до формування більш відкритої та стабільної Туреччини, де поважаються права та інтереси різних категорій населення. Метою реалізації такої трансформації була деескалація та зниження напруги в суспільстві, яка була наслідком авторитарного підходу влади до регулювання релігійного сектору та міжетнічних відносин у державі.

Констатуючи особливу увагу ПСР до релігійних питань, деякі експерти наголошують на застарілості застосування поняття «османізм» під час характеристики політичної платформи партії. Вони вважають, що, як і у випадку з Ербаканом, імперська складова є лише похідною від релігійної сутності поглядів політиків. Так, С. Чагаптай дає нове визначення сучасному періоду розвитку

Туреччини, називаючи його «економоісламізм». Він об'єднує релігійне бачення світу з політикою захисту фінансового інтересу, які характеризують діяльність Партії Справедливості та Розвитку [449, р. 69]. Утім, на нашу думку, такий підхід не бере до уваги весь комплекс джерел, що сформували політичні погляди чинної турецької влади та заклали основу для реалізованого нею перегляду пріоритетів державного розвитку. Релігія є надзвичайно важливим – але не єдиним елементом, що окреслює її стратегію дії. Беззаперечним фактом є прагнення сучасної Анкари закріпитися в якості домінантної сили на постосманському просторі завдяки якнайширшому використанню імперської спадщини як аргументів для посилення своїх позицій. Відтак, нам здається помилковим усунення посилання на «османізм» при характеристиці ідеологічної платформи Ердогана та його прибічників. Саме неоосманська ідеологія була покладена в основу зовнішньополітичної концепції правлячої Партії Справедливості та Розвитку, розробленої Ахметом Давутоглу на базі його праці «Стратегічна глибина» [62]. Вона об'єднувала такі ідеологічні установки, як євроатлантичне партнерство, братерство тюркомовних народів, єдність мусульман, зв'язок з османським минулим, абсолютний прагматизм та прагнення економічного добробуту [380, с. 97]. Нова модель турецької політики ХХІ століття, за словами представників ПСР, поєднує демократичні принципи соціального устрою з ісламськими цінностями, європейську інтеграцію Туреччини з посиленням зв'язків із мусульманським світом у форматі концепції «нуль проблем із сусідами». При цьому підкреслюється значення реалізованого у внутрішньополітичному середовищі курсу на десекуляризацію – адже це дозволило стабілізувати ситуацію в країні, забезпечити належну підтримку з боку консервативних кіл суспільства та подолати спротив внутрішніх антисистемних сил, відібравши в них аргумент щодо антиісламської позиції світської влади [246, с. 53].

3.2. Сутність та практичні аспекти реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу

Аналіз ідеологічної платформи Партії Справедливості та Розвитку, сформованої в перші роки перебування при владі, демонструє, що вона дійсно суттєво відрізняється від бачення попередніх урядів щодо сфери зовнішньої політики та місця Туреччини на світовій арені. Інкорпоруючи теоретичні розробки та практичні успіхи прибічників неоосманської ідеології минулого (в тому числі – щодо нових пріоритетних векторів зовнішньополітичної діяльності), вона разом із тим пропонує новий погляд на позиціонування держави та інструменти його забезпечення. Її характерною рисою є чіткість та структурованість. Це й не дивно, зважаючи на той факт, що в її основі лежить авторська концепція.

Формування зовнішньополітичної стратегії ПСР та втілення її в життя безпосередньо пов'язане з уже згаданим вище науковцем та державним діячем Ахметом Давутоглу. В 2001 році він опублікував книгу «Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини», в якій виклав принципово новий погляд на концепцію зовнішньої політики республіки. Давутоглу наполягав на тому, що відмова від османської спадщини – виправдана міра за часів Кемаля – вже не є адекватною реакцією на зміни міжнародного середовища. Навпаки, у сучасних умовах повернення до історичних надбань відкриє перед Туреччиною нові горизонти та зробить її політику більш конструктивною [62, р. 20]. Такий підхід співпадав із поглядами лідера ПСР Реджепа Таїпа Ердогана на зовнішню політику та роль Анкари на міжнародній арені.

У результаті, Давутоглу, будучи на той момент професором міжнародних відносин університету Бейкент, став одним із небагатьох представників наукових політологічних кіл, якому пощастило реалізувати свої ідеї на практиці [319, с. 49]. Спочатку він був призначений радником Ердогана в зовнішньополітичних питаннях, з 2009 по 2014 роки обіймав посаду міністра закордонних справ республіки, а згодом, на два роки став наступником Ердогана на посаді прем'єр-міністра та лідера партії.

В основі поглядів Давутоглу лежить переконання в глибинних відмінностях ісламського та західного світів, які неможливо подолати. Він вважає їхньою основою не інституційні або історичні фактори, а різні філософські, методологічні та теоретичні джерела цивілізацій та культур [467, р. 20]. Отже, на його думку, помилковою є спроба перетворити ісламську країну на модернізовану демократію за західним зразком. Натомість вона повинна йти своїм шляхом – і результат буде в такому випадку чи не кращим за застосування досвіду ідеологічно відмінних держав.

Головною негативною рисою традиційної зовнішньої політики Туреччини Давутоглу вважав її незбалансованість. Він підкреслював, що вона має сильний західний крен у бік відносин з Європою та США. Разом із тим, від початку існування республіки колишні частини Османської імперії, які отримали незалежність, фактично опинилися поза увагою Анкари. Вчений звинувачував традиційну кемалістську зовнішню політику, орієнтовану на Захід, у недалекоглядності. Він прагматично вважав, що через такий поворот та відмежування від ісламського світу країна втрачає багато перспективних можливостей [470, р. 91]. Експерт звинувачував Кемаля в амбіційному та утопічному плані тотальної цивілізаційної модернізації Туреччини, яка проводилася без врахування культурних, історичних, соціальних та політичних факторів, і врешті-решт позбавляла республіку своєї справжньої природньої ідентичності [467, р. 20]. Давутоглу підкреслював, що Туреччина повинна перестати розглядатися як периферія Європи або прифронтна держава євроатлантичної системи колективної безпеки. Натомість вона повинна вибудовувати свої відносини з країнами Заходу крізь призму власних інтересів та свого об'єктивного статусу в світі [317, с. 71]. Республіка повинна перестати виступати як «молодший партнер» США та позбутися цього іміджу, який закріпився за нею в період холодної війни [244, с. 67].

В основі поглядів Давутоглу на позицію держави на міжнародній арені лежала впевненість у тому, що вона визначається двома факторами: геостратегічним положенням та «історичною глибиною». У результаті країна може

володіти так званою «Стратегічною Глибиною» (термін, введений дослідником), тобто претендувати на важливу роль у міжнародному середовищі.

З обох точок зору Туреччина є унікальною. Географічно вона розташована на стику кількох стратегічно важливих регіонів (Близький Схід, Балкани, Кавказ). Давутоглу вказував, що Турецька Республіка перебуває в центрі трьох концентричних геополітичних кіл: перше коло поєднує Балкани, басейн Чорного моря та Кавказ; друге – Близький Схід та Східне Середземномор'я; третє – Перську затоку, Африку та Центральну Азію (див. Додаток В.). Це «неоосманське» бачення Туреччини в багатоплярному світі підкреслює доступ держави до Каспійського, Чорного, Середземного морів і Перської затоки [319, с. 51–52].

Історично Турецька Республіка, за Давутоглу, є спадкоємницею Османської імперії, яка колись була найпотужнішою мусульманською державою світу [317, с. 70]. Спільні історія та культурні цінності з країнами, які були частиною імперії, зобов'язують Туреччину зробити свій внесок в стабільність, безпеку та процвітання територій, які виходять за кордони безпосередньої зони турецького інтересу [62, р. 332]. Сформовані десятиліттями зв'язки з арабами, персами, курдами та кавказькими народами Давутоглу вважав перевагою Анкари. Він наголошував, що Туреччина – мусульманська світська розвинута країна, яка одночасно є членом НАТО та Організації Ісламської Конференції [318, с. 81]. Вона – центральна держава, яка перебуває в серці Євразії та має множинну ідентичність. Це підкреслюється унікальними демографічними умовами – в країні проживає велика кількість національних меншин, при цьому окремі народи живуть переважно в Туреччині, а не на батьківщині. Наприклад, в Туреччині проживає більше босняків, аніж в Боснії та Герцеговині, та більше абхазців, аніж у самопроголошеній Абхазії [366, с. 139].

У цьому контексті концепт центральної держави має два головних елементи. По-перше, Давутоглу критикував метафору ролі Туреччини як «мосту» між цивілізаціями та континентами, що традиційно використовувалась у зовнішньополітичному дискурсі. На його думку, вона не відображала позиції Анкари в міжнародній системі як актора з незалежною позицією. Другий елемент

концепту центральної держави виходив із того, що після завершення холодної війни міжнародна система структурно переформовувалась. Це означає, що у геополітичному, геокультурному та гео економічному вимірах Туреччина мала сприйматися не як об'єкт об'єднання Сходу та Заходу, а як держава, яка може заснувати, створити й розбудувати нову систему завдяки її здатності до багаторівневого маневру. В цьому сенсі концепт центральної держави у зовнішній політиці Туреччини – це не лише географічна дефініція, але й геополітична перспектива, яка має відношення до її ролі в історії, культурі та релігії в умовах трансформації міжнародних систем [353, с. 188–189].

Таким чином, Давутоглу стверджував, що Туреччина вже володіє «Стратегічною Глибиною». За цих умов основним завданням зовнішньополітичної діяльності Анкари він вважав її використання за рахунок реалізації багатовекторного курсу. Це, перш за все, вимагало від держави активізації партнерства з сусідами, країнами, що мають з нею спільне минуле. У просторовому вияві це трактувалось не тільки як встановлення добросусідських відносин, але й як намагання зробити так, щоб ці держави замикали на Туреччині якомога більшу частину своєї політики [331, с. 178]. Гарантом безпеки Туреччини мала стати активна та конструктивна роль у забезпеченні регіонального порядку. Посилення ролі щодо країн «ближнього зарубіжжя» мало покращити її позиції по відношенню до інших центрів сили та світових держав [317, с. 71]. При цьому підкреслювалось, що це не означає відмову від західного вектора зовнішньої політики. Навпаки, Давутоглу наголошував, що мінімізація проблем із сусідами повністю відповідає європейській філософії та цінностям. Таким чином, він пропонував розглядати її в якості демонстрації зрілості турецької дипломатії та готовності досягти давньої мети – стати членом ЄС [318, с. 82].

Створення навколо кордонів республіки зони безпеки мало призвести до формування таких відносин у регіоні, які характеризувались для Анкари терміном «нуль проблем із сусідами». Таку систему можна вважати альтернативою вкоріненому в турецькому суспільстві погляду на міжнародне середовище, заснованому на принципах реалізму та підозрілого ставлення до оточення. Цей

феномен в Туреччині отримав назву «севрофобія» – він протягом тривалого часу керував зовнішньополітичними зусиллями держави, переконуючи її керівництво, що вона знаходиться в оточенні ворогів, які чекають свого часу, щоб нанести по ній удар [540, р. 32–33]. Перехід до більш конструктивного бачення регіонального середовища, запропонований Давутоглу, відкривав нові перспективи для Анкари у відносинах із сусідами. При цьому теоретик розумів, що деякі проблеми неможливо вирішити найближчим часом. У такий спосіб система «нуль проблем» розглядалася в якості ідеалу, якого варто прагнути, утім, дорога до нього важка та потребує зусиль.

В основі концепції Давутоглу лежала потреба Туреччини продовжувати сталий економічний розвиток та вирішувати внутрішні протиріччя. На його думку, якщо внутрішня стабілізація буде досягнута, Анкара зможе скористатися своїм географічним положенням та історичним місцем в якості успішної мусульманської демократії задля перетворення на безсумнівного регіонального лідера [317, с. 71]. Врешті-решт він вважав, що Туреччині призначено стати світовим центром, який має поєднати Балкани, Близький Схід та Кавказ в єдиний простір домінування Османської спадщини [467, р. 18].

В основу практичного втілення власної зовнішньополітичної концепції на посаді міністра закордонних справ Давутоглу поклав три методологічних принципи та п'ять принципів дії [60].

Перший методологічний принцип полягав у гнучкому підході до міжнародних проблем. Це відрізняло його від кризоорієнтованої зовнішньої політики Туреччини часів холодної війни. Він виходив з того, що Анкара має своє власне бачення регіону Близького Сходу та шляхів вирішення його проблем. Вона мала використовувати своє розуміння регіональних процесів і дипломатичний досвід задля посередництва та стабілізації навіть у тих питаннях, які безпосередньо не торкаються її інтересів.

Другий методологічний принцип передбачав упровадження послідовної та систематичної зовнішньої політики Туреччини у всьому світі. Країна не мала зациклюватися на своїх сусідах та традиційних стратегічних партнерах. Її роль у

Центральній Азії, на Балканах та в Африці вважалась не менш важливою та перспективною, аніж на Близькому Сході. При цьому наголошувалося на необхідності уникати конфронтації з будь-якими іншими впливовими геополітичними гравцями, на кшталт ЄС або Росії [244, с. 68].

В основі такої політики лежала концепція орієнтації на перспективу. Вона характеризується як один із ключових моментів у новій зовнішній політиці Туреччини, який складається з двох елементів. Перший містить оперативні зовнішньополітичні рішення уряду, які прямо та активно залучені до вирішення кризи від самого її початку, а не лише у відповідь на вже наявну ескалацію ситуації в географічних регіонах навколо Туреччини. Другий елемент складається з рішень, які передбачають залучення Туреччини до дії у стабільних некризових регіонах – у просторі, який попередня традиція залишала поза увагою державної політики [353, с. 189].

Третій методологічний принцип передбачав більш широке застосування «м'якої сили» у зовнішній політиці. Військова могутність Туреччини не повинна була лякати сусідів – вона мала бути спрямована, у першу чергу, на оборону. Натомість пріоритетом зовнішньої політики держави ставала соціально-економічна сфера, побудована на принципах гармонії та взаємної довіри. Таким чином, Давутоглу наполягав на необхідності застосування державою нового дипломатичного стилю, створення образу «Нової Туреччини». Ні в якому разі Анкара не повинна була вдаватися до імперіалістичної риторики – лише згода та діалог могли допомогти виконати поставлені завдання, посилити вплив на партнерів та сприяти досягненню статусу регіонального лідера [244, с. 68].

Саме виходячи з цієї методології Давутоглу сформулював такі принципи практичної дії, необхідні для реалізації турецької зовнішньої політики [60]:

1. Баланс між свободою та безпекою у внутрішній політиці. Здатність забезпечити обидві ці потреби для громадян визначає легітимність будь-якого політичного режиму. Для сталого розвитку не можна нехтувати будь-якою з них. Давутоглу вважав, що безпечна внутрішня атмосфера призводить до появи більш впевненої зовнішньополітичної поведінкової лінії, що дозволяє Туреччині

відігравати важливу роль у світовій політиці [59]. Він підкреслював, що політичну стабільність неможливо побудувати виключно на основі сили. Лише ті уряди, які володіють політичною справедливістю та поважають права та свободи громадян можуть досягти миру та стабільності – як всередині держави, так і поза її кордонами [366, с. 136].

2. Мирне співіснування – нуль проблем з сусідами. Анкара мала активізувати двосторонні контакти з іншими країнами, перш за все, – в економічній площині. При цьому мова йшла як про традиційних партнерів (Азербайджан), так і про регіональних конкурентів (Іран), сусідів з глобальними амбіціями (Росія), старих опонентів (Греція, Вірменія) та просто найближче оточення (Україна). Для досягнення цього Туреччина розбудовувала відносини із сусідніми державами на принципах «безпеки для всіх», «політичного діалогу на високому рівні», «економічної взаємозалежності», «культурної гармонії та взаємоповаги» [331, с. 178].

3. Проактивна мирна дипломатія. Її метою мало стати попередження конфліктів від загострення. Туреччина повинна використовувати свій посередницький потенціал для передкризового врегулювання. Насамперед, мова йшла про превентивну дипломатію щодо ситуації на Близькому Сході, Кавказі, в Центральній Азії та Балканах. Отож, Туреччині доцільно було б здійснювати таку зовнішню політику, яка попереджала виникнення проблем у найближчому географічному оточенні, або яка дозволяла Анкарі відігравати ключову роль при їхньому вирішенні [353, с. 189].

4. Багатовекторна зовнішня політика. Відповідно до цього положення Туреччина не могла надалі слідувати лише одновимірній зовнішній політиці, заснованій на прозахідній орієнтації. Багатовимірною зовнішньою політикою вимагала розвитку «паралельних» відносин з різними акторами на міжнародному рівні [353, с. 189]. Контакти Туреччини з глобальними лідерами на міжнародній арені повинні були доповнювати один одного, а не конкурувати. Таким чином, європейський інтеграційний вектор та традиційне партнерство з США не повинні були заважати

становленню Анкари в якості регіонального лідера на Близькому Сході та розвитку співпраці з Росією або іншими акторами.

5. Ритмічна дипломатія. Туреччина мала активізувати свої зусилля на міжнародній арені, й за рахунок участі у всіх можливих міжнародних організаціях та ініціативах зокрема. Маючи свої інтереси у всьому світі, вона прагнула отримати доступ до всього інструментарію їхнього захисту.

В ідеологічному плані стратегія Давутоглу базувалась на кількох припущеннях. Теоретик вказував на завершення ери націоналізму на Близькому Сході та домінування в найближчому майбутньому консервативних релігійних лідерів. Вони в перспективі мають орієнтуватися на Туреччину, яка розглядалася як модель та приклад для наслідування [279, с. 300]. У той же час республіка отримувала можливість розширити свій вплив на Близькому Сході, більше уваги приділяючи релігійним проблемам одновірців. Разом із тим, Давутоглу вважав, що Захід не зацікавлений в демократичних перетвореннях у регіоні [193]. Відтак, перспективне майбутнє регіонального простору може бути побудоване виключно власними зусиллями його держави. Це, зрештою, вимагало застосування в цьому напрямку всіх наявних в їхньому арсеналі інструментів, формування такої стратегії розвитку, яка б відповідала специфічним умовам близькосхідного середовища, а не теоретичним стратегіям зовнішніх спостерігачів. Отже, в основі його підходу лежала модернізація Близького Сходу за рахунок перетворення релігійного консерватизму на елемент модернізації суспільств. У формуванні стабільної регіональної підсистеми, заснованої на поєднанні традиційних мусульманських цінностей і досягнень інноваційного процесу, Давутоглу вбачав майбутнє регіону. Саме в ній Турецька Республіка, орієнтуючись на проголошену «Стратегічну Глибину» та використовуючи запропоновані методи впливу на партнерів, мала забезпечити своє домінуюче положення.

Сутність концепції Давутоглу дозволила деяким дослідникам говорити про неї як про різновид євразійської стратегії Туреччини. Вона передбачала проведення гнучкої політики по лінії ЄС – ісламський світ, розвиток взаємовигідної співпраці з РФ. Утім, зміни міжнародного середовища першого десятиліття XXI століття

внесли свої корективи в плани Анкари. В якості зовнішньополітичного орієнтиру з'являється вектор відносин з країнами Східної Азії – Китайською Народною республікою (КНР) та Японією [366, с. 138]. Турецька Республіка проявляє все більший інтерес до трансатлантичного вектора зовнішньої політики – традиційних відносин із США та залучення до регіону Латинської Америки й Карибського басейну [366, с. 137]. Саме цей напрямок, на думку Давутоглу, демонстрував безперервність турецької геополітики, яку він характеризував терміном «розумна міць» [314].

Таким чином, концепція Ахмета Давутоглу пропонувала радикальний перегляд традиційних пріоритетів і стратегічних цілей держави. В її основі лежить ідеологія неоосманізму, зорієнтована на посилення позицій країни на міжнародній арені, перетворення її на впливового та самостійного гравця. Не відкидаючи повністю традиційний прозахідний курс, Давутоглу наголошував на необхідності реалізації багатовекторної політики, заснованої на поєднанні здобутків історичної спадщини, релігійної солідарності та наявного економічного й іміджевого потенціалу. Орієнтуючись на «м'яку силу», здобутий міжнародний авторитет та репутацію, Туреччина мала стати взірцем для інших країн мусульманського світу. Нормалізація відносин із сусідами повинна була забезпечити посилення турецького впливу на низку стратегічно впливових регіонів євразійського простору – Близький Схід, Балкани, Південний Кавказ тощо. Вводячи в науковий обіг термін «Стратегічна Глибина», та наголошуючи на її наявності в Турецькій Республіці, Давутоглу підкреслював природність турецьких претензій на роль регіонального лідера.

На практиці стратегія Давутоглу системно була застосована починаючи з 2007 року. До цього часу Партія Справедливості та Розвитку основним зовнішньополітичним орієнтиром вважала інтеграцію в ЄС. Однак зрештою вона переорієнтувалась на виконання положень концепції Давутоглу стосовно більш активної регіональної політики [467, р. 14]. Його ідеї втілювалися в життя у багатьох напрямках. Так Туреччина стала активним посередником під час спроб врегулювання конфліктів. Серед її успіхів на Близькому Сході та в Центральній

Азії варто відзначити допомогу в стабілізації сирійсько-іракських відносин (2004 рік) та інтенсифікацію афгансько-пакистанського діалогу (2007 рік). Анкара намагалась виступити посередником у вирішенні проблеми іранської ядерної програми (2007 рік) та в сирійсько-ізраїльських переговорах (2008 рік). Але конкретних успіхів тут досягти не вдалося. Було в Туреччині своє бачення й щодо Південного Кавказу – після подій російсько-грузинської війни 2008 року прем'єр-міністр держави Реджеп Таїп Ердоган запропонував проєкт Платформи співпраці та стабільності на Кавказі. Ця структура мала стати полем переговорів між двома регіональними союзами, які чітко проявлялись на політичній карті: Росія та Вірменія проти Туреччини, Грузії та Азербайджану.

У 2009–2010 роках активізувався балканський вектор посередницької діяльності Анкари, в результаті чого була підписана Стамбульська декларація з питань миру та стабільності [25]. Також Турецька Республіка залучилась до багатосторонніх ініціатив, покликаних інтенсифікувати посередницьку діяльність у світовій політиці. Вона активно підтримала іспанську ініціативу сформувати в рамках ООН Альянс цивілізацій, який об'єднав представників західного та мусульманського світів. У 2010 році Анкара разом з Гельсінкі виступила автором нової програми «Медіація за мир», яка була покликана підвищити рівень координації зусиль у посередницьких процесах [121].

Теза Давутоглу про необхідність балансу між безпекою та свободою регулювала ставлення Анкари до подій Арабської весни, громадянських війн у Лівії та Сирії. Туреччина підтримувала дипломатичні відносини з правлячими авторитарними режимами. Утім, після початку активних антиурядових виступів населення цих держав республіка заявила про підтримку їхньої боротьби за права та свободи. Давутоглу підкреслював, що арабські лідери повинні прислухатися до законних вимог своїх народів. Ті ж з них, які розпочали активне збройне придушення виступів населення – М. Каддафі та Б. Асад – втратили свою легітимність і не можуть розглядатися як законні правителі [57, р. 5].

До початку бойових дій Туреччина активно виступала проти будь-якого іноземного залучення у вирішенні кризових ситуацій, протестуючи проти

запропонованого втручання з боку НАТО. Після репресивних заходів правлячих режимів вона стала одним з найбільш активних критиків керівництва Лівії та Сирії [495, р. 3]. При цьому в самій Туреччині проголошений баланс між свободою та безпекою в цей період поступово коливався в бік останньої – адже правляча ПСР реалізовувала політику, спрямовану на позбавлення впливу та придушення опозиційних сил. Відтак, можна побачити традиційне для Анкари відокремлення внутрішньополітичної стратегії дії від зовнішньополітичної риторики. Так само, як кемалісти проголошували рівність народів на міжнародній арені, і в той же час здійснювали утиски меншин всередині республіки, ця влада жорстко виступала проти авторитарних режимів, паралельно демонструючи послідовний курс на авторитаризацію власне турецької системи державного управління.

У ХХІ столітті велике значення відводиться культурному та гуманітарному векторам зовнішньополітичної діяльності Туреччини. Ключовими відомствами в цьому процесі, окрім профільних міністерств, є Турецьке агентство з міжнародного співробітництва та розвитку, Турецький Червоний півмісяць, Фонд Юмуса Емре [358, с. 150]. Основними напрямками діяльності є забезпечення розвитку турецької мови, співпраця у сфері освіти, науки та інновацій, підтримка ділових зв'язків, громадська дипломатія [358, с. 151–156]. Так, важливою складовою політики «нуль проблем з сусідами», яку Давутоглу вважав основою для посилення міжнародних позицій Анкари та формування навколо турецької території дружнього оточення, на практиці стало застосування інструментів «м'якої сили»: формування позитивного іміджу держави; реалізація гуманітарних і соціальних проєктів; посилення співробітництва із закордонними релігійними організаціями для досягнення національних інтересів; активна участь державних, неурядових і комерційних структур у різноманітних освітніх проєктах [353, с. 190].

«М'яка сила», про застосування якої писав Давутоглу, проявилась ще в одному, досить специфічному вигляді. Туреччина активно застосовує феномен «мильної дипломатії» задля культурної та ідеологічної експансії. Турецькі серіали – «мильні опери» – останнім часом набувають все більшої популярності у світі. Вони стають засобом глобальної презентації Туреччини в більш ніж 75 країнах.

Мова йде не лише про традиційну аудиторію з Магрибу, Центральної Азії, Балкан та Близького Сходу. Телепродукція турецького виробництва користується популярністю в Італії, Росії, КНР та Україні [288, с. 56].

Розвиток зовнішньої політики в контексті концепції «нуль проблем із сусідами» засвідчував поглиблений інтерес до найближчого оточення Туреччини, зокрема, щодо субрегіону Леванту. Він диктувався не лише традиційними або історичними причинами, але й новою роллю Туреччини як інтегратора цих територій у систему глобалізованого транснаціонального управління [243, с. 66]. Разом із тим, події Арабської весни, які зрештою вилилися в криваву громадянську війну в Сирії, показали неможливість і надалі слідувати цим зовнішньополітичним курсом. Втручання Туреччини в сирійські справи показало, що завдання забезпечити «нуль проблем із сусідами» об'єктивно неможливо досягнути за сучасних умов, відтак воно потребує корегування [314].

Незважаючи на певні успіхи турецької дипломатії, засновані на стратегії Давутоглу, сьогодні більшість експертів погоджуються, що Анкарі не вдалося в повному обсязі досягти поставлених цілей. Концепція «нуль проблем із сусідами» не пройшла перевірки практикою. Навіть турецькі дипломати сьогодні вважають, що її положення мають бути переглянуті. Утім, на їхню думку, це не є наслідком помилковості запропонованого підходу – його втіленню в життя завадив характер сусідів Туреччини, які не змогли в повному обсязі оцінити переваги пропозицій Анкари [52]. Звичайно, закордонні експерти не погоджуються з таким тлумаченням. Вони покладають провину за провал політики саме на Туреччину, яка здійснювала її непослідовно та з виключеннями, заморожуючи конфліктні питання замість їхнього вирішення та перебуваючи в ролі регіонального «хулігана», який вважав себе наділеним повноваженнями та правами, неможливими для інших [547, р. 55–56]. На нашу думку, ключова теза Давутоглу щодо наявності в Туреччині природної «Стратегічної Глибини» сприяла формуванню в турецьких політиків своєрідного «комплексу обраності», коли турецькі ініціативи на міжнародній арені розглядались як апріорі правильні та найбільш прийнятні для інших акторів. Фактично, Туреччина розробляла стратегії

та пропозиції, і потім послідовно та наполегливо реалізовувала їх, залишаючи поза увагою контрзаходи конкурентів та специфічне бачення партнерів. Наприклад, вона переоцінювала власне значення для Заходу, вважаючи безальтернативним та природним підтримку з його боку як турецької регіональної політики, так і її євроінтеграційних перспектив (щодо чого країни європейського простору мали інше бачення, наполягаючи на необхідності виконання комплексу реформ для забезпечення відповідності встановленим критеріям). Мала місце недооцінка експансіонізму Ірану, щодо якого Анкара займала двозначну позицію. В рамках протистояння Захід-Іран вона часто виступала адвокатом Тегерану, пропонуючи себе в якості медіатора. На цій основі турецька влада розраховувала на розбудову дружніх відносин з Іраном – залишаючи поза увагою той факт, що її інші ініціативи, які Туреччина вважала відповідними власним національним інтересам (розміщення ПРО НАТО та турецькій території) іранці сприймали як безпосередню загрозу, яка накладала відбиток на сприйняття регіональної ролі Анкари. Також недооцінювались регіональні амбіції та потенціал Саудівської Аравії – яка мала чи не більше аргументів в боротьбі за лідерство в ісламському світі, аніж Турецька Республіка. В таких умовах Анкара продовжувала апелювати до природності своїх претензій на гегемонію завдяки османській спадщині. Це, зрештою, позбавляло її зовнішню політику гнучкості (цікаве протиріччя теорії та практики – адже саме гнучкість Давутоглу розглядав як один з методологічних принципів власної концепції) та відривало її від реалій міжнародної обстановки, у яких не було місця «месіанству» та нехтуванню інтересами інших гравців.

На перший погляд, така «зухвалість» давала свої плоди. На практиці успішність запровадження концепції «нуль проблем з сусідами» на початковому етапі підтверджувалась покращенням відносин Туреччини з Іраном та Сирією – давніми суперниками в регіоні. Були навіть здійснені спроби налагодити діалог зі старими ворогами – Вірменією та курдами [467, р. 14].

На вірменському напрямку передумови для нормалізації відносин були закладені турецькою ініціативою 2005 року щодо створення спеціальної комісії, яка мала неупереджено вивчити питання репресій проти вірмен в Османській

імперії [404, с. 180]. Позитивний вплив на процес здійснила «футбольна дипломатія» – збірні двох країн грали в одній групі на відборі до Чемпіонату світу 2010 року. Це спричинило візити президентів А. Гюля та С. Саргсяна до Єревану та Бурси на футбольні матчі та інтенсифікувало встановлення контактів, які в перспективі могли призвести до налагодження співпраці. У 2009 році в Цюриху голови МЗС Вірменії та Туреччини навіть підписали два протоколи – про встановлення дипломатичних відносин та про розвиток двосторонніх відносин. Однак вони не були ратифіковані парламентами [289, с. 21–22]. Процес налагодження відносин з Вірменією для Туреччини завершився безрезультатно. За причину цього можна назвати жорстку позицію Азербайджану та критику дії Партії Справедливості та Розвитку з боку внутрішньої турецької опозиції, яка виставляла цей вектор зовнішньої політики як зраду традиційного союзника на Кавказі [239, с. 71].

Щодо курдського питання, були реалізовані певні дії як у внутрішньополітичному середовищі, так і на зовнішньополітичному фронті. Туреччина проявила ініціативу з мирного вирішення етнічного протистояння, яке розриває республіку протягом десятиліть. Уперше в турецькому суспільстві були започатковані механізми публічного обговорення проблеми етнічних меншин. Курдська ініціатива, проголошена в 2009 р. і реально запущена в дію в 2012 р., відкрила шлях до політичного інтегрування курдів. У результаті переговорів з лідером РПК А. Оджаланом («процес Імрали») у 2013 році була досягнута домовленість про роззброєння бойовиків в обмін на звільнення активістів і гарантії прав курдів. Ердоган докладав зусилля до того, щоб довести розпочатий процес примирення до кінця, оскільки політичне посилення курдів послаблювало позиції його внутрішніх опонентів – націоналістів та республіканців. Восени 2013 року політик представив пакет демократичних реформ, який в широкому форматі забезпечував культурну та мовну автономію курдського населення.

Погоджений з Оджаланом план мирного врегулювання передбачав виведення бойовиків РПК в суміжні райони Іраку; внесення поправок до Конституції республіки, які визнають національні права і свободи курдської

меншини; виключення РПК зі списку терористичних організацій; звільнення всіх політв'язнів. На заключному етапі передбачалося добровільне роззброєння курдських бойовиків та амністія для них на Батьківщині [291]. Інтеграція курдів у політичне життя Туреччини обумовлювалась лише однією вимогою: всі їхні політичні партії для участі в управлінні Східною Анатолією мали розірвати зв'язки з РПК та відмовитися від ідеї відокремлення Курдистану. Курс на примирення з курдами у внутрішній політиці сприяв і деескалації курдського питання у відносинах із сусідніми державами. Так, в листопаді 2013 року відбулася символічна зустріч турецького прем'єр-міністра з лідером іракських курдів Масудом Барзані. Саме на цього політика Анкара зробила ставку, намагаючись забезпечити свій вплив на Іракський Курдистан, який в умовах дестабілізації регіональної ситуації та ослаблення контролю з боку Багдада набував все більших ознак реально незалежного державного утворення.

Утім, процес до мирного вирішення ситуації не став незворотнім. Посилення авторитарних тенденцій режиму Ердогана, загострення його відносин із західними партнерами та запланована реалізація потужних внутрішньополітичних змін вимагали консолідації турецького народу. Задля цього Анкара звернулася до традиційного засобу – стратегії об'єднання перед обличчям ворога. Одним з таких традиційних ворогів турецької державності був названий курдський націоналізм. При цьому курдські дії – а саме повернення до терористичних атак та збройного протистояння в південно-східних районах держави лише загострили ситуацію. Відновлення конфлікту навколо курдського питання, насамперед, зумовлене поєднанням внутрішніх подій і зовнішніх – регіональних – процесів. Активізація бойовиків Ісламської Держави Іраку та Леванту (ІДІЛ) в сусідній Сирії, яка призвела до осади міста Кобані, та їхні терористичні дії проти турецьких курдів (теракт в місті Суруч 20 липня 2015 року) викликали обурення курдської спільноти, яка звинувачувала турецьку владу в таємній підтримці ісламістів. Взаємна недовіра та розбіжності політичних інтересів де-факто припинили перемир'я 2013 року. Внаслідок цього була запущена масована спіраль насильства, проявом якої стали великі військові операції в південно-східних провінціях Діярбакир, Мардін,

Ширнак, Хакярі, теракти в провідних містах республіки. Перспективи мирного процесу на найближчий час стали примарними. Більше того, боротьба з курдським націоналізмом стала основним елементом регіональної політики Анкари на Близькому Сході, що поступово призвело до її мілітаризації. Це повністю суперечить концепції мирного здобуття регіонального лідерства, запропонованій Давутоглу.

По інших напрямках близькосхідної політики на початку 2010-х років ситуація також загострювалась, демонструючи неможливість практичного втілення концепції «нуль проблем із сусідами». Спершу Туреччина вступила в пряму конфронтацію щодо блокади сектору Газа з Ізраїлем – своїм традиційним союзником. Інцидент з «Флотилією Свободи» 2010 року фактично поставив хрест на двосторонньому партнерстві [283, с. 3]. Звичайно, підтримка палестинського руху, з іншого боку, збільшила популярність Анкари в арабському світі. Це могло б вважатися достойною компенсацією за розрив відносин з Тель-Авівом. Але Арабська весна внесла свої корективи в ситуацію в регіоні. Туреччині довелося обирати між захистом надбань дипломатичної боротьби останніх років та послідовністю у зовнішній політиці. Вона обрала останнє – і в результаті нещодавно відбудовані відносини з Іраном та Сирією зазнали краху [495, р. 2].

Підтримка подій Арабської весни Анкарою розбалансувала зовнішньополітичну діяльність держави. Правляча Партія Справедливості та Розвитку сподівалась, що нові режими в арабських країнах стануть інструментом трансформації політичної системи регіону за турецьким зразком, взявши як модель турецьку ісламську демократію. Події показали, що арабський ісламізм є більш радикальним, тому його важко розглядати як модернізаційну силу [314]. Візит Ердогана до країн Північної Африки після революційних подій яскраво довів цю тезу. Його інтерв'ю в Єгипті, в якому він розповідав про переваги турецької моделі світської держави, де існує повага до всіх релігій, викликали бурхливу критику [495, р. 3]. З іншого боку, намагання виправити ситуацію та покращити імідж в арабському світі теж не мали успіху. Підтримка ісламістів-революціонерів викликає занепокоєння в країнах Перської затоки, які звинувачують Анкару в

наданні допомоги Братству Мусульман [193]. Конфронтація з Російською Федерацією щодо ситуації в Сирії, яка загострилася після знищення російського літака турецькими ВПС в листопаді 2015 року, лише підкреслила стратегічний капкан, в який загнало себе на той момент турецьке керівництво, та абсурдність сподівань у найближчий час на досягнення «нуля проблем із сусідами». Навіть достатньо оперативне вирішення російсько-турецького конфлікту не може змінити цю думку. По-перше, на практиці це стало результатом певних поступок Анкари, яка була змушена визнати наявність російського інтересу в Сирії. По-друге, сам факт несподіваної зміни курсу засвідчує відсутність стабільності в турецькій політиці, що також демонструє невдачу в реалізації планів Давутоглу.

Говорячи про недоліки поглядів цього політика-мислителя на роль Туреччини в міжнародному просторі, насамперед, варто зазначити, що вони не враховували реального стану справ навколо кордонів республіки. На нашу думку, його політика мала шанси на успіх – але лише в умовах ідеально стабільної міжнародної системи. Але наявні кризові тенденції розвитку міжнародного середовища не дають Анкарі можливостей безперешкодно використовувати свою «Стратегічну Глибину». Також стратегія Давутоглу апелює до унікального географічного положення держави на стику регіонів. Утім, експерти не погоджуються, що в цьому випадку кількість переходить у якість. В жодному конкретному регіоні Туреччина не має центральної позиції. Це підриває її вплив, адже дозволяє конкурентам акцентувати увагу на своєрідній «периферійності» турецького розташування [278, с. 399]. Балкано-Чорноморський регіон не має передумов до поглиблення інтеграції, якими могла б скористатися Анкара. На Кавказі Туреччина до останнього часу розглядалась в основному як зовнішній актор, а не частина регіональної системи. Результати Карабаського конфлікту 2020 року суттєво підвищили її роль в регіоні – але в той же час показали, що Російська Федерація залишає за собою тут провідні позиції (про що свідчать роль Москви в укладанні угоди про припинення вогню та спрямування російського контингенту на територію Карабаху). Зв'язки Туреччини з Центральною Азією базуються або на історичних подіях давнини, або лише починають розбудовуватися [329, с. 67].

Разом із тим, Близький Схід – центральна точка докладання зовнішньополітичних зусиль Анкари – перебуває в стані глибокої кризи, яка загрожує перетворити наявні локальні громадянські конфлікти у війну регіонального масштабу. Він стає ареною активної боротьби за лідерство, до якої, окрім Туреччини, залучились Іран та Саудівська Аравія. В умовах посилення іранського експансіонізму та відповідної жорсткої реакції на нього з боку Ер-Ріяду, турецькі претензії, засновані на «м'якій силі» та певній менторській позиції, мали мізерні шанси на успіх. Анкара переоцінила значення османської спадщини як бази для налагодження відносин із сусідами – на відміну від Туреччини, в цих державах з відповідним історичним періодом були пов'язані негативні спогади. Відтак, апелювання республіки до його досягнень розглядалось як ілюстрація поновлення імперіалістичних амбіцій турецької влади та спричинило прогнозовану протидію. У результаті кожен з регіональних векторів зовнішньої політики Турецької Республіки зустрічається з глибокими проблемами, вирішення яких вимагає більш прагматичного підходу, аніж пропонує концепція Давутоглу.

Водночас, підкреслюючи недоліки зовнішньої політики Туреччини, не варто недооцінювати теоретичні підходи Ахмета Давутоглу. Дійсно, сформульовані зовнішньополітичні цілі залишилися недосяжними. В умовах загострення кризи системи міжнародних відносин Туреччина не змогла успішно реалізувати поставлені завдання. В першу чергу це підкреслює помилки в практичній імплементації зазначеної політики, невідповідність застосованого інструментарію вимогам часу. Натомість сама теоретична основа поглядів Давутоглу не втрачає своєї актуальності. Вона ґрунтується на всебічному історико-культурному аналізі місця країни у міжнародній політиці з акцентом на спадщину Османської імперії та ісламську традицію [331, с. 177]. Заслуга Давутоглу полягає в тому, що він відкрив та популяризував таке – неоосманське – бачення серед представників турецького політикуму та громадськості. Сьогоднішні події демонструють, що воно дійсно прийшло на зміну традиційним республіканським зовнішньополітичним концепціям, які домінували протягом ХХ століття. Це означає, що базові принципи концепції Давутоглу в будь-якому разі будуть

використовуватися в зовнішній політиці Нової Туреччини, яку розбудовує Партія Справедливості та Розвитку.

3.3. Неоосманізм у регіональній політиці та двосторонніх відносинах Туреччини

Сутність неоосманської ідеології передбачає особливе значення географічного/геополітичного вимірів для зовнішньої політики держави. У цьому проявляється її радикальна відмінність від кемалізму, який не робив акцент на цьому факторі – лише встановлював загальне завдання державної політики (успішна модернізація за найкращими зразками), і в такий спосіб опосередковано впливав на зовнішньополітичні пріоритети Турецької Республіки. Натомість у випадку неоосманізму географічний фактор виступає наріжним каменем всієї концепції. Саме він, на думку прибічників цієї ідеології, визначає особливе місце Туреччини на міжнародній арені, окреслює її значення для різних регіонів та – разом з історичною спадщиною – формує її «Стратегічну Глибину». В основі неоосманського бачення світу – перетворення країни на регіонального лідера за рахунок активної позиції на міжнародній арені та незалежної багатовекторної політики. Турецька Республіка не повинна обмежуватися роллю стратегічного партнера глобального гегемона – США. Натомість вона має самостійно реалізовувати таку політику, яка посилить її вплив на різні регіональні підсистеми та за рахунок цього закріпить за нею належний високий статус у рамках загальносвітової системи міжнародних відносин. Відтак, в основі потенційного домінування Анкари на міжнародній арені лежить саме широка географія її зовнішньополітичної діяльності. Активність та багатовекторність стають підтвердженням заявки Туреччини на статус центру сили в міжнародних відносинах.

Концепція неоосманізму базується на відповідальності Турецької Республіки за країни Османської спадщини – тобто держави, які перебували в межах кордонів цієї імперії. Їх умовно розділяють на три блоки: європейський (Балкани, Крим, Кіпр, Родос тощо); азійський (Кавказ, Левант, Аравія, Ірак, частина Ірану);

африканський (середземноморське узбережжя континенту від Єгипту до Алжиру, а також північні області Судану та Еритрея) [244, с. 67]. Турецький аналітик О. Таспінар писав, що неоосманізм походить з того, що Туреччина є регіональною наддержавою. Вона є ключовою країною, яка зобов'язана відігравати активну дипломатичну та політичну роль у великому регіоні, центром якого є [621]. Це дає дослідникам можливість стверджувати, що в зовнішньополітичному вимірі неоосманізм передбачає турецькоцентристський вектор розвитку постосманського простору [334, с. 1033].

Розкриваючи сутність концепції Ахмета Давутоглу, необхідно підкреслити, що на практиці вона ставила на меті переорієнтацію зовнішньої політики Туреччини. Мова йшла про перефокусування історичних альянсів країни – США та Європа залишались важливими партнерами, утім поряд з цим вектором повинні були активізуватися відносини з РФ та Іраном. Паралельно передбачалося поглибити співпрацю з країнами, що стрімко розвиваються (Китай та Індія); забезпечити відновлення інтересу до колишніх мусульманських колоній Османської імперії на Близькому Сході з особливим акцентом на Сирії та Іраку; збільшити відповідальність Анкари за регіональну безпеку на Балканах; вирішити історичні розбіжності з Вірменією; посилити роль Туреччини в мусульманському світі, й зокрема – поза межами Близького Сходу; залучити Центральну Азію до сфери турецького впливу [62; 319, с. 52].

Природно, що в умовах популяризації неоосманського погляду на зовнішню політику основну увагу Анкара приділяє регіону Близького Сходу. Водночас це спричиняє певні проблеми для республіки – адже він є загальновизнаним джерелом дестабілізації міжнародної системи. Претензія Туреччини на османську спадщину актуалізує цей напрям, втягуючи державу в протистояння з іншими претендентами на домінування в близькосхідному просторі – Саудівською Аравією та Іраном. Той факт, що сьогодні ці території знову стають ареною конкуренції великих держав, окремим фронтом у їхній боротьбі за статус та глобальне лідерство, поглиблює регіональну конфронтацію та створює нові загрози, що безпосередньо впливають на Туреччину [287, с. 171].

Витоки активізації турецької близькосхідної політики сягають кінця 1980-х років, коли президент Т. Озал розпочав ревізію підходів до визначення місця держави у світі. Протягом 1990-х років вона активно реалізовувалась – але в той же час не позбавляючись впливу кемалістської спадщини. Саме їй треба завдячувати за продовження стратегічного партнерства між Туреччиною та Ізраїлем. Паралельно, в умовах зростання впливу релігійного фактору на політику держави, спостерігається посилення відносин з країнами ісламського світу, що було особливо помітно за часів нетривалого прем'єрства Н. Ербакана. Врешті-решт у XXI столітті протиріччя між ізраїльським та ісламським векторами зовнішньої політики були вирішені на користь другого – адже відносини з Тель-Авівом були «торпедовані» низкою гучних скандалів та антиізраїльських заяв Анкари (найрезонанснішим з них став інцидент з так званою «Флотилією Свободи» в травні 2010 року). Така жертва була обумовлена бажанням турецької влади посісти вакантне місце регіонального лідера, здобути роль посередника у відносинах між арабським світом та Заходом, посилити економічну співпрацю з ісламськими державами ближнього зарубіжжя.

У близькосхідному просторі в якості основних напрямів зовнішньополітичної діяльності в рамках ідеології неоосманізму Анкара розглядала формування трьох коридорів зв'язків: Туреччина-Сирія-Ліван-Єгипет; Туреччина-Ірак-країни Перської затоки; Туреччина-Іран-Пакистан (див. Додаток Г). Її прибічники вважають, що вони повинні відігравати особливу роль на Близькому Сході та в арабському світі. Серед висунутих ними ініціатив була пропозиція сформувати Османський економічний простір у вигляді спільного ринку. Метою такої політики мало стати перетворення Туреччини на світову державу. Це передбачало: проведення більш самостійної від Заходу зовнішньої політики; використання свого положення на Близькому та Середньому Сході задля виконання посередницької діяльності при вирішенні конфліктів; активізацію дипломатичної та економічної діяльності [244, с. 67–68].

Утім, загострення кризи близькосхідного регіонального простору звело нанівець зусилля Анкари, нівелюючи значення її попередніх успіхів. Недоліком

неоосманської зовнішньої політики на Близькому Сході стала занадто сильна увага до проблем інших держав, яка не була підкріплена здатністю до гнучкого реагування. Мова передусім іде про події Арабської весни та громадянського конфлікту в Сирії, які змусили турецьку владу переглянути свою регіональну політику. Туреччина стала на бік протестувальників та сприяла консолідації на власній території угруповань лівійських, єгипетських та сирійських опозиціонерів – внаслідок чого була припинена нормалізація відносин з Іраном та Сирією [398, с. 179–180]. Республіка сподівалася на здобуття статусу лідера постконфліктного регіону. Допомогти в цьому мали зв'язки з ісламістськими рухами, першочергово – мережею братів-мусульман. Але попередні успіхи не мали належного ефекту. Дійсно, ісламістські угруповання та партії, які прийшли до влади в Єгипті та Тунісі, жваво вітали зусилля турецької влади та вбачали в ній зразок для наслідування. Однак єгипетський режим братів-мусульман під керівництвом М. Мурсі (першого демократично обраного президента цієї держави) протримався в Каїрі трохи більше року – вже на початку липня 2013 року він був повалений військовими, а його прибічники стали жертвами жорстокого переслідування. Сирійський конфлікт також розвивався у небажаному для Анкари напрямку. Стабілізація режиму Б. Асада в Дамаску завдяки зовнішньому втручання з боку Тегерана та Москви стала серйозною поразкою для Турецької Республіки.

Лідерські плани Туреччини щодо постосманського простору мають низку вад, які заважають геополітичним претензіям республіки. Протягом другої половини XX століття за державою закріпився імідж агента західного впливу в регіоні. Попри очевидні успіхи в боротьбі з такою репутацією, в перше десятиліття XXI століття вона все ще мала вплив на сприйняття Анкари в арабському світі. Певним чином знижує рівень впливу Туреччини на Близький Схід й етнічний фактор. Представники тюркського етносу є чужорідним елементом для арабів, які мають домінантне положення в регіоні. На етнічне сприйняття накладається й історичний контекст – пам'ять про поневолення, яке принесла Османська імперія місцевому населенню. Для більшості арабського населення Близького Сходу Туреччина має репутацію колоніальної держави, що не дуже відрізняється від

їхнього ставлення до західних країн. При цьому популярна в Туреччині концепція пантюркізму також звужує можливість для маневру в рамках реалізації близькосхідної стратегії – адже вимагає особливої уваги до питання захисту тюркських етнічних меншин (таких як туркомани Сирії та Іраку).

Західний вектор зовнішньої політики Турецької Республіки в рамках неоосманської концепції також продовжував активно розвиватися – зокрема в контексті процесів європейської інтеграції. Багатовекторність неоосманізму зовсім не означала відхід від Європи – вона лише констатувала, що Захід втрачає свій монопольний статус цивілізаційного орієнтиру. Натомість віра прибічників цієї ідеології в беззаперечну приналежність Османської імперії, а відтак і турецького суспільства, до європейського простору створила базу для активізації курсу на приєднання до ЄС, який розглядався прибічниками неоосманізму як природне та обґрунтоване повернення турецькій державі її належного місця.

Європейський вектор зовнішньої політики Анкари протягом тривалого часу вважався пріоритетним. Американський дипломат Р. Холбрук заявляв з приводу важливості Туреччини для Європи, що ця держава «перебуває на перехресті практично кожного питання, що має велике значення для європейського континенту – включаючи НАТО, Балкани, Кіпр, Егейське море» [237]. Відтак не дивно, що Турецька Республіка заявляла про своє бажання приєднатися до європейських інтеграційних ініціатив ледь не з часу їхнього створення. Так Угода про Асоціацію між Туреччиною та Європейською економічною спільнотою (ЄЕС) вступила в силу ще з 1 грудня 1964 року [15]. Утім, до середини 1980-х років турецька влада не проявляла належної наполегливості при реалізації необхідних реформ, спрямованих на деавторитаризацію політичної системи держави, що було однією з вимог Європи. Лише в період правління Т. Озала ситуація змінилася. Саме завдяки цьому політику, який став провідником неоосманської ідеології до політичного дискурсу, були зроблені спроби лібералізації режиму на фоні спрямування офіційної заявки на членство в ЄС в 1987 році [323, с. 204].

Наприкінці ХХ ст. зовнішньополітичний курс Туреччини на європейську інтеграцію призвів до важливих успіхів. Визначальними віхами в цьому процесі

стали укладення митного союзу в 1995 р. [21; 627] і надання республіці статусу кандидата на вступ до ЄС в 1999 році [24; 653]. У цей період вважалось, що до набуття повноцінного членства в Європейському Союзі Анкарі залишилося зробити лише один крок. Протягом 2000–2001 років європейські інституції узгодили для Туреччини «дорожню карту» дій на період інтеграційного процесу входження [17; 47]. У ній перераховувався ряд довгострокових реформ, які ставали умовою приєднання Турецької Республіки до ЄС. У відповідь Анкара також реалізувала низку кроків у напрямку лібералізації. Але їх виявилось недостатньо – адже в Європі все ще критикували Туреччину за застосування смертної кари та утиски курдського етносу.

Партія Справедливості та Розвитку принесла новий поштовх європейському вектору зовнішньої політики Туреччини. На відміну від традиційних ісламістів, її поміркований підхід декларував поєднання поваги до історичної спадщини та самобутності турецького суспільства з акцентом на західних політичних цінностях: демократії, верховенстві права та повазі до прав людини. ПСР не вважала, що західний вплив загрожує турецькій ідентичності. Натомість вона розглядала курс на членство в ЄС як елемент внутрішньополітичної боротьби. Європейські цінності дозволяли забезпечити релігійну терпимість, у такий спосіб відмінюючи кемалістську дискримінацію цього сектора; нівелюючи загрозу військового втручання у сферу державного управління [320, с. 138–139]. Відтак, протягом перших років при владі ПСР ініціювала низку реформ, які були позитивно оцінені в Брюсселі. Вже 3 жовтня 2005 року ЄС прийняв рішення розпочати з Анкарою переговори щодо приєднання республіки до Союзу [30].

Ця подія стала справжнім тріумфом Ердогана та його прибічників, але в подальшому процес суттєво загальмувався. Турецька влада продемонструвала неготовність до реалізації реальних реформ, яких вимагала Європа. В умовах популяризації євроскептицизму в Європі провідні країни – такі як Німеччина (на чолі з А. Меркель) та Франція (Н. Саркозі) – у цей період також критично розглядали інтеграційні перспективи Анкари [76; 195; 585]. А вже з початку 2010-

х років спостерігається поступове охолодження відносин Туреччини та ЄС, яке в подальшому лише посилювалось.

Важливим напрямком зовнішньої політики Туреччини наприкінці ХХ століття стали Балкани. При цьому відносини з цим регіоном будувались окремо від загальної європейської політики Анкари, переважно орієнтуючись на історичні зв'язки та ісламську солідарність. Саме Західні Балкани є для прихильників неоосманізму традиційною сферою інтересів та законною територією для розповсюдження політичного впливу [273, с. 207]. В умовах загострення етнічних та релігійних конфліктів на території колишньої Югославії підвищена увага турецької влади до цих подій була природною. Вона концентрувалася навколо підтримки та захисту одновірців, які виступали як сторони конфлікту – албанців та босняків. Під час активної фази збройного протистояння Туреччина навіть виступила з ініціативою направити на Балкани свій миротворчий контингент. Утім, спротив європейських сусідів завадив її реалізації.

У ХХІ столітті Анкара активізувала балканську політику під гаслом створення в регіоні «зони стабільності». У рамках реалізації концепції Давутоглу республіка ввела безвізовий режим з країнами Західних Балкан; бере участь у переговорному процесі щодо остаточного врегулювання наслідків конфліктів; виступає адвокатом країн регіону в процесах євроатлантичної інтеграції. Особливо тісні зв'язки підтримувалися з Албанією (яка зокрема дозволяє турецькому військово-морському флоту (ВМФ) використовувати власну базу Паша-Ліман – див. Додаток Д) та Боснією і Герцеговиною. Також Туреччина з 18 лютого 2008 року визнає незалежність Косова. Паралельно активізувалися контакти з Македонією та робилися спроби налагодити співпрацю з Сербією [262].

Перспективним напрямком зовнішньої політики Туреччини, заснованої на культурно-етнічних факторах та претензіях на статус регіонального лідера, стали відносини з державами Центральної Азії. Орієнтуючись на пантюркістську ідеологію, Анкара від самого початку формування постбіполярного світового порядку лобіювала ідею створення інституційного об'єднання тюркських країн від Адріатики до Великого Китайського муру. За основу для таких відносин

пропонувалася так звана «турецька модель», яка мала стати зразком для країн регіону. При розбудові двосторонніх та багатосторонніх відносин Туреччина поставила перед собою такі завдання: виконати історичну місію об'єднання тюркських народів за допомогою інструментарію «м'якої сили»; надати гуманітарну та фінансову допомогу новим незалежним державам; розширити економічні зв'язки з Центральною Азією на основі взаємовигідної співпраці; забезпечити основи для створення в майбутньому політичного механізму, покликаного посилити регіональне партнерство [302].

Активізуючи свою політику щодо колишніх радянських республік Центральної Азії, Анкара надала їм значні обсяги допомоги [246, с. 57]. Поглиблювалася співпраця у військовій сфері – центральноазійські партнери розраховували на досвід Туреччини у сфері боротьби з тероризмом, наркотрафіком та контрабандою озброєння. У культурній площині експансія Анкари в регіоні розпочалася із впровадження мовлення турецького телебачення. Також в Центральній Азії інтенсивно відкривались турецькі школи та культурні центри. На всі країни (за винятком нетюркського Таджикистану) в 1992 році було виділено спеціальні стипендії для залучення їхньої молоді до навчання в турецькій системі освіти [376, с. 84]. Важливим полем діяльності турецької культурно-освітньої дипломатії стало сприяння переведення узбекського та туркменського алфавітів на латиницю.

Але така поглиблена увага до регіону не змогла забезпечити виконання Туреччиною поставлених завдань. Попри декларативні заяви та високі оцінки, надані відносинам з Анкарою країнами Центральної Азії, вже з середини 1990-х років їхній інтерес до співпраці з Туреччиною почав згасати. Це пояснювалось недостатністю турецької допомоги для вирішення внутрішніх проблем нових пострадянських незалежних країн. З іншого боку, у самій Туреччині бізнес-кола зрозуміли небезпеки та ризики ведення справ у регіоні, пов'язані насамперед з проблемою корупції [246, с. 57]. Збільшення військово-політичного впливу РФ на цій території та розвиток безпосередніх зв'язків центральноазійських країн із

США, активізація Ірану та КНР лише сприяли призупиненню турецької експансії у регіоні.

Початок нового тисячоліття характеризується корінними змінами зовнішньополітичної стратегії Туреччини стосовно Центральної Азії. Основна увага турецької дипломатії була переорієнтована на енергетичний сектор. Довгострокова стратегія Туреччини орієнтувалася на здобуття статусу важливого гравця на міжнародній арені, який забезпечував би енергетичну безпеку європейських держав та диверсифікацію енергетичних джерел Європейського Союзу [403, с. 61]. Розвиток енергетичної співпраці інтенсифікував інші сфери економічного співробітництва. Разом із тим у цей період етно- і лінгвістичні моменти у формуванні зовнішньої політики Туреччини відійшли на другий план. Спроби поєднати тюркські народи були заморожені. У першій половині 2000-х років розпочався кризовий етап в організації міжтюркських зустрічей, зокрема – самітів найвищого рівня [345, с. 118].

Повернення до пантюркістської політики щодо Центральної Азії розпочалось лише в середині 2000-х років. Основним завданням для Анкари стало довести життєздатність тюркського союзу, що було можливе лише за рахунок розвитку торгівельно-економічних контактів між державами [346, с. 99]. Це стало темою для обговорення на зустрічах вищого рівня представників тюркських держав, які були відновлені в 2006 році. З 2008 року розпочала свою діяльність Парламентська Асамблея тюркомовних держав у складі Азербайджану, Казахстану, Киргизстану та Туреччини. У 2010 році була заснована Рада співпраці тюркомовних країн (РСТК). Слідом за нею була сформована Турецька рада бізнесу. Ці організації активізують партнерство між сторонами. Утім, їхньою слабкістю є декларативність діяльності – замість реальної інтеграції у стійку спільноту. До того ж тривалий час відносини Турецької Республіки з тюркськими країнами Центральної Азії демонстрували фрагментацію регіону на дві групи країн: зацікавлені в поглибленні співпраці з Анкарою Казахстан та Киргизію, і Узбекистан та Туркменістан, що залишалися осторонь турецької політики. Така ситуація позбавляла майбутнього проєкти політичної інтеграції тюркомовного світу. Лише протягом останніх років

ситуація почала змінюватися – адже після смерті І. Карімова в 2016 року Узбекистан поступово відмовляється від ізоляціоністської політики, прагнучи нормалізувати відносини з сусідами та Туреччиною. Врешті-решт він приєднався до Тюркської Ради в 2019 році – крок, який сприяв подальшій консолідації тюркського світу під головуванням Анкари (див. Додаток Е).

Стратегічне значення для Туреччини має Кавказ. Турецька постбіполярна зовнішня політика в регіоні базувалась на всебічному визнанні суверенітету колишніх радянських республік, підтримці їхньої національної єдності та територіальної цілісності [256, с. 161–162]. Турецьке керівництво виходило з припущення, що нові незалежні країни Кавказу в контексті протистояння зовнішньому впливу регіональних та глобальних акторів міжнародних відносин будуть вимушені шукати стратегічних партнерів. У цьому випадку тісні історичні та культурні зв'язки підштовхнуть їх до союзу з Туреччиною. Однак у відносинах з Кавказом Анкарі важче апелювати до лінгвістичної та етнічної ідентичності, релігійного фактору, адже лише Азербайджан у цьому контексті є беззаперечним партнером Туреччини.

В результаті офіційна турецька політика в регіоні характеризувалася поміркованим підходом. Це стосувалося політичної, економічної та культурної площин. Разом з тим, недержавні актори турецького походження – приватні особи та представники громадського сектору – поводити себе набагато активніше та радикальніше, намагаючись повернути Кавказ до турецької культурної площини. Особливо це стосувалося питання релігії. «Нова» ісламська молодь регіону, яка отримувала освіту в турецьких релігійних навчальних закладах, ставала провідником інтересів турецьких клерикальних кіл – зокрема й гюленістського руху [290, с. 94].

Окремою проблемою кавказького вектора зовнішньої політики Туреччини стала позиція щодо Нагірно-Карабахського конфлікту між Вірменією та Азербайджаном. Турецьке суспільство – під впливом зростаючої популярності націоналістичних пантюркістських та релігійних ісламістських гасел – було переконане в необхідності підтримати «братський» азербайджанський народ. За

таких умов при активізації збройного протистояння Туреччина зробила ставку на надання неофіційної військової допомоги Баку [370, с. 18–20]. На дипломатичному фронті Турецька Республіка також активно підтримувала Азербайджан. Після завершення активної фази конфлікту в 1994 році вона виступила з ініціативою спрямування власних миротворців до Нагірного Карабаху – але пропозиція зустріла жорсткий опір з боку Росії та Вірменії й не була реалізована [230, с. 56].

Кінець 1990-х років позначився певним охолодженням Турецької Республіки до Кавказу. Новий поштовх до збільшення інтересу до цього напрямку надав прихід до влади Партії Справедливості та Розвитку, яка бачила республіку в якості центральної держави та лідера регіону. У цей період характерною рисою зовнішньої політики Анкари стає неприкритий економічний прагматизм. У цьому плані важливого значення набуває енергетичний сектор – Кавказ викликає інтерес як потенційний постачальник та транзитер енергоресурсів [256, с. 168]. Відтепер Туреччина розглядає сферу видобутку та поставок каспійської нафти як невід’ємну частину конкурентної боротьби з РФ та Іраном за регіональне лідерство.

Ця політика, з одного боку, має на меті забезпечити власні потреби в енергоресурсах, а з іншого – стати незамінним транзитним партнером Європи [246, с. 58]. Через це Анкара активно підтримує інтеграцію транспортних та транзитних мереж регіону за своєї участі (див. Додаток Ж). Головна роль у цьому процесі відводиться Азербайджану, який є стратегічним партнером Туреччини, зорієнтованим на неї в політичному векторі розвитку.

Також достатньо інтенсивно розвиваються відносини республіки з Грузією, які у своїй основі мають економічний потенціал. Дослідники констатують формування в регіоні геополітичної вісі Анкара–Тбілісі–Баку [266, с. 78], яка спрямовує практичну діяльність на створення потужного транспортного коридору в регіоні (нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан; газопровід Баку–Тбілісі–Ерзурум; залізниця Баку–Тбілісі–Карс). Документально тристороннє партнерство в новому форматі було закріплене Трапезундською декларацією від 8 червня 2012 року [43], в якій сторони зобов’язалися надавати підтримку одна одній на міжнародних майданчиках, поважати територіальну цілісність та суверенітет – в міжнародно

визнаних, а не фактичних кордонах, продовжувати реалізацію спільних проєктів [266, с. 84–85]. Водночас така позиція спричиняє певну ізоляцію Вірменії, яка користується репутацією одного з основних супротивників Туреччини на міжнародній арені. Країни фактично перебувають у стані холодної війни. Між ними не встановлені дипломатичні відносини.

У ХХІ столітті Туреччина все більше уваги приділяє нормалізації відносин з сусідами. Не останню роль у цьому процесі відіграють миротворчі зусилля щодо заморожених конфліктів на Кавказі. Ще у 2000 році президент Туреччини С. Демірель запропонував підписати регіональний «Пакт стабільності на Кавказі» [458]. Протягом 2008–2010 років Анкара зробила спробу нормалізувати відносини з Вірменією, утім, вони завершилися безрезультатно. Після ескалації російсько-грузинського протистояння в 2008 році Туреччина виступила з ініціативою утворити спеціальну Платформу співпраці та стабільності як майданчик для переговорів. До її складу мали увійти Туреччина, Росія, Азербайджан, Вірменія та Грузія з можливим залученням Організації з Безпеки та Співробітництва в Європі (ОБСЄ) [325, с. 101]. Однак ця пропозиція не знайшла належної підтримки в партнерів.

Протягом останніх десятиліть активізувався африканський вектор зовнішньої політики Туреччини. Географічний розподіл Африки на Північну та Чорну (Тропічну) частини впливає на конфігурацію зовнішньополітичної діяльності Анкари. Відносини з країнами Північної Африки базуються на османській історичній спадщині. Натомість Тропічна Африка потрапила у сферу уваги турецьких політиків відносно нещодавно. Вперше Турецька Республіка проявила серйозний інтерес до цього регіону в 1998 році, коли за уряду А.М. Їлмаза був ухвалений документ «Політика відкритості Туреччини в Африці». У ньому прописувався намір розвивати тісні партнерські відносини з африканськими країнами в політичній, економічній та культурній сферах, підтримувати та ініціювати програми допомоги Африці в ООН [408]. З приходом до влади в Туреччині Партії Справедливості та Розвитку африканський вектор зовнішньої політики республіки став одним з найперспективніших. Африка почала

розглядатися як територія, на якій Анкара зможе закріпитися за рахунок славної миролюбності та економічної міці. Результатом мало стати перетворення Туреччини на регіональну державу.

Африка посіла своє місце в діяльності турецьких владних структур. Двосторонні та багатосторонні політичні контакти між африканськими країнами та Туреччиною активізувалися з 2005 року, який був оголошений в республіці роком Чорного континенту. У тому ж році Анкара отримала статус спостерігача в Африканському Союзі (АС) [579]. На початку 2008 року на саміті цієї організації Туреччина була проголошена стратегічним партнером АС. Республіка стала нерегіональним членом Африканського банку розвитку. У серпні того ж року в Стамбулі був проведений перший турецько-африканський саміт співпраці, у роботі якого взяли участь близько 50-ти держав. Найбільш перспективними сферами розвитку співробітництва він визначав міжурядові зв'язки, питання безпеки, торгівлю, інвестиційну політику, охорону здоров'я, захист навколишнього середовища, інформаційно-комунікаційні технології [229, с. 229].

У політичній площині Туреччина обіцяє захищати інтереси африканських країн на міжнародній арені. Посередницькі зусилля при врегулюванні конфліктів – візитна картка зовнішньополітичної стратегії А. Давутоглу – знайшли своє застосування й на Африканському континенті. Так, миротворчі зусилля Анкари щодо ситуації в Сомалі дозволили країні отримати визнання в регіоні [326, с. 36]. В економічній площині Туреччина зацікавлена в освоєнні будівничих ринків Африки. Також вона інвестує кошти в сільськогосподарську галузь континенту. У 2003 році була прийнята спеціальна Стратегія щодо збільшення торгівлі та розвитку економічних відносин з країнами Африки [126]. Її реалізація збільшує обсяги турецько-африканського торговельно-економічного партнерства. Поглибленню торгівлі сприяє низка проєктів, таких як ініціатива «Торгівельний міст між Туреччиною та Африкою», організована Турецькою конфедерацією підприємців та промисловців.

Туреччина також зробила ставку на політику «м'якої сили» щодо країн Африки. Важливим елементом такого підходу стає діяльність в освітній галузі.

Турецькі школи створюються на африканському континенті з кінця 1990-х років. Їхні випускники стають своєрідними агентами впливу, послами доброї волі Туреччини в регіоні [328, с. 53–56]. Паралельно Анкара надає країнам континенту гуманітарну допомогу в рамках двосторонніх відносин та у форматі діяльності міжнародних організацій, таких як Червоний Півмісяць. В основному, вона спрямована в Сомалі, Мавританію, Судан та Ефіопію – країни, які потерпають від збройних конфліктів і голоду. У культурній сфері в Африці активно діють Турецьке агентство міжнародного співробітництва та Турецький релігійний фонд. Перша з цих організацій ще в 2005 році відкрила свої представництва в Ефіопії, Судані та Сенегалі. Зараз вона реалізує проєкти в різних африканських країнах.

У двосторонньому форматі африканської політики Туреччини пріоритетне місце посідають відносини із Сомалі. Це пояснюється бажанням Анкари підвищити свій міжнародний авторитет за рахунок допомоги одній з найбільш постраждалих країн світу; релігійною солідарністю, яка посилює її вплив серед мусульманських держав; геополітичним розташуванням Сомалі як ключа до Тропічної Африки для Турецької Республіки. З вересня 2016 року в країні функціонує турецька військова база, яка забезпечує антитерористичну підготовку місцевих військових [234]. Ще одним перспективним партнером для Анкари є Судан. За надану допомогу суданський уряд наприкінці 2017 року передав Туреччині в оренду на 99 років острів Суакін в Червоному морі [234]. Забезпечення на ньому турецької військової присутності значно посилить позиції Турецької Республіки в регіоні, виступаючи противагою потенціалу Саудівської Аравії (див. Додаток Д).

Неоосманська ідеологія вплинула не лише на регіональні вектори зовнішньої політики Туреччини, сприяючи її багатовекторній активізації щодо Близького Сходу, Європи, Центральної Азії, Кавказу й Африки. У рамках її практичної реалізації суттєві зміни спостерігаються в розбудові відносин Анкари із глобальними гравцями світового простору. У постбіполярних умовах на зміну повноцінній орієнтації на західний вектор зовнішньої політики приходить більш гнучке ставлення Туреччини до власного позиціонування на міжнародній арені.

Увага, яка приділяється альтернативним напрямкам зовнішньополітичної діяльності, дозволяє говорити про тенденцію до мультивекторності.

У нових умовах Сполучені Штати Америки продовжували залишатися основним партнером Турецької Республіки. Однак трансформація світового простору та геополітичні зміни зменшували традиційне значення Анкари для Вашингтона як південного бастиону проти східної загрози. Відтак, намагання залишити за собою статус провідного союзника США вимагало від турецької влади пошуку нового забарвлення для двостороннього партнерства. На початку 1990-х років президент Туреччини Т. Озал прагнув досягти цього за рахунок активізації турецької політики на регіональному рівні. Озал намагався зацікавити американців ідеєю про перетворення Турецької Республіки на зв'язкову ланку – посередника, що мала поєднати Захід та тюркські народи Центральної Азії [394, с. 76]. Американці позитивно поставилися до намагання Туреччини закріпитися в ролі регіонального лідера. Хоча ці зусилля, засновані на пантюркістській ідеології, і зазнали невдачі, американська політична еліта на рубежі XX–XXI століть не забувала про Туреччину. Тривале та плідне партнерство сформувало образ Туреччини як друга Сполучених Штатів не лише в політичних колах США, а й у військовому середовищі.

Утім, прихід до влади Партії Справедливості та Розвитку змінив цю ситуацію. Незважаючи на великі аванси, які Вашингтон надавав Реджепу Таїпу Ердогану та його колегам, неоосманська зовнішня політика ПСР привнесла в американо-турецькі відносини фактор дестабілізації, засвідчуючи прагнення Анкари до більшої незалежності в міжнародному позиціюванні. Першою ластівкою в цих процесах стали події 2003 року, коли США розпочали військову операцію в Іраку, що стала основним фронтом у Війні з тероризмом. Турецьке політичне керівництво зайняло жорстку позицію та відмовилося підтримати війну проти режиму Саддама Хусейна. Лише після закінчення активної фази військової кампанії Турецька Республіка все ж таки пішла на зустріч Сполученим Штатам, беручи участь у логістичному забезпеченні американських збройних сил на

Близькому Сході та в Центральній Азії, надаючи допомогу силам США та їх союзникам в Афганістані та Іраку.

У другій половині 2000-х рр. партнерські відносини між Анкарою та Вашингтоном потроху відновилися. Але їхні подальші перспективи зазнали краху через два важливих для Вашингтона фактори. По-перше, керівництво Партії Справедливості та Розвитку зайняло різку антиізраїльську позицію в рамках кризи з так званою «Флотилією Свободи» в травні 2010 року, що не лише підірвало тривале турецько-ізраїльське партнерство, але й зруйнувало регіональні очікування Пентагону, коли два його ключових союзники посварилися між собою. По-друге, в умовах загострення ситуації на Близькому Сході, викликаного подіями Арабської весни та громадянською війною в Сирії, у 2012–2013 роках Туреччина показала себе як гравець, що часто нехтує інтересами партнерів і союзників. З одного боку, вона виявила бажання користуватися благами членства в спільних безпекових ініціативах, вимагаючи допомоги від НАТО в питанні захисту власного повітряного простору. Паралельно вона чітко вибудовувала зовнішню та безпекову політику з огляду на пріоритетність власних національних інтересів, відмовляючися поступатися своїми позиціями на користь союзницьких пріоритетів та ініціатив [152]. Така позиція створювала Туреччині імідж недостатньо надійного партнера у Вашингтоні. Водночас із боку Турецької Республіки лунала потужна критика в бік американських партнерів з приводу позиції по курдському питанню та проблематиці визнання геноциду вірмен в Османській імперії [403, с. 62]. Таким чином, нове бачення турецької влади своєї ролі в міжнародному середовищі призвело до загострення відносин зі Сполученими Штатами Америки. У ХХІ столітті, незважаючи на періоди плідної співпраці, довіра американців до своїх турецьких союзників поступово зменшувалась [148]. Багато хто в Пентагоні вже не розглядав Анкару як вірного союзника, а натомість бачив Туреччину як занадто самостійного та норовливого члена Північноатлантичного альянсу [447].

В умовах зростання неоднозначності в американо-турецьких відносинах активізувались контакти Туреччини з іншими глобальними гравцями, насамперед, – з Російською Федерацією. Попри наявність низки серйозних розбіжностей, на

рубежі XX–XXI століть партнерство Анкари та Москви розвивалось достатньо активними темпами, демонструючи багатовекторний підхід турецької влади до свого зовнішньополітичного позиціювання. Цьому сприяли й певні спільні риси в цінностях, які пропонувалися російськими та турецькими політиками як орієнтири державної ідеології. Неоосманська орієнтація на історичну імперську спадщину та духовний сектор має дуже схожі риси з концепціями «Руського миру» та євразійства, популярними в Кремлі [297, с. 175]. Тяжіння до авторитаризму та вождізму, яке залишалось характерною ознакою турецької політичної системи, також скоріше співпадає з російським баченням системи державного управління, аніж із західними цінностями. Відтак, в XXI столітті ідея зближення з Росією – ідея розвитку євразійської кооперації – стала достатньо популярною в Туреччині. Наприклад, турецький політолог Мехмет Перінчек писав, що обидві країни дуже схожі у своїй соціальній та культурній спадщині, азійських традиціях. На його думку, саме Росія та Туреччина мають звільнити людство від гегемонії Заходу та сформувати нову євразійську гуманістичну цивілізацію трансконтинентального характеру [142]. Поглибленню міждержавних відносин сприяли стабільний діалог на найвищому рівні; «ритмічні» дипломатичні відносини; посилення взаємної економічної присутності; розвиток співпраці у сфері енергетики, культури, освіти та науки; поглиблення зв'язків між громадськістю обох країн [405, с. 135–136].

На практиці, стабільне посилення російсько-турецьких відносин спостерігалось ще з 1990-х років, коли був закладений фундамент для їхньої подальшої інтенсифікації. Початок XXI століття показав, що така політика принесла свої плоди. Двосторонні відносини набули характеру багатопланового партнерства. Нову сторінку в їхній історії відкрило прийняття Плану дій щодо розвитку співпраці між Росією та Туреччиною в Євразії в 2001 році. 13 лютого 2009 року була підписана Декларація щодо просування до нового етапу двосторонніх відносин та поглиблення дружби й багатопланового партнерства між країнами [6]. У вересні 2011 року між двома державами був скасований візовий режим.

У цей період швидкими темпами розвивається російсько-турецьке економічне партнерство. Громадяни РФ є важливим джерелом доходів для

туристичної сфери Туреччини, яка разом з іншими видами діяльності у сфері послуг формує майже дві третини турецького валового внутрішнього продукту (ВВП) [372, с. 146]. Також Росія перетворюється на потужного торгівельного партнера Туреччини. Але необхідно зазначити, що російсько-турецька торгівля повністю незбалансована. Наявний дефіцит, який за перше десятиліття XXI століття зріс з 2,5 до 24 млрд. доларів США, викликаний закупівлею російських енергоресурсів, що призвела до стрімкого зростання обсягів торгівлі на початку XXI століття [543, р. 6]. Ще з радянських часів Турецька Республіка отримує газ із російських родовищ за маршрутом Росія – Європа (через територію Болгарії) – Туреччина [264, с. 39]. У 1997 році на основі міжурядових домовленостей [7] було підписано нову угоду щодо постачання до Туреччини 365 млрд. кубометрів російського газу в період 2000–2025 років. Задля її виконання було побудовано газопровід «Голубий потік», який проходить дном Чорного моря [361, с. 155].

В умовах згортання проєкту «Південний потік», спричиненого позицією Європейського Союзу щодо російської газової монополії та агресії проти України, Росія також переорієнтувала на Туреччину відповідний вектор своєї енергетичної політики, реалізувавши проєкт «Турецький потік» (див. Додаток Ж). Паралельно розвивається співпраця у сфері ядерної енергетики – адже саме російські спеціалісти проєктують для Анкари атомну електростанцію «Аккую» поблизу міста Мерсін [311, с. 43]. Мова йде про взаємовигідне партнерство – адже так само, як турецька сторона залежить від російських енергоресурсів, російська розраховує на турецькі кошти. Утім, на нашу думку, така ситуація в будь-якому разі є загрозливою для Туреччини – адже створює додатковий елемент «прив'язування» до РФ, який може мати геополітичні наслідки. Окремо зазначимо, що в Анкарі це розуміють – і намагаються вирішити проблему за рахунок диверсифікації джерел поставок. В останні роки Туреччині вдалося досягнути певних успіхів на цьому напрямку – так, станом на першу половину 2020 року, спостерігається зниження долі РФ у забезпеченні республіки енергоресурсами (достатньо суттєве у порівнянні з минулим роком – так, у березні 2020 р. на долю Росії припадало лише

9,9 % іноземного імпорту газу до Туреччини, у той час як за рік до цього показник становив 33 %) [352].

Серед традиційних проблемних питань російсько-турецьких відносин залишалися: статус Кіпру та права курдської меншини. Анкара намагалася пов'язати визначення статусу Кіпру з визнанням Росією незалежності Південної Осетії. Натомість Москва наголошувала на хибності проведення будь-яких аналогій у цьому контексті. Традиційна підтримка з боку Росії курдів викликає жвавий спротив з боку турецької влади. Також Москва й Анкара мають різні позиції щодо врегулювання Карабахського конфлікту, підтримуючи Вірменію та Азербайджан відповідно, та відмінні підходи до ситуації в Сирії та Лівії.

Туреччина зайняла досить стриману позицію щодо агресивних дій Росії в Грузії (2008 рік) та Україні (2014 рік). Під час п'ятиденної війни Анкара – на відміну від більшості країн Заходу – не стала на бік Грузії навіть формально. Натомість Туреччина підтримала посередництво ЄС щодо врегулювання конфлікту та досягнуті домовленості Медведєва-Саркозі [311, с. 39]. На думку деяких експертів, це свідчило про розуміння Туреччиною серйозного ставлення Росії до ситуації у своїй традиційній зоні впливу. Анкара була вимушена прийняти ці реалії міжнародних відносин у Чорноморсько-Каспійському регіоні [543, р. 4]. Ситуація повторилася в 2014 році – Турецька Республіка, заявляючи про повагу до територіальної цілісності України, не поспішала згортати співпрацю з РФ. Вона відмовлялася йти на конфлікт із Кремлем. За словами посла Турецької Республіки в Україні Йонета Джана Тезеля, така позиція була викликана бажанням Анкари виступити посередником і запобігти ескалації конфлікту [52]. Задля цього турки прагнули залишити у своєму арсеналі весь дипломатичний інструментарій – зокрема й прямий зв'язок з Москвою. Зазначимо, що Туреччина відчуває в ньому потребу – адже російська окупація Криму має безпосереднє значення для Турецької Республіки в контексті становища кримсько-татарського населення на окупованих територіях [276, с. 72-73]. Тюркська солідарність вимагає від Анкари виступати захисником прав кримських татар – завдання, яке об'єктивно можливо виконати лише дипломатичним шляхом. Фактично, можна сказати, що кримські татари є

своєрідними «заручниками», яких утримує Кремль, – адже в Туреччині розуміють, що не мають важелів силового тиску на РФ, відтак можуть розраховувати лише на дипломатію при намаганні захистити їхні права. Це вимагає від турецької влади виваженої позиції у відносинах із РФ.

Висновки до розділу 3

Неоосманізм – ідеологія експансіоністського спрямування, яка доводить природність геополітичних амбіцій Туреччини щодо статусу регіонального лідера, домінуючого актора постосманського простору, посиляючись на фактори географічного розташування, історичної спадщини, релігійної ідентичності та культурної спорідненості. Попри той факт, що формально кемалістське бачення залишалось основою офіційної державної ідеології Турецької Республіки щонайменше до кінця XX століття, практика показує, що з середини 1980-х років у країні спостерігається посилення інтересу до османської спадщини та зростання популярності ідеологічних концепцій, заснованих на розробках імперських теоретиків. Саме орієнтація на останні, підсилена прагненням знайти належне місце для держави в умовах постбіполярного світу, виступає як ключове джерело для фактичної розробки нової ідеології. Реалізована в результаті повноцінна ревізія державної політики дозволяє говорити про глибинну трансформацію політичної стратегії республіки, здійснену у відповідності до тез і догм, які в поєднанні створюють нову – неоосманську – парадигму розвитку Туреччини. Її характерними рисами стають: активність (проявляється в активізації позиціонування Туреччини на міжнародній арені), самостійність (проявляється в амбітній політиці зі здобуття статусу регіонального лідера та певному переосмисленні традиційних союзів) та самовпевненість (проявляється у відмові від базового кемалістського концепту модернізації – на противагу чому підкреслюється високий рівень розвитку турецької державності та її здобутки).

Процес формування зазначеної парадигми можна умовно розділити на два етапи. На першому – з кінця 1980-х і до початку 2000-х років – відбувається поступове структурування нової ідеології, яка, виступаючи на противагу

кемалізму, адаптує положення пантюркістської та панісламістської концепцій, виступає за багатовекторну політику на міжнародній арені та вимагає переосмислення ролі Анкари в постбіполярному світі. На другому етапі, в умовах приходу до влади поміркованих ісламістів з Партії Справедливості та Розвитку, спостерігається активне впровадження відповідного наративу, який вже набув ознак сформованої ідеології як базового елементу державної політики. Надзвичайно важливий внесок у теоретичне обґрунтування та практичну реалізацію неоосманської зовнішньополітичної концепції в ХХІ столітті зробив Ахмет Давутоглу. Апелюючи до наявності в Туреччині «Стратегічної Глибини», заснованої на географічному положенні та історичній спадщині, він аргументував доцільність турецьких претензій на регіональне лідерство. За інструмент його досягнення політик пропонував реалізацію стратегії «нуль проблем із сусідами», в рамках якої важливе місце відводилося застосуванню «м'якої сили» та посередницьким зусиллям, покликаним забезпечити авторитет Анкари та формування навколо її кордонів когорти стабільних партнерів.

Утім, на практиці, класична неоосманська концепція зазнала невдачі. З одного боку, сам характер постбіполярного середовища – як глобального, так і регіонального – відзначався нестабільністю. Перманентна криза близькосхідної підсистеми міжнародних відносин звела нанівець всі зусилля Давутоглу, які могли б мати шанси на успіх в умовах більш стабільного стану зовнішнього середовища. З іншого боку, неоосманізму бракувало внутрішньої гнучкості. Віра у своєрідну «обраність» Туреччини була ключовим елементом ідеології. Але вона не враховувала конкурентне середовище, у якому існувала країна, і в якому інші актори не були готові сприймати турецькі ініціативи. У результаті, попри певні зовнішньополітичні успіхи на першому етапі, Турецька Республіка так і не досягла поставлених цілей.

Розділ 4

СПЕЦИФІКА НЕООСМАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ Р. Т. ЕРДОГАНА

4.1. Феномен управлінської моделі Р. Т. Ердогана

У сучасних умовах загострення кризи глобальної системи міжнародних відносин Турецька Республіка продовжує апелювати до османської спадщини та реалізовувати свої експансіоністські плани. Аналіз практичних аспектів державної політики та самої системи управління демонструє важливі трансформації, які відбулися в країні в останнє десятиліття. У Туреччині остаточно формується нова політична реальність, створена Партією Справедливості та Розвитку під час багаторічного перебування при владі. Її тісний зв'язок з особистістю лідера ПСР – Реджепа Тайіпа Ердогана – та його роль у просуванні партії дозволяють характеризувати наявний політичний режим терміном «ердоганізм». Зважаючи на вплив президента Туреччини на політику країни, концентрацію в його руках ключових повноважень, можна говорити про застосування цього терміна до всієї системи державного управління, прийняття рішень у республіці. Однак на цей момент мова не йде про нову ідеологію, адже Ердоган у своєму баченні пріоритетів державної політики не відкидає основні положення концепції неоосманізму, так само апелюючи до визначальної ролі Анкари на постосманському просторі, сформованої її «Стратегічною Глибиною». Але в практичній площині його підхід суттєво відрізняється від класичного неоосманізму методами забезпечення національних інтересів і застосованою при цьому риторикою. Фактично, мова йде про модель державного управління, яку характеризують ідеологічний консерватизм, патерналізм, агресивність та лідерський характер. Отже, в контексті ідеологічної ідентифікації ердоганізм є специфічною формою неоосманізму, яка відзначається корегуванням практичних аспектів реалізації державного курсу в бік підпорядкованості чинному політичному режиму (замість орієнтації на теоретичну концепцію – як у випадку класичного неоосманізму).

Причиною появи такого явища стає характер політичного режиму, встановлений Ердоганом та його прибічниками в Туреччині. На відміну від неоосманізму, який розвивався в окреслених заздалегідь рамках, джерелом

формування ердоганізму є радикальні перетворення, які ПСР ініціювала в політичному житті держави. Лідер ПСР проявив себе прагматичним та гнучким політиком. Навчаючись на помилках свого ісламістського вчителя, – Н. Ербакана – який не зміг втримати крісло прем'єр-міністра у боротьбі з військовими, він проголосив курс на переформатування владних інституцій з метою забезпечення собі належного тилу [192]. Не приймаючи правила гри, які були встановлені протягом багаторічного панування кемалістської ідеології, Партія Справедливості та Розвитку після приходу до влади реалізувала низку радикальних реформ, які суттєво трансформували Турецьку Республіку – і не лише на рівні політичної моделі, але й з точки зору ціннісних орієнтирів суспільства. На перший погляд, мова йшла про демократизацію турецької системи державного управління та позбавлення авторитарного багажу кемалізму – саме в таких формулюваннях прибічники Ердогана виправдовували на міжнародній арені свої дії [150]. На практиці – вони забезпечили фактичний демонтаж кемалістської системи та концентрацію влади в руках Ердогана та його найближчого оточення, що відкриває нові можливості та створює нові загрози для процесу розвитку республіки та її позиціонування на міжнародній арені.

Насамперед, у Туреччині було суттєво обмежено вплив національних збройних сил на політичне життя країни. Цей фактор став одним із основних напрямків діяльності ПСР, бо був покликаним забезпечити необхідну основу для реалізації запланованого перегляду політичних пріоритетів держави. При цьому на першому етапі Партія Справедливості та Розвитку була змушена оборонятися від спроби військових усунути її від влади. Генералітет спробував не допустити особисто лідера ПСР Р.Т. Ердогана до посади прем'єр-міністра через наявність у нього судимості. Політику допомогли американці, які потребували союзника в рамках підготовки до операції проти Іраку. Білий Дім «натиснув» на турецький генералітет, особливо, – на начальника генерального штабу Хільмі Озкека. Унаслідок цього, виборче законодавство було виправлене, і в 2003 році Ердоган обійняв посаду голови уряду [355, с. 3].

Утвердившись при владі, Партія Справедливості та Розвитку розпочала атаку на привілеї армії. Були ліквідовані суди державної безпеки, які перебували під контролем військових; змінювався статус Ради національної безпеки – органу, відповідального за усунення цілком легітимно обраних лідерів Туреччини, які не влаштовували збройні сили. Відтепер рішення Ради національної безпеки мали виключно рекомендаційний характер [271, с. 8–9]. Протистояння загострилося у 2007 році під час президентських виборів. В умовах загрози концентрації обох найвищих постів у державі – президента та прем'єр-міністра – в руках представників ПСР військові натякнули на готовність втрутитися в ситуацію у разі появи небезпеки світському способу життя в Туреччині [247, с. 69]. Ердоган пообіцяв піти на компроміс, але не виконав свою обіцянку. Президентом Туреччини був обраний його однопартієць Абдулла Гюль. У відповідь військові не вдалися до радикальних дій – момент для нанесення удару було втрачено.

Подальші події в країні лише підкреслювали поступову втрату впливу збройних сил та концентрацію влади в руках ПСР. Ініційована справа про заборону Партії Справедливості та Розвитку, викликана ухваленням закону про дозвіл носіння хіджабу у вищих навчальних закладах, не принесла успіху. Натомість правляча політична сила завдала потужного удару у відповідь. Військові були звинувачені в плануванні державного перевороту. Так звана справа «Ергенекон» 2007 року нанесла серйозну шкоду репутації армії як внутрішньополітичного гравця [580, р. 2; 355, с. 7].

Наступна кампанія проти військових була пов'язана з розслідуванням щодо плану державного перевороту «Кувалда», який начебто мав бути здійсненим у 2003 році. Розслідування розпочалося в 2010 році. За деякими оцінками, до 15 % вищого командного складу турецьких збройних сил було заарештовано в його рамках [247, с. 71]. Достовірність звинувачень у 2015 році була спростована, утім, вони спричинили масштабну реакцію з боку суспільства. Обидві справи супроводжувалися агресивною, спрямованою проти збройних сил, кампанією в пресі. ПСР активно використовувала компромати на діючих та відставних військових. При цьому спостерігалось посилення контролю влади над

інформаційним сектором [550, р. 51]. Окремо слід зазначити роль руху «Хізмет» у цих процесах. Саме прибічники Ф.Гюлена, який на той момент залишався союзником Ердогана та його політичної сили, повністю розділяючи їхню ідеологічну платформу поміркованого ісламізму, активно критикували військових та вимагали їхнього усунення від політичних процесів у республіці.

У результаті цих дій авторитету армії було завдано сильного удару, від якого їй і досі надзвичайно важко оговтатися. Партія Справедливості та Розвитку зуміла знекровити основну загрозу своєму беззаперечному головуванню в турецькому політикумі. Серед військових усе популярнішими стають погляди щодо того, що збройні сили повинні самоусунутися від вирішення політичних проблем та перекласти відповідальність за це на цивільну владу [423, р. 12].

Невдала спроба військового перевороту 2016 року підвела закономірну риску під періодом історії республіки, коли армія мала можливість впливати на політичне життя держави. Несприйняття дій заколотників турецьким суспільством продемонструвало, що турецький народ відтепер не готовий до такого прямого порушення демократичних процедур. Відмова політичної опозиції підтримати військових засвідчила вакуум, у якому вони опинилися. Велика кількість жертв внаслідок зіткнень – небачена до цього часу практика в історії військових переворотів у республіці – підірвала авторитет збройних сил. Натомість ініційована після цього масштабна репресивна кампанія ще більше знизила їхню спроможність до участі в політичних процесах. Відтак, ця загроза режиму, встановленому Партією Справедливості та Розвитку, була ліквідована – і в результаті з нею з політичного простору Туреччини зникає один зі стовпів, які окреслювали панування кемалістської моделі розвитку.

Певну роль тут відіграла й позиція Заходу – достатньо недалекоглядна та догматична. Приймаючи демократичні цінності за ключовий орієнтир, до якого необхідно прагнути наблизитися, західні партнери Анкари в основному критично ставилися до посиленої ролі військових у політичному житті республіки. Вони захищали здобутки демократії в Турецькій Республіці – наприклад, єврокомісар з питань розширення О. Рен висловлювався проти намагання турецьких військових

втрутитися в політичні процеси в республіці в 2007 році [166]. Врешті-решт це призвело до того, що під їхнім захистом сформувався та посилювався недемократичний режим, обраний демократичним шляхом. Натомість сили, які могли кинути йому виклик, – і, першочергово, саме військові – опинились знекровленими та знесиленими без належної зовнішньої підтримки.

Усуваючи армію з політичної арени, Ердоган поступово звернувся до реалізації наступного етапу трансформації системи державного управління Турецької Республіки. Ще до здобуття остаточної перемоги над військовими він ініціював обіцяний передвиборчою програмою процес конституційної реформи. ПСР прагнула докорінно змінити політику Туреччини. У сфері державного управління вона відстоювала прагнення радикально переглянути наявний баланс сил, роблячи ставку на посилення президентської гілки влади. Саме в цьому напрямку прибічники Ердогана спрямували свої зусилля впродовж наступних років, здійснивши докорінну ревізію конституційної системи республіки [197].

Перший етап модернізації Конституції Туреччини був реалізований в 2007 році. В умовах кризи, викликаній небажанням опозиції підтримати кандидатуру Абдулли Гюля на посаду президента республіки, прибічники Ердогана запропонували внести зміни в виборчу процедуру, закріплену в Конституції [12]. Реформа передбачала обрання президента держави в рамках загальнонаціональних виборів, а не шляхом голосування в парламенті; скорочення президентського терміну з семи до п'яти років; надання президентові дозволу переобиратися на другий термін; дозвіл балотуватися на посаду президента особам, які не входять до складу депутатського корпусу; проведення парламентських виборів кожні чотири роки замість п'яти [274, с. 344]. Врешті-решт, справа дійшла до загальнонаціонального референдуму, на якому понад дві третини учасників – 69,1 % (19,3 млн. громадян) підтримали запропоновані конституційні зміни [111].

Наступним етапом реформування турецького конституційного устрою стала масштабна конституційна реформа 2010 року, спрямована на забезпечення відповідності основного закону держави європейським цінностям та нормам. Вона стала частиною процесу європейської інтеграції, який Партія Справедливості та

Розвитку визначала як стратегічне завдання для Анкари. Однак разом з позитивними перетвореннями, які відповідали проголошеному курсу до європейських цінностей, влада прагнула забезпечити посилення власних позицій через надання додаткових прав парламентарям та обмеження впливу військових [13]. Для затвердження змін знову довелося звернутися до організації референдуму – тепер вони були підтримані більшістю в 57,9 % (21,7 млн. громадян) [112].

На перший погляд, ухвалені поправки беззаперечно демонстрували демократизацію турецького конституційного устрою в рамках курсу на європейську інтеграцію. Результати референдуму віталися владою європейських держав. Так, єврокомісар із питань розширення Ш. Фюле назвав події «кроком у правильному напрямі», що демонструє «стійку прихильність громадян Туреччини до реформ, які розширюють їхні права та свободи» [342, с. 43]. Але де-факто референдум 2010 року став частиною боротьби між двома політичними елітами Туреччини – світською і релігійною [362, с. 18]. Він став новим етапом у процесі консолідації влади в руках Партії Справедливості та Розвитку та її лідера Реджепа Таїпа Ердогана, позбавляючи їхніх опонентів із числа військових належного інструментарію для протидії політиці правлячої політичної сили.

Протягом 2010-х років чинний режим у Туреччині продовжував посилювати свої позиції. Це супроводжувалося активізацією зовнішньополітичної діяльності в процесі боротьби за лідерство на Близькому Сході, загостренням курдської проблеми, ісламізацією держави та посиленням тиску на опозицію. Політика Ердогана призвела до втручання республіки в громадянський конфлікт у Сирії та загострення відносин із західними партнерами. Незгода з таким політичним курсом стала причиною низки кризових явищ (протести на площі Таксін у 2013 р., позачергові парламентські вибори в листопаді 2015 р.), найнебезпечнішою з яких стала спроба військового перевороту в липні 2016 року. Невдача заколотників призвела до проголошення в країні надзвичайного стану та певного переформатування політичного середовища Туреччини – на бік Партії Справедливості та Розвитку перейшли її старі опоненти з ультраправої Партії націоналістичного руху [281, с. 109].

Користуючись ситуацією, Ердоган активізував зусилля з радикального перегляду конституційних норм, спрямованого на реалізацію давньої мети його політичної сили – перетворення держави на президентську республіку. ПСР та ПНР запропонували спільні поправки до Конституції, які радикально змінювали систему державного управління [14]. Згідно з ними, президент перетворювався на голову держави з широкими повноваженнями; натомість скасовувалася посада прем'єр-міністра. Також пропонувалося збільшити кількість депутатів національних зборів з 550 до 600 осіб; розширити термін каденції парламентарів із чотирьох до п'яти років; знизити віковий ценз для участі у виборах (з 25 до 18 років); усунути умову обов'язкового проходження кандидатами військової служби [324, с. 49]. Партія Справедливості та Розвитку наголошувала, що для їхнього остаточного затвердження знову звернеться до турецького народу. Черговий референдум щодо конституційних змін у Турецькій Республіці відбувся 16 квітня 2017 року. Згідно з офіційними результатами, за зміни проголосувало 51,4 % (близько 25,16 млн. осіб), у той час як проти них висловилося 48,6 % (23,78 млн. осіб). Показники явки на референдумі (85,3 %) продемонстрували актуальність питання та високий рівень мобілізації турецького суспільства [113].

Офіційно було оголошено, що народне волевиявлення відбулось у рамках законодавства та без суттєвих порушень, які могли вплинути на його результати. Утім, опозиція наголошувала на значних порушеннях, які набували як непрямих (використання адміністративного ресурсу в рамках кампанії «за», яка супроводжувалась тиском на прибічників іншої точки зору), так і прямих (маніпуляції з підрахунками голосів) форм. Географічний розподіл прихильників та противників конституційних змін став традиційним для турецької електоральної карти останніх років. Президентську форму правління підтримав так званий центральноанатолійський хартленд – переважно сільська місцевість, де популярність Партії Справедливості та Розвитку й особисто Ердогана є дуже високою. Проти змін виступили південно-східні (курдські) райони та егейсько-середземноморське узбережжя. Курди побоювалися подальшої радикалізації державної політики щодо національних меншин; західні райони країни завжди

відзначалися прихильністю до кемалістських принципів, тому будь-який відступ від них вважався там помилкою. Цікаво, що проти конституційних змін проголосували три найбільших міста Туреччини – Стамбул, Анкара та Ізмір. Натомість турецькі громадяни, які мешкають за кордоном (головним чином, на Заході), традиційно підтримують політику Ердогана, тому не дивно, що вони проголосували за запропоновані зміни до Конституції.

У цілому, результати референдуму надали Ердогану розширені повноваження, контроль над гілками влади та можливість керувати Турецькою Республікою до кінця 2020-х років. Прагнення реалізувати ці амбіції було підтверджене оголошенням позачергових президентських і парламентських виборів у 2018 році. В умовах зростаючого впливу кризових явищ на турецьку економіку Партія Справедливості та Розвитку намагалася заздалегідь убезпечити своє становище до того часу, як негативні тенденції в економічному розвитку призведуть до зростання невдоволення населення та зміни його електоральних поглядів. Перемоги на виборах продемонстрували, що конституційна реформа дійсно допомогла Ердогану та його політичній силі набути надзвичайних повноважень та стабілізувати своє становище провідної політичної сили Турецької Республіки.

Референдум 2017 року та вибори 2018 року підвели яскраву риску під процесом демонтажу кемалістської системи управління та створення нової Туреччини, у якій домінують лідери Партії Справедливості та Розвитку. Вони формально закріпили результати процесу, який тривав протягом останніх п'ятнадцяти років і призвів до концентрації владних повноважень у руках Ердогана та його оточення. Відтепер їхнє специфічне бачення щодо державної політики – яке ми умовно характеризуємо терміном «ердоганізм» – стає домінуючим для держави на найближчі роки.

Сам ердоганізм не є формально закріпленою концепцією – навпаки, це умовний конструкт, запропонований експертами для характеристики принципів та пріоритетів політики ПСР та її лідера. Для цього явища характерні кілька ключових елементів, які визначають його сутність. Нова реальність, сформована ним для

турецького суспільства, спирається на електоральний авторитаризм як систему функціонування державних інститутів та процедури зміни влади; активне застосування принципів неопатрімоніалізму в економічній сфері; популізм як ключовий фактор політичної стратегії; ісламістську ідеологію [655, р. 12–13].

Важливою складовою політичної системи, яка характеризує період перебування при владі Реджепа Таїпа Ердогана та Партії Справедливості та Розвитку, стає поєднання формально демократичної моделі державного управління з маніпуляціями та зловживаннями в процесах політичної боротьби – так званий електоральний авторитаризм.

Сутність режимів електорального авторитаризму зазвичай характеризується трьома ключовими особливостями. По-перше, мова йде про нерівні умови участі в політичному житті держави провладної сили й опозиції. По-друге, вибори, які відбуваються в таких умовах, не є чесними та вільними, натомість – характеризуються порушеннями демократичних процедур та принципів. По-третє, у політичному середовищі держави спостерігається наступ на фундаментальні свободи, який веде до обмеження прав суспільства впливати на систему державного управління та консолідації повноважень у руках правлячої сили [655, р. 6]. В умовах такої системи зберігається фасад демократичної форми правління. Однак на практиці сутність режиму суперечить традиційним цінностям демократії.

Якщо на початку свого перебування при владі Партія Справедливості та Розвитку й підтримувала ілюзію слідування демократичній традиції, то згодом вона поступово розгорнула активну діяльність із трансформації політичної системи Туреччини в бік електорального авторитаризму. Фактично, з 2011 року в країні наявні всі основні елементи відповідного режиму. Політичне середовище Туреччини було зачищене на користь Ердогана та його прибічників.

Одним з яскравих проявів такої політики став наступ на незалежні засоби масової інформації. Були сформовані умови, за яких журналісти позбавлялись можливостей неупередженого та послідовного висвітлення діяльності опозиційних політичних сил. В іншому випадку їх чекали репресії та переслідування за різноманітними надуманими звинуваченнями.

Паралельно була реалізована цілеспрямована кампанія, покликана нівелювати вплив на політичне середовище держави традиційних центрів сили, які протягом десятиліть робили значний внесок у функціонування специфічної турецької моделі. Проти політичних опонентів режим Ердогана застосовував цілий комплекс дій, спрямованих на їхнє ослаблення. Діяльність певних партій просто заборонялась. Проти інших застосовувалися репресивні дії з використанням потужностей правоохоронних органів. Насамперед, це стосувалося курдських політичних сил, як то Демократичної партії народів (ДПН). У листопаді 2016 року її лідери – Селлахаттін Демірташ та Фіген Юксекдаг – були заарештовані за підозрою у зв'язках з курдськими терористами. Після цього відбулася серія арештів членів парламенту від ДПН та представників місцевого самоуправління південно-східних районів республіки, обраних від цієї політичної сили. У результаті – діяльність партії була фактично паралізована. Ще одним з варіантів впливу став спосіб «переманювання» перспективних політиків з опозиційного або ж конкурентного середовища до лав ПСР (про що свідчать приклади політичної кар'єри традиційного ісламіста Нумана Куртумлуша та правого консерватора Сулеймана Сойлу). Паралельно перспективних політиків, які залишалися послідовними критиками режиму, влада прагнула не допустити до вищих посад в опозиційному середовищі (як приклад, можна навести активну протидію з боку ПСР зростанню впливу Мераль Акшенер в умовах розколу в ПНР) [655, р. 7].

Як видно з наведених вище прикладів, до певної пори ПСР боролася з політичними опонентами в правовому полі, створюючи ілюзію законності означених процесів. Це певною мірою допомагало партії Ердогана підтримувати імідж демократичної сили у відносинах із західними партнерами. Утім, коли її політика досягла критичної межі, а протест проти дій ПСР вийшов на вулиці, реакція режиму була жорсткою. Так, масові протести, які розпочалися в травні 2013 року проти вирубки парку Гезі в Стамбулі, швидко набули характеру боротьби з політикою режиму, й були розігнані правоохоронними органами із застосуванням надмірної сили.

Від початку своєї діяльності на чолі політичного устрою країни Партія Справедливості та Розвитку реалізовувала свою діяльність, спираючись на ресурси та підтримку ідеологічно близького руху Ф.Гюлена. Протягом 2000-х років Ердоган та Гюлен підтримували дружні відносини, сформовані навколо поміркованого ісламізму, який був в основі ідеологій як ПСР, так і «Хізмет». Саме гюленісти доклали максимум зусиль для ослаблення світських кемалістських сил у Турецькій Республіці.

Але згодом двом лідерам стало затісно працювати на одному полі. Приводом для розриву стало ініційоване прибічниками Гюлена наприкінці 2013 року розслідування корупційних справ у найвищих ешелонах влади, яке загрожувало членам уряду та особисто Білалу Ердогану – сину лідера ПСР. У відповідь влада розгорнула активну кампанію проти гюленістів, звинувативши їх у намаганнях узурпувати владу в країні [517]. На них була покладена відповідальність і за травневі протести 2013 року в Стамбулі. Гюленістів звинуватили також і у формуванні так званої «глибинної держави» – проникненні в різні сфери влади та формуванні тіньової системи управління Туреччиною [528]. У країні розпочалися наступ на освітні ініціативи руху Гюлена та репресії в силових структурах. Режим наголошував на причетності «Хізмет» до внутрішньополітичної дестабілізації, яка мала завершитися повторенням у Туреччині подій, які до цього сколихнули арабські держави Близького Сходу – тобто до організації своєрідної «Турецької Весни» [321, с. 169–170]. Започатковані репресії не лише призвели до арештів членів гюленістського руху, але й переформатували медіа-ринок Туреччини, оскільки влада оперативно встановила контроль над медійними ресурсами, пов'язаними з Гюленом – на кшталт газети *Zaman* [655, р. 7]. Переслідування прибічників останнього отримали нове дихання після подій літа 2016 року, коли саме на них була покладена відповідальність за невдалий військовий переворот у державі. З тієї пори «Хізмет» стає пріоритетним ворогом режиму Ердогана, боротьба з яким не лише стала одним з основних напрямків внутрішньої політики в умовах уведеного надзвичайного стану, але й вплинула на зовнішньополітичну діяльність Анкари.

Експерти та правозахисники сумніваються стосовно прозорості та чесності загальнонаціональних виборів, які проходять у Турецькій Республіці в останні роки. Навряд чи слід заперечувати легітимність приходу Партії Справедливості та Розвитку до влади в 2002 році та її перемоги протягом наступного десятиліття. Утім, від середини 2010-х років ситуація змінилася. Результати останніх голосувань – на парламентських та президентських виборах, в рамках конституційного референдуму – викликають все більше занепокоєння та прямі звинувачення у фальсифікаціях.

Найбільше критики в цьому контексті викликала організація Конституційного референдуму, проведеного весною 2017 року. Як опозиція, так і міжнародні спостерігачі (наприклад – ОБСЄ та ПАРЕ) вказували на однобічне висвітлення тематики референдуму в турецьких ЗМІ та неналежне забезпечення права опонентів конституційних змін на проведення власної інформаційно-агітаційної кампанії. Якщо з технічної точки зору референдум у цілому був організований на належному рівні, то інформаційний аспект – а саме: можливість опозиції довести до населення власну точку зору, роз'яснити свою позицію щодо конституційних змін – зовсім не відповідав принципам рівних прав та можливостей. Особливо це стосувалося роботи на місцях – де губернатори провінцій використовували всю повноту повноважень, надану їм у рамках уведеного надзвичайного стану, для агітації за реформу та створення перешкод інформаційній кампанії опонентів [31].

Останнім часом режим Ердогана не відмовляється й від практично прямого втручання у виборчий процес, застосовуючи майже тотальний контроль над державними органами влади, відповідальними за його організацію. Саме в такому контексті слід розглядати анулювання результатів виборів мера Стамбула, проведених у березні 2019 року. Незначна – на рівні 0,2 % [118] – перевага опозиційного кандидата Екрема Імамоглу над висуванцем ПСР Біналі Йилдиримом призвела до вимоги перерахунку голосів з боку правлячих сил, а коли це нічого не дало – до скасування результатів за рішенням Вищої ради виборців [226]. Сумнівно, що останнє було неупередженим, та не ухвалювалося під тиском

президента Ердогана. Але на цьому прикладі можна побачити, що повноваження ПСР до нечесної гри в електоральному полі не безмежні. Врешті-решт, вона не готова повністю відкинути демократичні процедури. При цьому в турецькому суспільстві поступово все більше розповсюджуються критичні погляди на подібну діяльність – про що свідчать результати повторних виборів мера Стамбула. Упевнена перемога Е. Імамоглу показала, що населення міста негативно сприйняло втручання ПСР у виборчий процес [114]. Відтак, можна спрогнозувати, що перед режимом у майбутньому постане дилема щодо діяльності в електоральній площині, яка вимагатиме або ж остаточної відмови від демократичної традиції, або ж відступу зі здобутих позицій під тиском народного невдоволення.

Важливою складовою системи державного управління, сформованої режимом Ердогана, стає неопатрімоніалізм. Сутність такого підходу полягає у вибудові чітких відносин ієрархічного підпорядкування владі широких верств населення за рахунок формальних та неформальних механізмів впливу. З одного боку, у рамках такої системи владою здійснюється пропаганда традиційних консервативних цінностей, які мають забезпечити їй авторитет у суспільстві. Паралельно розвиваються відносини у форматі «патрон-клієнт» між владою та частиною населення, в рамках яких перша забезпечує підтримку другої за рахунок спеціально спланованої політики, розподілу фінансових коштів, товарів та послуг – дій, які у своїй основі насамперед керуються не захистом національних інтересів, а прагненням «купити» лояльність електоральної бази.

Система патронажу взагалі була характерною для політичного життя Турецької Республіки. Але Партія Справедливості та Розвитку вивела її на якісно новий рівень. Одним з найвпливовіших каналів забезпечення масового патронажу стало втручання правлячої політичної сили в планування та реалізацію розподілу державних ресурсів, спрямованих на забезпечення соціального захисту та економічного благополуччя населення країни. Замість того, щоб неупереджено керуватися реальними потребами певних територій, влада активно застосовувала опосередкований економічний важіль для впливу на електорат. Регіони та міста, які забезпечували підтримку ПСР, отримували преференції та державні дотації в

рамках реалізації соціальних програм. Натомість осередки опозиційних сил залишалися без належної уваги та коштів, необхідних для реалізації потрібних програм та ініціатив. Таким чином, була побудована система, у якій лояльність до влади винагороджувалася фінансовими вливаннями, натомість критика в її бік – каралася недостатньою увагою та ігноруванням наявних проблем, які за нормальних умов держава мала б допомогти вирішити [655, р. 8].

Допоміжним елементом такої політики виступило функціонування недержавних благодійних організацій, створених та підпорядкованих Партії Справедливості та Розвитку. Їхній діяльності в державі були надані всі преференції, аж до звільнення від сплати податків. Однією з таких структур є Молодіжна та освітня фундація Туреччини (TURGEV), безпосередньо контрольована родиною Ердогана. Такі структури не лише використовувалися в рамках іміджевої політики ПСР, забезпечуючи її образ як сили, що піклується про добробут людей. У вузькому форматі вони перетворилися на канал зв'язку між владою та бізнес-елітою, яка за рахунок дотацій та пожертв забезпечувала собі патронаж та доступ до державних контрактів.

Відносини Партії Справедливості та Розвитку з бізнесовими колами є тематикою окремого аналізу. У більш концентрованому вигляді її політика патронажу проявилася в тому, що ПСР створила умови, спрямовані на забезпечення притоку її прихильників до лав економічної еліти держави. Своєю політикою вона сприяла появі «нової буржуазії» – бізнесменів та представників середнього класу, які «пробилися нагору» та переїхали до центру з регіонів за допомогою партії. Їхнє збагачення забезпечувалося доступом до державних контрактів і замовлень, а майбутнє та перспективи безпосередньо пов'язані з політичним майбутнім ПСР та особисто чинного президента республіки. У випадку, якщо Ердоган втратить владу, це сильно вдарить по їхній кишені та впливу. Відтак, вони персонально зацікавлені в збереженні його режиму [186]. Паралельно в країні реалізовувалися репресивні заходи проти бізнесменів, які критично ставились до ПСР та підтримували опозиційні політичні сили. При цьому інтереси держави відходили на другий план у порівнянні з позицією партійної

верхівки. Яскравим прикладом такого підходу стає конфлікт Ердогана з родиною Коч, адже він негативно впливає на темпи виконання перспективних оборонних замовлень. Прикладом цього є скасування результатів тендеру щодо побудови кількох кораблів проекту MILGEM, який попередньо виграла компанія «РМК Маріне», що належить цим підприємцям [127]. З тієї ж причини під сумнівом опинилась і реалізація програми модернізації турецького танкового парку за рахунок проекту Altay, оскільки його розробник – компанія «Отокар» – також є частиною холдингу родини Коч [287, с. 176].

В управлінському плані також спостерігалось поступове злиття органів державної влади та місцевих осередків ПСР. Розповсюдженою стає ситуація, коли пов'язаний із партією персонал поєднує політичні та адміністративні функції. З одного боку, це спрощує контроль центру за ситуацією на місцях. З іншого – формує в населення імідж Партії Справедливості та Розвитку як безальтернативної сили, відповідальної за державну діяльність.

Іншою характерною рисою сучасної системи державного управління Туреччини стає посилення впливу родинних зв'язків на формування кадрового потенціалу, розподіл найвищих посад та економічних благ у державі (й зокрема – за рахунок корупційних обгородок) [169]. Ердоган має вузьке коло осіб, які користуються його повною довірою. До нього входять члени родини, які закріпилися на провідних державних посадах або користуються протекцією політика в бізнесі. Близькість до Ердогана, приналежність до його найближчого оточення, перетворюється на найбільш вагомий фактор успіху при розбудові політичної кар'єри або ж здійсненні економічної діяльності. Так, зять Ердогана – Белат Албайрак – обіймає провідні посади в турецькому уряді, а син Ердогана – Білал – є успішним бізнесменом (при цьому його успіхи пов'язуються опозицією з участю в тіньових махінаціях та відмиванні коштів). Окрім членів родини, навколо Ердогана сформоване коло довірених партійних функціонерів. При цьому очевидно, що при підборі цих кадрів основним критерієм виступає особиста лояльність, а не високий професіоналізм. В останні роки спостерігається послідовне очищення вищих ешелонів Партії Справедливості та Розвитку від

самостійних політиків, які могли б кинути Ердогану виклик. Натомість провідні посади обіймають люди, які мають з ним давні зв'язки, визнають його беззаперечне лідерство та не проявляють надмірних особистих амбіцій – яскравим прикладом тут є Біналі Йилдирим.

Характерною рисою режиму Ердогана є популізм. В основі цього підходу лежить апелювання до конфліктності політичного середовища, боротьби та протиставлення «своїх», «друзів» та «чужих», «ворогів» (мова може йти про корумповану еліту, етнічні меншини або ж зовнішніх агентів). При цьому популісти традиційно критично ставляться до «представницької політики» та її демократичних інститутів, вважаючи себе єдиними володарями монополії на представницькі функції [655, р. 9]. Велике значення для популістських політичних сил та рухів має особистість лідера. Саме навколо його харизми та амбіцій формуються імідж та пропаганда партії, в ньому персоніфікуються всі позитивні риси, які популісти вкладають в основу своєї ідеології. Відтак, він користується фактично необмеженим впливом на партію та її прибічників.

Приналежність Партії Справедливості та Розвитку до поміркованої ісламістської ідеології визначила популістську основу її поглядів – адже для ісламської соціальної доктрини взагалі характерний акцент на допомозі бідним верствам населення, закріплений в формі закяту (податок на користь нужденних), що є одним із стовпів цієї релігії [397, с. 187-188]. Популізм здавна був характерною рисою ісламістського полюсу турецького політикуму – цьому сприяли утиски проти релігії з боку кемалістів та можливість апелювання до фактору моральної вищості в порівнянні з «безбожниками». Всі ці компоненти – в пом'якшеному вигляді – залишилися частиною риторики Партії Справедливості та Розвитку. Окрім цього, одним із важелів впливу ПСР на електоральну базу стала тема соціального розподілу турецького суспільства та протиставлення його частин одна одній. Партія декларувала себе в якості захисника простих, бідних людей у боротьбі проти корумпованої еліти, яка сконцентрувала у своїх руках всю владу. У горизонтальному вимірі режим Ердогана також швидко знайшов ворогів, на боротьбі з якими можна було здобути політичний капітал.

Розмежування на «своїх» та «чужих» відбувалося за ідеологічною складовою: консерватори з Партії Справедливості та Розвитку протиставляли себе соціал-демократичному полюсу національного політикуму, в якому найбільшим впливом традиційно користувалися кемалістські сили. Згодом було актуалізоване національне питання – головним опонентом були проголошені курдські націоналісти. На певному етапі ворогами держави були призначені прибічники Ф. Гюлена. Більше того, навіть старі партійні соратники Ердогана – на кшталт А. Гюля, Б. Аринча та А. Давутоглу – сьогодні стають об'єктом жорсткої критики з боку пропрезидентських сил. Фактично, будь-який альтернативний центр сили в рамках партійної ієрархії піддається нападкам [411].

Популізм влади проявляється не лише в нагнітанні негативу та апелюванні до образу ворога. В якості «пряника» режим Ердогана пропонує ініціативи та проєкти, покликані забезпечити добробут держави. Їхній масштаб дійсно вражає, а кошти та ресурси, необхідні для виконання, ставлять питання – чи дійсно вони потрібні Туреччині в сучасних умовах, і чи не є ірраціональне прагнення продемонструвати досягнення влади ПСР єдиним мотивом для їхньої реалізації. Прикладом такого підходу є проєкт побудови каналу, який має з'єднати Чорне та Мармурове моря в районі Стамбулу, розвантаживши в такий спосіб суднопотік через Босфор. Попри беззаперечну перспективність реалізації цього грандіозного будівництва, існують великі сумніви в тому, що за сучасних умов глибокої економічної кризи Туреччина здатна виконати його. Наприклад, Є. Габер звертає увагу на невизначеність джерел фінансування проєкту та незрозумілість умов, за яких відбуватиметься монетизація очікуваного від нього прибутку. Попри оптимістичні оцінки турецької влади, вона сумнівається, що традиційна модель приватно-державного партнерства, яку застосовували в Туреччині для реалізації схожих проєктів, цього разу спрацює [258].

Визнаючи необхідність дотримання демократичних процедур у системі державного управління, Партія Справедливості та Розвитку – традиційно для популістів – має свій погляд на їхнє місце та результати. Демократія в розумінні цих політиків зводиться до процедури голосування, результати якого дають

переможця – носія «національної волі». Підтримка, виказана йому населенням, на думку представників ПСР, знімає будь-які обмеження (закони, цінності, міжнародні норми) щодо його діяльності, а опонентів переводить у розряд тих, хто суперечить народним сподіванням, а відтак – є ворогом для держави [411]. Поєднання такого підходу з реалізацією в республіці явища електорального авторитаризму дозволяє ПСР забезпечувати собі сприятливі виборчі результати, і на їхній основі – ще більше посилювати тиск на політичних опонентів.

Ключовим елементом у цих процесах є навіть не партійний інтерес, а постать лідера. Складається враження, що Ердоган щиро переконаний у тому, що його особисті інтереси є синонімом сподівань та мрій турецької нації. Його бажання й бачення співпадають із тим, що реально потрібно турецькому народу. Натомість той, хто з ним не згоден, пручається народній волі – такий критик, хоча б він і виступав проти Ердогана особисто, на думку політика та його оточення, здійснює напад на саму Туреччину. Він, за умовчуванням, є ворогом держави – зрадником, якого потрібно зламати і нейтралізувати [511].

Постать Реджепа Таїпа Ердогана залишається надзвичайно важливим елементом партійної стратегії. Граючи на протиставленні народу корумпованій верхівці, політик активно використовував своє невисоке соціальне походження для формування образу «людини з низів», яка «сама зробила себе». Він брав на себе повноваження «голосу простих людей», лідера в їхній боротьбі проти старих еліт [655, р. 10]. Важливим внеском у формування його іміджу стала конституційна реформа 2007 року, завдяки якій Ердоган став першим політиком, обраним на посаду президента загальнонаціональним голосуванням. Це дозволило його прихильникам звертатися до нього як до «Людини Нації» – особи, яка уособлює турецький народ та є провідником його волі [411]. В очах своїх прихильників він є «турецьким мусульманським месією», лідером, на якого покладена відповідальність за активізацію глобальної мусульманської громади [138]. Жорстка націоналістична риторика та особиста харизма роблять Ердогана в очах його прихильників новим «Батьком Нації» – у цій ролі він набуває особистого впливу, не баченого з часів Ататюрка.

Ключовою ідеологічною основою Партії Справедливості та Розвитку завжди залишався ісламизм. Саме з цим полюсом турецького політикуму тісно пов'язані її походження та постаті засновників. Але на початковому етапі перебування при владі Ердоган та його однопартійці достатньо обережно використовували відповідну риторiku. Вони прагнули створити для партії імідж поміркованої консервативної сили, зорієнтованої на поєднання традицій турецького суспільства (зокрема – релігійної ідентифікації) із західними цінностями (важливий елемент політики європейської інтеграції, яка визначалась як основа зовнішньополітичного пріоритету Анкари). Лише після того, як ПСР посилила свій контроль над державою, позбавивши впливу своїх політичних опонентів та військових, монополізуючи доступ до адміністративної системи, режим активізував свою діяльність у релігійній площині. Останні дії влади (в тому числі – повернення статусу мечеті Айя-Софії влітку 2020 року) викликають занепокоєння незалежних експертів щодо остаточного відкату такого важливого здобутку кемалістської ідеології, як світськість Турецької Республіки.

Слід особливо зазначити, що Партія Справедливості та Розвитку не є яскраво вираженою силою морально-месіанського типу, яка вважає релігію передумовою й основою всього суцього. Протягом 2010-х років ПСР дійсно значно активізувала свою релігійну риторiku. Утім, остання була підпорядкована маневрам політичної боротьби за вплив та електорат. Режим Ердогана не прагне запровадити теократичну форму правління в державі. Туреччина не прямує до реального проголошення халіфату. Політична влада продовжує контролювати вплив релігійних структур на суспільство та саме від неї залежить, які повноваження вони отримають у новій Туреччині. Спроби релігійних лідерів утворити окремий полюс сили, стати незалежним актором – на що претендував рух «Хізмет» Ф. Гюлена – наštтовхнулися на жорстку протидію з боку Ердогана. На противагу занадто «незалежним» релігійним діячам Партія Справедливості та Розвитку спирається на послуги підконтрольних режиму теоретиків ісламу – таких, як Мехмет Гьормез (керівник Директорату в справах релігій – найвищої офіційної релігійної структури в республіці – з 2010 по 2017 роки) та Хайреддін Караман (правознавець і тлумач

ісламу). У своїй діяльності, зокрема в рамках видання спеціальних фетв, вони легалізують політику влади, підтримують її основні дії та критикують її опонентів [655, р. 12].

Релігійна складова політики режиму Ердогана тісно пов'язана з ідеологією неоосманізму. Саме в Османській імперії сучасна влада Туреччини вбачає не лише взірець могутності турецької нації, але й зразковий приклад побудови відносин між релігією та суспільством. Ідеалізуючи цю спадщину, ПСР створює уявну модель, за якою прагне реструктурувати республіку сьогодні та визначити напрямок її розвитку в майбутньому [655, р. 11]. Режим поступово здійснює наступ на світські принципи функціонування турецького суспільства, запроваджені Ататюрком. Мета такої політики – формування нового ідеального громадянина, принципи та світогляд якого будуть відповідати партійним інтересам. Сутність реалізованої політики в принципі не відрізняється від підходу самого Мустафи Кемаля, який проводив жорстку модернізацію та секуляризацію суспільства з тією ж метою. Різняться лише напрямки руху, яким нова влада веде турецький народ. На думку західних дослідників, на відміну від авторитарного, утім, прогресивного кемалізму, ердоганізм стає кроком назад на шляху історичного розвитку турецького суспільства, повертаючи його до застарілих традицій і релігійних догматів [617].

На нашу думку, такий підхід та оцінка є занадто перебільшеними та однобічними. Вони не враховують цивілізаційно-культурні відмінності та специфіку певних країн та народів. Відтак, правильним буде не акцентувати увагу на вертикальному вимірі політики ісламізації, реалізованої ПСР, в рамках якого вона начебто штовхає Туреччину від вершини досягнень прозахідної модернізації вниз, до застарілих основ. Натомість слід розглядати ці процеси в горизонтальному вимірі, де ісламізм ПСР та світськість кемалістської ідеології представляють різні полюси та напрямки розвитку суспільства, жоден з яких не слід вважати однозначно хибним. За критерій оцінки доцільно в цьому випадку розглядати забезпечення прав особистості на вільне волевиявлення власних релігійних переконань – і в деяких випадках начебто теократичний радикалізм Ердогана може вважатися більш прогресивним, аніж репресивні модернізації Кемаля.

Найважливішим елементом політики ісламізації суспільства в Туреччині стає система освіти. Певні кроки в цьому напрямку (відміна заборони одягати традиційні елементи одягу, вказані релігійними нормами, у навчальних закладах) можна вважати проявом демократизації та захисту прав громадян. Однак інші кроки влади в цій сфері – зокрема перегляд навчальних планів у бік збільшення присутності релігії – не відзначаються прогресивністю [655, р. 11–12].

Таким чином, аналіз сформованої під керівництвом Ердогана політичної системи дозволяє говорити про тенденцію до авторитаризації Турецької Республіки. Реалізована трансформація сектору державного управління – перетворення країни на президентську республіку, разом із активізацією популістської риторики та посиленням контролю правлячої політичної сили за різними сферами життя, закладають основу для розбудови нового режиму лідерського типу. Його специфічні риси створюють базу для феномену «ердоганізму», який сьогодні безпосередньо формує внутрішньополітичну стратегію розвитку держави, та пріоритети її зовнішньополітичного позиціювання.

4.2. Зовнішньополітичний вимір ердоганізму та його вплив на міжнародне становище Турецької Республіки

Попри наявні тактичні успіхи, становище Туреччини на міжнародній арені залишається нестабільним. Невдачі щодо практичної реалізації неоосманської зовнішньої політики, спрямованої на досягнення статусу регіонального лідера на постосманському просторі завдяки економічним, культурним та гуманітарним інструментам, вимагають переосмислення зовнішньополітичної стратегії. Разом із тим, радикальні внутрішньополітичні трансформації сформували нове політичне середовище в республіці, у якому провідну роль відіграє президент Р.Т. Ердоган та його найближче оточення. Феномен «ердоганізму», який перетворився на ключову характеристику сучасної політичної системи Туреччини, пропонує оновлене бачення стратегічних напрямків і перспективних методів реалізації зовнішньополітичної діяльності, паралельно надаючи йому специфічного забарвлення, джерелом якого є сама сутність правлячого режиму – зорієнтована на

релігійні цінності, популістська та сумнівно демократична. Від синтезу наявного попиту на ревізію методів міжнародного позиціювання та пропозиції, яку в цій сфері пропонує лідер Партії Справедливості та Розвитку, з'являється нова зовнішньополітична стратегія Туреччини, домінування якої спостерігається протягом останніх років.

Підкреслимо, що, як і раніше, мова не йде про доктринальне оформлення зміни поглядів Анкари на міжнародні відносини – для Туреччини останніх років взагалі не характерне оприлюднення стратегічних документів тривалого терміну дії, які б визначали та аргументували пріоритети її політики. Продовжуючи керуватись у загальному плані положеннями неоосманської ідеології, вона разом із тим у практичному вимірі підпорядковується цінностям та орієнтирам режиму Ердогана – і це формує якісно новий підхід до позиції Анкари на міжнародній арені. Таким чином, мова йде про переосмислення практичних засобів зовнішньополітичної діяльності – при збереженні загального експансіоністського курсу, запропонованого неоосманськими теоретиками.

Характерні риси ердоганізму, визначені в попередньому підрозділі, знаходять безпосередній прояв і в зовнішньополітичній діяльності Туреччини. Стовпи, на яких стоїть режим Ердогана, окреслюють його риторику та стратегію у відносинах з партнерами, формують підходи та інструменти, які турецька влада застосовує при вирішенні міжнародних питань. При цьому сутність актуальної системи державного управління республіки – тенденції до персоніфікації та авторитаризації режиму – може мати негативні наслідки для успішного виконання стратегічних цілей у зовнішньополітичному просторі.

Саме відмова від балансу в дипломатичних заявах та діях на користь активної та ризикованої діяльності – характерна риса, яка відрізняє сучасний ердоганізм від класичного неоосманізму. Традиційний неоосманізм, остаточно сформульований Давутоглу, стверджував, що країні не вигідні радикальні зміни світового порядку та регіонального балансу сил – адже наявний статус-кво відкриває можливості для поетапного та послідовного посилення позицій Анкари, яка мала просто розіграти карту власної «Стратегічної Глибини». Натомість ердоганівська зовнішня політика

не відмовляється від загострення регіональної ситуації. Складається враження, що в багатьох випадках вона орієнтована не на довгострокову перспективу та досягнення неоосманських стратегічних цілей, а скоріше поставлена на службу режиму, для якого першочерговим завданням стає посилення своїх повноважень в короткостроковій перспективі – як на національній політичній арені, так і в регіональній політиці. Відтак, сьогодні турецька влада послідовно втягується у створення міжнародних криз, прагнучи за рахунок цього посилити свою політичну платформу [655, р. 11].

Як приклад можна розглянути позицію Турецької Республіки в рамках Катарської кризи. Фактично однією з основних причин, які викликали загострення відносин між Саудівською Аравією та її союзниками з одного боку, та Катаром з іншого, стала незалежна політика останнього, що разом з тим проявлялося в посиленні партнерства з Туреччиною. Одним із наслідків двосторонньої співпраці стало досягнення згоди щодо розташування на катарській території турецької військової бази (див. Додаток Д) – крок, про який було оголошено ще наприкінці 2015 року [445] та який сприймався в Ер-Ріяді як беззаперечно ворожий саудівським інтересам і загрозливий їхньому впливу в субрегіоні Перської затоки. Намагаючись забезпечити свої позиції, саудівська влада розпочала активний дипломатичний тиск на Катар, який з червня 2017 року перейшов у стадію практично відкритої конфронтації. Ер-Ріяд висунув ультиматум, в якому вимагав від Дохи – окрім закриття телевізійного каналу Al Jazeera та згортання відносин з Тегераном – відмовитися від розгортання турецької бази.

Але ані Катар, ані Туреччина не постали на ці умови. Жорстка прокатарська позиція турецького керівництва стала одним з факторів, який підсилював конфронтацію. Саме Туреччина – разом з Іраном – взяла на себе постачання гуманітарної та продовольчої допомоги до Катару, нівелюючи в такий спосіб результати саудівської блокади. Більше того – турецька влада на піковій стадії дипломатичного протистояння демонстративно узгодила розширення власної військової присутності на катарській території [215]. Таким чином, попри заклики до умиротворення та вирішення ситуації дипломатичними засобами, Анкара

продемонструвала свою готовність «підняти ставки» та піти на загострення ситуації, використовуючи кризу для власного підсилення.

Ще один приклад адміністрування кризової ситуації в регіональних відносинах з метою досягти для себе певних преференцій – позиція Анкари в інциденті зі зникненням та вбивством опозиційного саудівського журналіста Джамаля Хашоггі. Звичайно, наявні на сьогоднішній день докази свідчать про провину офіційного Ер-Ріяду в цьому злочині. Так само ми маємо погодитись, що турецький інтерес до справи є цілком обґрунтованим – оскільки злочин відбувся на території республіки. В той же час жорстка позиція та войовнича риторика Анкари, продемонстрована щодо розслідування, виходять далеко за межі простої зацікавленості в здійсненні об'єктивного правосуддя. Турецька влада зробила все можливе, щоб, з одного боку, привернути увагу міжнародної спільноти до інциденту, а з іншого – з першого дня розслідування покласти відповідальність на принца Мухаммеда ібн Салмана (який є ключовою фігурою саудівської політики). Не в останню чергу саме активній позиції турецьких політиків та ЗМІ світ завдячує ажіотажем, що піднявся навколо справи Хашоггі. Утім, беручи до уваги тотальний контроль турецької влади над місцевими засобами масової інформації, виникає обґрунтоване питання – наскільки в даному випадку світове сприйняття сформувалось на основі реальної інформації, а не штучно сконструйованої Анкарою реальності [285]. Ми вважаємо, що ескалація кризи навколо вбивства Хашоггі стала для Ердогана одним з інструментів у боротьбі з регіональним конкурентом. Виступаючи з позиції сили, політик розумів, що така стратегія ще більше загострить ситуацію в рамках неспокійної близькосхідної підсистеми міжнародних відносин – але він свідомо йшов на це, прагнучи такою високою ставкою ініціювати зміни в балансі сил (в першу чергу – наносячи удар по американо-саудівському партнерству), які б відкрили нові можливості та покращили становище для Туреччини. Досягнення певного позитивного результату – удар по іміджу принца Мухаммеда ібн Салмана – лише заохочує Анкару до застосування подібних підходів і в майбутньому. Втім, в довгостроковій перспективі успішність таких дій на нашу думку залишається під сумнівом – адже

навіть в даному випадку вони не призвели до реального переформатування партнерських мереж на Близькому Сході.

Тяжіння до експансіонізму та готовність до загострення конфронтації з сусідами, характерні для політики Ердогана, ілюструються сучасним підходом Анкари до ситуації в Східному Середземномор'ї. Дедалі більшої популярності в країні набуває концепція *Mavi Vatan* («Блакитна Батьківщина»), згідно з якою цей регіон розглядається як природна вотчина Туреччини. В основі активізації турецької політики в цьому напрямку лежить прагнення забезпечити для республіки ексклюзивний контроль над місцевими природними ресурсами (на кшталт покладів природного газу, розташованих поблизу узбережжя Кіпру), паралельно ставлячи перепони для реалізації інфраструктурних проєктів з транзиту енергоресурсів, які обходять стороною турецьку територію (проєкт Східносередземноморського газопроводу – див. Додаток Ж). Ця доктрина набуває все більшої популярності серед військових і безпекових кіл Туреччини. На її підтримку здійснюються демонстративні заходи – на кшталт масштабних навчань Турецького ВМФ «Блакитна Батьківщина – 2019» [241, с. 16].

Закономірним результатом такої політики стає загострення відносин з іншими державами, які мають інтереси в Східному Середземномор'ї – у першу чергу з Грецією. Туреччина та Греція все ще не знайшли компромісу відносно проблеми Кіпру та узгодження територіальних суперечок у басейні Егейського моря. Обидві сторони несуть відповідальність за наявність конфліктної ситуації, яка, попри намагання вирішити її дипломатичними засобами на початку ХХІ століття, зараз знову набуває актуальності. Про це свідчить збільшення провокацій та інцидентів з порушення повітряного простору в спірних районах, проведення військових навчань та розміщення контингентів в акваторії Егейського моря, реалізація геологорозвідувальних робіт в спірних районах, гучні заяви в дипломатичній площині. Події другої половини 2020 року демонструють, що Анкара «грає м'язами» та готова відстоювати свою позицію із застосуванням всього наявного інструментарію засобів – що підвищує ризик відновлення конфлікту між двома членами Північноатлантичного альянсу.

Ісламістська сутність Партії Справедливості та Розвитку стає базовим елементом при формуванні регіональної політики Туреччини. Насамперед, мова йде про близькосхідний вектор зовнішньої політики. Наступ на здобутки кемалістської секуляризації призводить до переформатування мережі відносин із партнерами та зміни загального вектора зовнішньополітичної орієнтації республіки. Туреччина намагається довести свою беззаперечну приналежність до ісламського світу, прагне стати моделлю активізації політичного ісламу в регіоні. Це, у свою чергу, негативно впливає на традиційні для республіки зовнішньополітичні зв'язки.

Саме прихильність до ісламістської ідеології стала своєрідною моральною основою для зміни характеру ізраїльсько-турецьких відносин (в політичному – раціональному – сенсі ці дії виправдовувалися прагненням покращити свій імідж у мусульманському світі, у рамках якого Туреччина претендує на лідерство). Ми вже писали про те, у який спосіб стратегічне партнерство між Анкарою та Ізраїлем, що було нарешті офіційно визнане в 1990-х роках, з легкістю перекреслюється політикою ПСР. Неможливість одночасно здобувати авторитет серед арабських країн і дружити з Тель-Авівом була зрозуміла всім прибічникам неоосманської концепції – тому такий розвиток подій не став несподіваним.

Утім, характер антиізраїльських заходів та застосована турецькою владою риторика в цьому випадку скоріше демонструють специфіку зовнішньополітичного бачення особисто Ердогана та його оточення. Провокативні дії та заяви на ізраїльському напрямку стали візитною карткою Анкари протягом останніх десяти років. І якщо інцидент із так званою «Флотилією Свободи» можна обґрунтувати, виходячи з реалістично-раціонального підходу до міждержавних відносин, то демарш турецького лідера на конференції в Давосі у січні 2009 року яскраво демонструє вплив особистісного елементу на зовнішню політику республіки. Згодом турецький політик публічно звинуватив ізраїльське керівництво в «злочинах проти людяності» й виступив зі скандальними заявами, називаючи Ізраїль терористичною державою та закликаючи виключити Тель-Авів

з ООН, оскільки він ігнорує резолюцію про припинення військової операції в Газі [233, с. 461–462].

Ісламістська ідеологія також сформувала пул довірених партнерів Анкари в мусульманському світі. Починаючи з 2011 року Туреччина активно долучалась до процесів так званого «арабського пробудження». Своїми природними союзниками вона бачила ісламістські партії, які активізували свою діяльність у Тунісі, Сирії, Єгипті, Лівії та Ємені. Вони розглядалися як сила, що здатна надати новий імпульс розвитку арабських спільнот. У регіональній політиці Туреччини щодо близькосхідного простору відбувся різкий поворот. Де-факто республіка відмовилася від доктрини «нуль проблем із сусідами» та виступила на боці антиурядових сил, активізація яких призвела до падіння авторитарних світських режимів у Єгипті, Тунісі та Лівії, спричинила громадянську війну в Сирії [321, с. 176]. Традиційними партнерами Туреччини виступив рух братів-мусульман. Але деякі джерела повідомляють і про більш компрометуючі зв'язки оточення Ердогана. Так, розслідування корупційних справ начебто виявило контакти сина політика Білала з представниками саудівських бізнесових кіл, близьких до Аль-Каїди [494, р. 24].

Сирійський напрямок став основним для реалізації турецької регіональної політики. Анкара з початку антиасадівських виступів солідаризувалась із сирійською опозицією. Покращення відносин з Дамаском, досягнуте в другій половині 2000-х рр., було принесене на вівтар боротьби, метою якої мало стати перетворення Туреччини на домінуючу силу в регіоні. Режим Ердогана засудив дії Асада проти власного народу та закликав того залишити владу. Це, у свою чергу, призвело до загострення відносин Туреччини з іншими регіональними гравцями. Так, діаметрально протилежні точки зору Анкари та Тегерана на сирійський конфлікт мали наслідком повернення протистояння між двома державами на порядок денний близькосхідного регіону. Туреччина перекрила маршрути постачань озброєння сирійській армії, натомість власноруч забезпечуючи опозиційні збройні формування. 23 серпня 2011 року в Туреччині була створена Сирійська національна рада – координаційне об'єднання опозиціонерів, до якого

увійшли й прибічники достатньо радикальних ісламістських поглядів [321, с. 177]. В той же час деякі експерти критикували Ердогана за пасивність в протидії Ісламській Державі [198]. Врешті-решт Анкара визнала небезпеку з боку ІДІЛ – але це сталося лише тоді, коли активність організації досягла критичної точки, а зростаюча популярність загрожувала вже внутрішній стабільності самої республіки [199]. У серпні 2016 р. Ердоган навіть направив турецькі збройні сили на територію Сирії – начебто для боротьби з радикальними ісламістами. Утім, зрозуміло, що операція «Щит Євфрату» хоча й була тактично спрямована проти сил ІДІЛ, у стратегічному контексті реалізовувалася в рамках антикурдської політики, з метою не допустити об'єднання їхніх анклавів (див. Додатки Д; 3).

У реакції режиму Ердогана на громадянський конфлікт у Лівії також простежується вплив релігійного фактору. В умовах, коли падіння Каддафі призвело лише до подальшої дефрагментації держави та поновлення відкритого військового протистояння між кількома фракціями в 2014 році, Турецька Республіка зробила ставку на ісламістські сили. Разом із Катаром вона виступила спонсором угруповань, які в рамках операції «Світанок Лівії» боролися зі світським крилом лівійського політикуму – Тобрукським урядом та збройними формуваннями Х. Хафтара [286]. Фінансова допомога та матеріальне забезпечення, зокрема озброєнням, поставлялися формуванням лівійських братів-мусульман [522, с. 348]. У подальшому, коли найбільш радикальні угруповання в Лівії були нейтралізовані, а поміркованіші формування хоча б формально, але об'єдналися навколо керованого Фаїзом Сараджем Уряду національної єдності, утвореного згідно зі Схиратською угодою [28], Анкара сконцентрувала увагу на підтримці останнього. Справа дійшла до розгортання турецької військової операції в Північній Африці – 2 січня 2020 року парламент республіки надав на це дозвіл, а вже 5 січня Ердоган заявив про початок відправки військ у Лівію (див. Додаток Д). Їхньою метою визначалося забезпечення режиму припинення вогню – фактично, вони мають захистити уряд Сараджа від сил Хафтара, які ще з квітня 2019 року реалізовували наступ на Тріполі. У цьому випадку Туреччині вдалося досягти успіху – адже за її підтримки (у якій надзвичайно важливу роль зіграли турецькі

БПЛА) у квітні-червні 2020 р. безпосередня загроза лівійській столиці була ліквідована.

У Єгипті ситуація так і не була доведена до стадії громадянського конфлікту. Режим Хосні Мубарака був повалений у 2011 році в результаті революційних подій та масових протестів. Знову ж таки Анкара робила ставку на ісламістське крило опозиційних сил – про що ми вже згадували вище. Вона не приховувала своїх зв'язків із рухом братів-мусульман. Відтак, коли в 2012 році його представник – Мухаммед Мурсі – здобув перемогу на перших демократичних президентських виборах в єгипетській історії, здавалося, що хоча б на єгипетському напрямку Туреччина досягла значних успіхів. Однак вже через рік, у результаті військового перевороту ісламісти були усунені від влади в Каїрі. Це мало негативні наслідки для єгипетсько-турецьких відносин – адже нова влада переорієнтувала зовнішню політику в бік Саудівської Аравії, з підозрою дивлячись на партнерство Анкари та прибічників Мурсі. Жорстка реакція останньої на події 2013 року, а саме – невизнання нової єгипетської влади та відкликання турецького посла з Каїру [151] – лише констатувала поразку Туреччини й на цьому зовнішньополітичному напрямку.

У Тунісі постреволюційна ситуація виявилась найкращою з-поміж арабських держав, у яких протягом 2010–2011 років були повалені диктаторські режими. До влади в країні прийшли ті ж самі помірковані ісламісти, що орієнтувалися на Туреччину – у випадку Тунісу до них можна віднести Партію Відродження. Вони розглядали ердоганівську модель як приклад для наслідування. У той же час сама Анкара вбачала в Тунісі – у випадку його успішної модернізації – приклад для інших арабських держав Близького Сходу та Північної Африки. Результатом такого розвитку подій стала суттєва активізація тунісько-турецьких відносин протягом останніх років. Турецька підтримка постреволюційного Тунісу матеріалізувалася в кредит у розмірі 500 млн. доларів США (100 млн. грантової допомоги, 200 млн. займу та 200 млн. кредитної лінії від турецького Екзімбанку). Також Турецьке агентство розвитку й співробітництва повідомляло, що у 2015 році саме Анкара спрямувала основну частину закордонної допомоги Тунісу в розмірі

45 млн. доларів США. Паралельно зростає інвестиційна зацікавленість турецького бізнесу в туніських справах. При цьому експерти наголошують, що вона викликана суб'єктивними політичними мотивами, а саме прагненням ПСР підтримати Туніс – адже до революційних подій турецький інтерес до ведення бізнесу в цій державі був мінімальним [462, р. 8–9].

Таким чином, реалізований Партією Справедливості та Розвитку курс на підтримку ісламістських сил, підсилений достатньо жорсткою консервативною риторикою, має важливе значення для формування зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки. Він призводить до парадоксальної ситуації. З одного боку, Туреччина залишається членом євроатлантичної системи колективної безпеки та партнером Заходу в регіоні. З іншого – Анкара все більше йде на конфронтацію з США та Європою, розвиваючи партнерство з відверто антизахідними рухами та здійснюючи політику, яка вступає в протиріччя з підходами атлантичної спільноти.

У цьому контексті безпосередньо впливає на державну політику популізм режиму Ердогана. Він насамперед проявляється в пошуках зовнішнього ворога – ще однієї загрози, на якій можна зіграти, здобуваючи підтримку та консолідуючи суспільство всередині країни. Активно пропагується концепція «ляльководи» – наявності сторонньої сили, яка відповідальна за нестабільність навколо кордонів Туреччини та втручання у внутрішні справи держави [411]. Особливо чітко це проявляється в останні роки, коли «іноземна змова», на думку турецької влади, стає реальною загрозою національній безпеці республіки [163; 206].

Різка риторика, застосована для обговорення зовнішньополітичних питань з метою консолідації внутрішньополітичного середовища, «гри на публіку» – ще одна ознака популізму режиму Ердогана, яка має негативні наслідки для геополітичного позиціонування Туреччини. Про це свідчать сучасний характер відносин Анкари з Європейським Союзом та джерела кризи, яка фактично зупинила процеси європейської інтеграції республіки. Ще кілька років тому в цьому напрямку перед зовнішньою політикою Туреччини відкривалися привабливі перспективи. В умовах міграційної кризи в Європі 18 березня 2016 року прем'єр-міністр республіки А. Давутоглу досяг укладання з ЄС угоди, згідно з якою Анкара

зобов'язувалася посилити контроль за міграційним рухом через власну територію, а за це отримувала фінансове забезпечення в розмірі 3 млрд. євро та обіцянки пришвидшити процеси інтеграції Туреччини в європейські структури [374]. Першим етапом цього мало стати введення безвізового режиму для турецьких громадян – дії, запровадження якої турецька влада очікувала отримати з 1 липня 2016 р. [277, с. 32-33].

Утім, у цьому випадку спостерігалось непорозуміння сторін угоди та бажання видати бажане за дійсність. У тексті документа мова не йшла про односторонню поступку з боку Європи у візовому питанні як відповідь на кооперацію у сфері міграційної проблематики. Натомість Ердоган вважав, що в умовах міграційної кризи він може ставити Брюсселю умови. Вважаючи себе переможцем, він звернувся до агресивної риторики, погрожуючи Європі, що міграційна угода буде скасована турецькою стороною у випадку, якщо візи для турецьких громадян не будуть скасовані найближчим часом [217].

Але його шантаж не мав успіху – він лише викликав невдоволення європейських політиків турецькими партнерами. Голова Європейської комісії Ж.-К. Юнкер та голова Європейської ради Д. Туск в унісон закликали Анкару скорегувати свою риторику та утриматися від різких заяв, що провокують конфлікт [89]. Канцлер Німеччини А. Меркель натомість підкреслила, що Туреччина досі не виконала необхідні вимоги для отримання візових преференцій – відтак, не може на них претендувати, незважаючи на всю важливість партнера у міграційній справі [182].

Початок літа 2016 року позначився взаємними звинуваченнями та образами. Ситуація лише загострилася після невдалої спроби військового перевороту, здійсненої в Туреччині в ніч з 15 на 16 липня 2016 року. За цими подіями слідували масові арешти та репресії, в республіці було введено надзвичайний стан, а турецька влада вдалася до надзвичайно радикальних заяв, зокрема, щодо можливості відновлення в республіці смертної кари [188]. Природно, що такі дії викликали лише посилення критики з боку ЄС [167; 183; 205]. Це суттєво знизило інтеграційний ентузіазм Анкари, у свою чергу, спричинивши невдоволення

турецької влади європейськими партнерами. Особисто Ердоган вибухнув критикою щодо упередженого ставлення Європи до Туреччини, завдяки чому його державу вже «53 роки змушують чекати біля дверей ЄС» [165].

Результатом цього взаємного обміну звинуваченнями стало рішення Європейського парламенту щодо призупинки переговорів з Анкарою стосовно приєднання до європейської спільноти, ухвалене в листопаді 2016 року [23]. Реалізація конституційної реформи та перехід до президентської форми правління ще більше впевнили європейців у правильності своєї оцінки внутрішньотурецьких процесів як форми авторитаризації держави. Вже через кілька днів після проведеного в Туреччині референдуму ПАРЄ проголосувала за повернення республіки до процедури «моніторингу її зобов'язань перед Радою Європи» – де-факто понизивши її статус у якості країни-кандидата на вступ до ЄС [157].

Це рішення лише підсилило антизахідну риторику Ердогана, який звинуватив європейців у збереженні «ментальності хрестоносців» [161]. Також він пригрозив провести ще один референдум у державі – тепер з питання доцільності реалізації курсу на членство в Європейському Союзі [211]. Відносини з США також залишались напруженими. Агресивну риторику Ердогана щодо Вашингтона посилила американська позиція щодо справи Ф. Гюлена, якого турецька влада вважала основним ідеологом замаху, та вимагала від США його екстрадиції [321, с. 170].

Провідні країни Європи натомість стали об'єктом звинувачень із боку Ердогана в рамках реалізації підготовки до конституційного референдуму 2017 року [193]. Перспектива незбалансованого посилення президентської гілки влади в Туреччині спричинила спротив європейських політичних еліт цим процесам. Не маючи реального впливу на внутрішньополітичну ситуацію в Турецькій Республіці (та й – з точки зору демократичних цінностей – й права втручатися у внутрішні справи суверенної держави), країни Європи спробували ті методи боротьби, які були в їхньому розпорядженні. Вони створили перешкоди агітаційним заходам ПСР на власній території, скасувавши участь турецьких високопосадовців (міністра юстиції Б. Боздага, міністра економіки Н. Зейкбенчі, міністра енергетики

Т. Їлдиза, міністра закордонних справ М. Чавушголу, міністра соціального розвитку й у справах родини Ф. Кайї) в інформаційній роботі з діаспорою. [357, с. 191]. При цьому в Європі без перешкод проходили мітинги прихильників турецької опозиції, яка закликала населення не підтримувати конституційні зміни на референдумі. Такий стан справ викликав обурення та різкий осуд з боку Анкари, яка побачила в цьому втручання в процеси вільного та демократичного волевиявлення турецького народу [162].

Успішний для ПСР результат референдуму ще більше посилив націоналістичний порив функціонерів Партії Справедливості та Розвитку та її прибічників. Відчуваючи себе носіями народної волі, які врешті-решт отримали повний кредит довіри та необхідні повноваження для виконання своєї – національноорієнтованої – програми, вони радикалізували свою позицію у ставленні до Заходу та оцінку самого характеру відносин з Європою. Враховуючи паралельне зростання в Європі популярності правих політичних сил, які традиційно негативно оцінювали інтеграційні перспективи Туреччини, не дивно, що така популістська риторика, застосована турецькою владою та її прихильниками, сприяла подальшому заморожуванню відносин. Більше того, мова йде про згортання партнерства в таких важливих сферах, як безпека та оборона. Так Німеччина була вимушена вивести свій контингент, який брав участь в операціях проти ІДІЛ, з турецької авіабази Інджирлик [172]. Загострення турецько-австрійських відносин підірвало партнерство оборонно-промислових комплексів, створюючи додаткову загрозу проєкту основного бойового танку турецького виробництва Altay [218].

Відносини Туреччини та США в останні роки також перебувають у кризовому стані. Частково в цьому також винен популізм Ердогана, який вбачає для себе неприпустимим іти на поступки (оскільки це завдасть удару його іміджу сильного національного лідера) та прагне реалізовувати незалежну політику. Найважливішим місцем зіткнення американської та турецької дипломатії став конфлікт у Сирії. Обидві держави виступають проти режиму Башара Асада, проте по різному бачать використання механізмів та інструментів відсторонення

сирійського президента від влади. Турецька влада була розчарована близькосхідною політикою Барака Обами через нерішучі дії американської адміністрації. Турки сумнівалися щодо того, чи готовий Вашингтон вдатися до реальних кроків проти Дамаску в умовах, коли Асад все більше підпадав під іранський контроль, а на його захист висловлювалася РФ. Практичні аспекти сирійської політики Туреччини та США також вступали в протиріччя. Анкара прагнула використати у своїх цілях ісламістські елементи, які боролися з Асадом. Утім, це призвело лише до радикалізації антиурядових сил з релігійної точки зору – що викликало занепокоєння у Вашингтоні. У той же час для Туреччини була неприйнятною ставка США на курдські угруповання в боротьбі проти Ісламської Держави в Сирії. Будь-які успіхи курдів сприймаються турецькою владою як безпосередня загроза південним кордонам республіки. Задля її нейтралізації Туреччина вдається до застосування військової сили на сирійській території – у рамках операцій «Щит Євфрату» (серпень 2016–березень 2017 рр.), «Оливкова гілка» (січень–березень 2018 рр.) та «Джерело миру» (жовтень 2019 р.) (див. Додаток І).

Особливо чутливим питанням було проведення турецької операції на східному березі ріки Євфрат – в регіонах, де США розмістили власних спецпризначенців, які фактично виступали своєрідним «щитом», що захищав курдів від турецького втручання. Частково ситуація знайшла вирішення восени 2019 року, коли президент США Д. Трамп, реалізуючи свою давню ідею скорочення американської присутності в Сирії, погодився відвести контингент від сирійсько-турецького кордону, і в такий спосіб надав Ердогану карт-бланш на початок нової військової кампанії. Але це не змінило загальний клімат двосторонніх американо-турецьких відносин. Риторика Вашингтона щодо турецького наступу залишалася надзвичайно різкою – і це, у свою чергу, викликало новий спалах невдоволення союзником по НАТО в Анкарі.

Внутрішньополітичні процеси в Турецькій Республіці також стають джерелом дестабілізації відносин із США. Репресивні заходи Анкари проти опозиції, які особливо активізувалися після невдалої спроби військового

перевороту, викликають занепокоєння щодо нехтування принципами свободи та демократії в Туреччині. Більше того, жертвами турецької правоохоронної системи стають американські громадяни (пастор євангелічної церкви в Ізмірі Ендрю Крейг Брансон) або особи, що працюють на Сполучені Штати (місцеві співробітники американського консульства в Стамбулі).

У відповідь на це восени 2017 року Вашингтон, за рекомендацією свого посла Дж. Басса в Анкарі, призупинив видачу віз громадянам Туреччини, що викликало дзеркальну реакцію турецької влади. Оприлюднене відеозвернення Басса, у якому дипломат пояснював мотиви американського рішення [53], лише підливало олію у вогонь – адже його можна було трактувати як свідчення тиску на турецьких партнерів з боку Вашингтону. У результаті Ердоган відмовився визнавати Басса як американського представника в Турецькій Республіці, а в пресі з'явилися викривальні статті, які покладали на дипломата провину за антитурецьку діяльність та розглядали його як координатора американської розвідки, відповідального за зв'язки з антиурядовими силами та рухами [175].

Суперечка навколо справи Брансона також продовжувалась – адже американські сенатори вимагали його звільнення з турецького ув'язнення. Вашингтон погрожував партнеру по НАТО санкціями. 1 серпня 2018 року санкційна політика дійсно була застосована на персональному рівні – проти турецьких високопосадовців, які були залучені у справу Брансона: міністра юстиції Абдулхаміта Гюля та міністра внутрішніх справ Сулеймана Сойлу [44]. Згодом Білий Дім вдався й до потужніших засобів тиску – у розпал економічної кризи в Туреччині адміністрація Трампа підвищила тарифи на імпорт сталі та алюмінію з цієї держави [203]. Врешті-решт у жовтні 2018 року справа була вирішена позитивно для Брансона – йому дозволили повернутися до США. Як наслідок, санкційна війна між Туреччиною та США призупинилась. Однак сам прецедент такої глибокої конфронтації засвідчує нечувану кризу у відносинах партнерів по євроатлантичній системі колективної безпеки.

Ще одним яскравим проявом кризи у відносинах Туреччини із західними союзниками стає питання диверсифікації військових контрактів Анкари. Одним з

проявів такої політики стає придбання режимом Ердогана російських протиповітряних комплексів С-400, покликане суттєво посилити турецьку систему протиповітряної оборони (ППО) [190]. Але це викликає занепокоєння з боку союзників по НАТО щодо того, у який спосіб у такому випадку турецька система ППО може бути інтегрована до об'єднаних сил Альянсу. Більше того, така ініціатива загрожує виконанню важливого контракта з переозброєння турецьких ВПС, який мав суттєво підвищити їхній бойовий потенціал – участі Анкари в програмі розробки та виробництва винищувача п'ятого покоління F-35.

Перспектива співіснування в лавах турецьких збройних сил новітнього американського винищувача та російської системи ППО викликає критику Вашингтона. Американці природно побоюються, що за таких обставин російські військові, які будуть забезпечувати передачу комплексів С-400 турецькій стороні, отримають шанс на більш детальне вивчення F-35. Це створює небезпеку потрапляння до росіян інформації, яка дозволить їм розробити дієві контрзаходи проти цієї американської зброї. У результаті, влітку 2018 року передачу літаків Туреччині було тимчасово заблоковано [27].

Як вихід із ситуації американці пропонували Анкарі відмовитися від закупівлі російського озброєння, та натомість придбати американські системи Patriot. Утім, Ердоган заявив, що не збирається розривати контакти з Москвою, яка вже в липні 2019 року мала передати Туреччині комплекси С-400 [184]. Турецьке командування в особі міністра оборони Хулусі Аскара наголошувало, що для республіки основною цінністю є захист власної безпеки – відтак вона не може підпорядковувати інтереси в цій сфері позиціям та побажанням інших гравців та буде отримувати необхідне сучасне озброєння з усіх можливих джерел [210]. Компромісу з цього питання так і не було досягнуто. Врешті-решт, після початку розміщення на території Туреччини комплексів С-400 влітку 2019 року, Сполучені Штати виключили цю державу з проєкту F-35 [181] – і це викликало новий спалах напруги у двосторонніх відносинах.

Цікаво, що загострення американо-турецьких відносин не можна вважати свідченням геополітичної переорієнтації Туреччини на інших глобальних гравців.

У цьому випадку Анкара не змінює «патрона», а реалізує активну та незалежну політику. Природно, що це призводить до конфліктів і з іншими акторами. Так, в середині 2010-х років турецько-російське партнерство зазнало погіршення через події на Близькому Сході. Основним джерелом конфлікту Москви та Анкари знову ж таки стали різні позиції щодо громадянської війни в Сирії. Ситуація загострилася після початку військової операції російських збройних сил у регіоні. Анкара неодноразово звинувачувала російські Повітряно-космічні сили (ПКС) у порушенні турецького державного кордону. У результаті це призвело до цілком передбачуваної реакції – закономірної відповіді, коли 24 листопада 2015 року турецьким літаком був збитий російський фронтовий бомбардувальник Су-24. Цей інцидент на півроку заморозив будь-які відносини між Росією та Туреччиною. Під загрозою заморожування та скасування опинилися всі перспективні проєкти – на кшталт будівництва АЕС в Туреччині та розбудови газопроводу «Турецький потік». Росія ввела санкції проти турецьких товарів. Туреччина була закрита для російських туристів [327, с. 50].

Загострення відносин стало неочікуваним, але закономірним результатом агресивного втручання Москви в близькосхідні справи. Однак незважаючи на різку риторику обох сторін, влітку 2016 року ситуація знову кардинально змінилася. Спроба військового перевороту в ніч з 15 на 16 липня підштовхнула турецьку владу в бік Кремля. В умовах загострення відносин з Європою та США (останні прямо звинувачуються в підтримці заколоту) Росія знову стала бажаним партнером. Туреччина є важливим учасником мирного процесу в Астані, організованого під патронатом РФ та спрямованого на вирішення сирійського конфлікту. У повному обсязі відновлене співробітництво в енергетичній сфері – про що свідчить успішне завершення реалізації проєкту «Турецький потік», офіційне відкриття якого відбулося на початку 2020 року (див. Додаток Ж). Анкара та Москва мають досить схоже бачення щодо безпеки Чорноморського регіону – адже одним з ключових елементів турецької політики на цьому напрямку стає беззаперечне слідування Конвенції Монтре [2] та недопущення посилення впливу зовнішніх гравців на цей регіон. Це спричиняє певне послаблення для Кремля й розв'язує руки в справі

посиленої мілітаризації Чорноморського простору, ослаблюючи південний фланг євроатлантичної спільноти.

З іншого боку, актуальне зближення Анкари з Москвою не виходить за рамки багатовекторної зовнішньої політики Туреччини, яка, за своєю сутністю, не припускає довгострокового альянсу з Росією. Зокрема доказом тому служить і розвиток партнерських відносин між Туреччиною та Україною.

Анкара та Київ перебувають на останньому етапі запровадження угоди про зону вільної торгівлі. Активізується взаємовигідна кооперація оборонно-промислових комплексів двох держав (угода щодо закупівлі турецьких безпілотних летальних апаратів (БПЛА) Україною). Надання Православній церкві України автокефалії також відбулося не без підтримки Президента Ердогана – адже в практичній політичній площині Анкара має і у даному випадку могла скористатися важелями впливу на Константинопольський патріархат.

Щодо Сирії в російсько-турецьких відносинах також залишається певна невизначеність – адже Анкара, попри необхідність брати до уваги позицію Москви, критично ставиться до російської бомбардувальної кампанії, яка призвела до значних руйнувань та жертв серед мирного населення, в тому числі – зорієнтованого на Туреччину. Ситуація, яка склалася на початку осені 2018 року навколо провінції Ідліб, демонструє, що російське керівництво також має враховувати турецьку позицію. Гучно анонсована операція режиму Асада проти останнього bastionу сирійських повстанців, яка мала поставити крапку та ознаменувати остаточну перемогу Дамаску в громадянській війні, була в той період скасована через реакцію на події з боку Туреччини. Остання згідно з укладеними раніше домовленостями виступала гарантом зони деескалації в Ідлібі, забезпечуючи певне прикриття поміркованим опозиційним силам у регіоні. Посилення турецької військової присутності в цьому районі та різкі заяви влади Туреччини стали важливим фактором стримування, який врешті-решт завадив наступу сил Асада.

На початку 2020 року Дамаск все ж таки здійснив наступ на Ідліб – і в результаті Туреччина була змушена реагувати на нього, посилюючи свій

контингент у регіоні та здійснюючи масштабну повітряну кампанію із застосуванням БПЛА проти сил Асада (у відповідь на загибель кількох десятків турецьких військовослужбовців від дій сирійців на території повстанського анклаву). У результаті, ескалація знову завершилася російсько-турецьким компромісом – згідно з яким за силами режиму були збережені захоплені ними території, але Асад був змушений відмовитися від ідеї продовження операцій. Попри гучні заяви президента Сирії про боротьбу до переможного кінця, який має настати після відновлення контролю Дамаска над всією територією Ідлібу, під контролем повстанців залишився своєрідний безпековий пояс на кордоні з Туреччиною. Це ще раз демонструє, що реальною силою, яка визначає ситуацію в зоні конфлікту, є не місцеві гравці, а їхні зовнішні патрони – насамперед, Анкара та Москва.

Характеризуючи двосторонні відносини Анкари з іншими державами, не важко помітити своєрідну закономірність, яка, на нашу думку, є наслідком персоніфікації турецького режиму навколо постаті Реджепа Таїпа Ердогана. Концентрація повноважень та впливу в руках цього політика, яка викликає звинувачення з боку західних партнерів в нехтуванні демократичними принципами, призводить до закономірного результату – у міжнародних справах йому легше та зручніше контактувати з подібними до власного лідерськими режимами, а не з демократично обраними європейськими урядами. В результаті активізуються досі неочікувані напрямки зовнішньої політики республіки, а сама Туреччина перетворюється на своєрідного адвоката авторитаризму. Вона парадоксально поєднує протидію диктаторським режимам в ісламському світі з підтримкою подібних правлячих сил та постатей у віддалених регіонах.

Яскраво свідчить про таку тенденцію реакція Анкари на кризу у Венесуелі. В умовах, коли Захід майже одностайно не визнає результати президентських виборів, що пройшли в цій країні в травні 2018 року, та впроваджує проти режиму Ніколаса Мадуро санкції, закликаючи того передати владу опозиційному парламенту, Ердоган посідає діаметрально протилежну позицію. Протягом 2016–2019 років Туреччина активно розвивала відносини з Каракасом на найвищому

рівні, паралельно посилюючи економічну кооперацію. Фактично, основу для зближення двох лідерів заклав невдалий військовий переворот у Туреччині – адже Мадуро одним із перших підтримав Ердогана, вбачаючи в ньому своєрідного «товариша»-опонента проамериканським правим політичним силам [186].

Сьогодні турецький лідер віддячує венесуельському колезі тією самою монетою. В умовах, коли США та Європа офіційно визнали тимчасовим президентом Венесуели голову Національної Асамблеї Хуана Гуайдо, турецька влада заявила про незмінну дипломатичну підтримку Мадуро. У практичній площині Анкара також може надати режиму Мадуро потужну підтримку, прориваючи встановлену Заходом блокаду. В умовах закликів Вашингтона до інших країн утриматися від контактів з Мадуро, турецькі посадовці підкреслюють, що не будуть обмежувати торгівлю з Венесуелою, яка, за їхніми словами, проходить у відповідності до міжнародних правових норм [180].

Цікаво, що тяжіння до авторитарності та недипломатичність у заявах Ердогана потенційно могли закласти основу для покращення американо-турецьких відносин. Президент США Дональд Трамп сам по собі є достатньо неформатним політиком. У цьому контексті сильний авторитарний лідер (у деяких моментах за стилем керівництва схожий на самого Трампа) здобуває його прихильність як надійний та передбачуваний регіональний партнер. Реакція Білого Дому на актуальні процеси в Туреччині дає нам певні свідчення на користь такої точки зору (позитивні відгуки у Вашингтоні про результати конституційного референдуму в Туреччині 2017 року [213]; ініціативи Трампа щодо скорочення присутності американських військ в Сирії). Очевидним є продемонстроване бажання Білого Дому зберегти Анкару в якості важливого союзника. Утім, описані вище конфліктні ситуації у двосторонніх дипломатичних відносинах, які спалахнули протягом останніх років, демонструють непоступливість сторін із окремих питань. До них слід додати й неприйняття Анкарою проізраїльських поглядів адміністрації Трампа, які суттєво посилились у порівнянні з позицією Обама. Туреччина є одним з провідних критиків рішення Білого Дому щодо перенесення американського посольства в Ізраїлі з Тель-Авіву до Єрусалиму. У такому випадку особистісний

фактор як Ердогана, так і Трампа скоріше заважає виробленню консолідованої позиції. У результаті, перспектива нормалізації відносин між країнами все ще залишається примарною.

Висновки до розділу 4

«Ердоганізм» є феноменом, який характеризує сучасний курс політичного розвитку Турецької Республіки. У його основі лежать структурні зміни, які відбулися в системі державного управління країни протягом останніх років, що мали наслідком концентрацію владних повноважень в руках керівника Партії Справедливості та Розвитку – Реджепа Таїпа Ердогана. Визначальною подією в цьому контексті є реалізована конституційна реформа, що призвела до перетворення Туреччини на президентську республіку, яка супроводжувалась активним наступом проти альтернативних центрів сили національного політикуму та традиційних принципів, які формували обличчя держави, світогляд суспільства та сутність турецької моделі протягом десятиліть.

У результаті в Туреччині сформувався режим, який є вождистським за своєю сутністю та фактично залежить від волі та позиції єдиного національного лідера, підтриманого найближчим вірним оточенням та наділеного надзвичайними повноваженнями. Його характерними рисами стали електоральний авторитаризм, неопатрімоніалізм, популізм та ісламізм. Таким чином, внутрішні перебудови призвели до радикального переформатування політичного середовища республіки, з одного боку, покладаючи край домінуванню кемалістських принципів, а з іншого – консолідуючи владу в руках одного політика, який вперше з часів Ататюрка бере на себе роль (де-факто одноосібного) виразника народної волі.

Саме останнє – посилений вплив лідера – і є формуючою ознакою ердоганізму. Сам по собі ердоганізм не є ідеологією – адже в цьому аспекті продовжує орієнтуватися на неоосманське бачення. Але характерні риси практичної реалізації державної політики дозволяють виділити його як окрему концепцію (хоча це й є суто теоретичною конструкцією – адже формально Анкара жодним чином не визнає радикальні трансформації своєї політичної стратегії).

Сутність ердоганізму в зовнішньополітичній площині можна схарактеризувати терміном «агресивний неоосманізм». Причиною для цього є вплив базових елементів пануючого в державі режиму на здійснення зовнішньополітичної діяльності. На зміну стратегічному баченню приходить своєрідне керівництво в ручному режимі. Уже в звичній для неоосманів манері турецька влада продовжує робити ставку на релігійну солідарність та спирається на різноманітні ісламістські рухи в якості партнерів в рамках близькосхідного простору. Утім, турецька зовнішня політика стає жорсткішою. Держава все частіше звертається до застосування фактору військової сили як інструмента забезпечення зовнішньополітичного впливу. Спостерігається втрата довіри до Туреччини з боку традиційних партнерів, що вона прагне компенсувати ситуативними домовленостями з іншими акторами, які виступають за ревізію міжнародного балансу сил.

Надзвичайно важливий вплив на реалізацію зовнішньої політики держави має особисто президент Р.Т. Ердоган. Фактично, державна політика в республіці персоніфікується, а інтереси та погляди Ердогана на міжнародний порядок денний ототожнюються його прибічниками з прагненнями безпосередньо турецького народу. Політик вважає себе практично одноосібним володарем мандату на представництво народних інтересів – і в результаті фактично підміняє державний інтерес та стратегію власними суб'єктивними поглядами. У той же час, усунення від центру ухвалення рішень не лише політичних опонентів, але й впливових союзників, які могли б становити конкуренцію йому особисто, формує навколо президента республіки своєрідний вакуум та позбавляє його політику критичної перевірки та незалежного фахового контролю. Відтак складається загрозлива ситуація, коли означені тенденції, які й формують практичний вимір ердоганізму, закладають основу для поглиблення кризи турецької політичної системи.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження ролі та місця кемалізму і неоосманізму у зовнішній політиці Туреччини дає підстави зробити наступні висновки:

1. Турецька Республіка посідає надзвичайно важливе місце в системі міжнародних відносин. Це насамперед підкреслює інтерес дослідників до вивчення турецької тематики, зокрема – її зовнішньої політики. Стан наукової розробки проблеми зовнішньополітичної діяльності Турецької Республіки відзначається широким колом досліджень. Утім, ключовим недоліком всієї сукупності робіт залишається відсутність всебічності під час вивчення питання впливу ідеологічної складової на формування та реалізацію зовнішньої політики. В результаті, наявний певний вакуум при узагальненні матеріалів, які дозволяють простежити всю ланку послідовного розвитку ідеологічного елементу функціонування турецьких суспільства та держави в XX–XXI століттях, і на основі цього пояснити зміни в стратегіях та практиці зовнішньополітичної діяльності. Іншим недоліком досліджень із тематики дисертації стає певна заангажованість робіт, спричинена гостротою досліджуваної проблеми для експертних кіл певних держав, які вбачають у зовнішній політиці Туреччини загрозу їхнім країнам або ж цивілізаційним цінностям. Це визначає важливість їхньої перевірки незалежними джерелами. Серед них найбільший інтерес у контексті тематики дисертації становлять міжнародні договори та документи міжнародних організацій, які є першоджерелами щодо міждержавних відносин; нормативні документи Турецької Республіки, які визначають державну політику; промови, виступи та публікації турецьких державних діячів, які представляють офіційну позицію країни щодо конкретних питань.

2. Ідеологія відіграє надзвичайно важливу роль в формуванні засад зовнішньої політики держави, пропонуючи межі та принципи для її реалізації. В той же час її формування відбувається під впливом багатьох чинників, в тому числі таких, які мають зовнішньополітичний характер (існуючий стан міжнародного середовища, актуальні загрози та перспективні можливості тощо). Відтак, ці категорії перебувають в стані взаємної залежності. Ілюстрацією цієї тези служать

джерела ідеологічної бази державної політики Турецької Республіки – теоретичні концепції та стратегічні розробки, характерні для пізнього османського періоду. Саме в цей час, з одного боку, виникає глибока потреба в модернізації турецької державницької ідеї перед обличчям втрати конкурентоспроможності на міжнародній арені, а з іншого – у відповідь на цей виклик інтелектуальні кола імперії пропонують різні варіанти вирішення проблеми. Ключовими доктринами, які сформувалися в османському політичному середовищі, стають концепції османізму, панісламізму та пантюркізму. Перша пропонувала Османській імперії модернізаційний напрямок розвитку за рахунок ідей громадянської ідентичності, запозичених у західній політичній культурі. Відтак, саме османізм у його класичному вимірі є основним джерелом появи кемалізму (якщо не за формою, то за ідеєю). Парадоксальним у цьому випадку є те, що його сучасна форма-послідовник – неоосманізм – є ключовою ідеологічною опозицією кемалізму. Натомість пантюркізм та панісламізм акцентували увагу на посиленні етнічної та релігійної складової у державній ідеї та самоідентифікації суспільства відповідно. Пантюркізм тривалий час залишався важливою складовою турецького бачення протягом всього республіканського періоду. Він є ідеєю, притаманною як кемалізму, так і неоосманізму – лише в першому випадку був обмежений найближчим оточенням політичних кордонів Турецької Республіки та стримувався об'єктивним станом міжнародного середовища. Натомість панісламізм – концепція, яка радикально суперечить принципам Ататюрка. Відродження цього ідеологічного дискурсу відбулося лише в умовах посилення неоосманської парадигми – він логічно доповнював запропонований курс на здобуття лідерства на постосманському просторі, який переважно представлений мусульманськими країнами.

3. Ідеологія кемалізму є базовим елементом, навколо якого розбудовувалася республіканська Туреччина. Вона, в першу чергу, є концепцією внутрішньої трансформації, яку Мустафа Кемаль запропонував для нівелювання негативних тенденцій розвитку турецької державності. Саме зовнішньополітичний аспект – прагнення подолати наявне відставання від провідних країн світу та перетворити

Туреччину на конкурентоспроможного актора системи міжнародних відносин – став основною причиною для її формування. Однак сама по собі вона була насамперед спрямована «всередину» країни – адже запроваджені нею реформи мали трансформувати турецьке суспільство згідно критеріям, які Кемаль вважав ознаками «розвитку» та «цивілізації». Запропоновані ключові принципи кемалізму – республіканізм, націоналізм, секуляризм, народність, етатизм та революційність («шість стріл») – демонструють зорієнтованість ідеології на західну політичну традицію, прагнення запозичити досягнення європейської цивілізації задля успішної модернізації системи державного управління Турецької Республіки та світогляду турецького суспільства. Але кемалістський курс за своєю сутністю не був прозахідним – імplementовані в його рамках зміни демонструють лише зовнішню «вестернізацію», підпорядковану націонал-патріотичній ідеї посилення потенціалу держави. Характерною ознакою реалізації кемалістських реформ стало застосування авторитарних методів управління, які наклали значний відбиток на розвиток Туреччини протягом XX століття. Відтак, кемалізм є концепцією авторитарної модернізації, що здійснюється через поєднання європейської суспільно-політичної традиції з певними аспектами турецької історичної спадщини. У підсумку це дало позитивний результат – створення специфічної турецької моделі державного управління, яка є чи не єдиним прикладом успішної модернізації ісламської країни.

4. Кемалістська ідеологія не сформувала чіткі догми зовнішньополітичного позиціонування Туреччини – лише встановила загальне завдання для зовнішньої політики Анкари (досягнення конкурентоспроможності на міжнародній арені через модернізацію) та через реалізацію внутрішніх перетворень утворила певні межі щодо його виконання. Конкретні методи, якими турецька влада мала забезпечити реальну незалежність республіки та захистити національні інтереси, не мали нормативного забезпечення. Відтак, некоректно говорити про наявність оформленої кемалістської зовнішньополітичної стратегії – скоріше варто допустити існування кемалістської (за духом та сутністю) зовнішньої політики, яка під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів перебувала в процесі постійної

адаптації до нових умов, але в той же час характеризувалася повагою до принципів та ідей Ататюрка. У сфері практичної реалізації її ключовими принципами були раціоналізм, реалізм, незалежність та миролюбність. Кемалістська зовнішня політика була позбавлена експансіонізму – вона насамперед була зосереджена на зовнішньому забезпеченні процесів внутрішньої модернізації Турецької Республіки. При цьому її регіональний вимір безпосередньо залежав від реалізованої трансформації турецького суспільства – насамперед, його секуляризації, що знижувала інтенсивність відносин з ісламським світом та сприяла активізації західного вектора зовнішньої політики. У той же час помилково ототожнювати кемалістську зовнішню політику виключно з прозахідним курсом. Її реалізація була лише наслідком наявного в світі балансу сил, в якому саме держави Західної Європи та Північної Америки відігравали провідну роль. Кемалістська зовнішня політика була обумовлена прагненням орієнтувати модернізаційний процес на найкращі зразки – а не свідомою відмовою від історичної ролі Туреччини як незалежного та амбітного гравця.

5. Ідеологія неоосманізму виступає наступницею кемалізму на місці концептуального орієнтиру державної політики Турецької Республіки. На рубежі XX–XXI століть ця консервативна ідея, зорієнтована на історичну спадщину, релігійну, культурну та етнічну ідентичність, геополітичну аргументацію власного потенціалу та експансіоністську проєкцію турецького впливу здобуває все більшу популярність. На відміну від кемалізму, її характерною рисою стає спрямування «назовні» – на забезпечення належного зовнішньополітичного позиціювання Туреччини. Відтак, вона пропонує більш структурований підхід до визначення мети, засобів та інструментів здійснення зовнішньої політики.

Формування неоосманізму простежується з середини 1980-х років, коли політика Т. Озала (феномен «озалізму») поступово привносила нове бачення як щодо місця Туреччини у світі, так і засобів, якими ці позиції можуть бути посилені та захищені. Об'єктивні передумови для подальшої популяризації цієї ідеології створило завершення біполярного протистояння, що утворило певний вакуум сили в міжнародних відносинах і відкрило нові можливості для «держав середньої сили»

(до яких доцільно відносити й Туреччину). Паралельно з трансформацією зовнішнього середовища відбувається внутрішнє переосмислення власної ролі турецькими суспільством та елітою, що поступово сприяє корегуванню політичного курсу держави. Причиною для цього стають успіхи в розвитку, забезпечені кемалістською політикою, які створили всі умови для того, щоб Анкара перестала вважати себе «наздоганяючим» гравцем у рейтингу держав світу та перейшла до реалізації зовнішніх амбіцій. Гранд-ідея Кемаля щодо «модернізації» втрачає значення через досягнення певного рівня та стандартів – особливо у порівнянні з іншими ісламськими країнами. Це актуалізує дискусію навколо того, як Туреччина має використовувати свій статус найрозвиненішої мусульманської держави – і відповідь на це питання була природно знайдена в зверненні до османської спадщини.

Ключову роль у концептуальному оформленні ідеології неоосманізму відіграв турецький політолог-міжнародник Ахмет Давутоглу. Саме в його роботах вона набула остаточної структури та обґрунтування, і вже в XXI столітті була взята на озброєння Анкарою після приходу до влади Партії Справедливості та Розвитку. В основі концепції Давутоглу лежить поняття «Стратегічної Глибини», якою володіє Турецька Республіка. Під цим терміном він поєднував геополітичне розташування, історичний досвід та авторитет держави. У поєднанні це створювало для держави унікальну можливість – претендувати на роль регіонального лідера (або – впливового гравця-модератора) у рамках кількох регіонів світового простору, суттєво розширюючи свій вплив як «держави середньої сили». Критикуючи реформи Кемаля за намагання глибоко трансформувати цивілізаційну турецьку ідентичність (що вело до втрати Туреччиною джерел її природної геополітичної могутності), Давутоглу наголошував на необхідності розбудови багатовекторної, системної та гнучкої системи зовнішніх відносин, підсиленої широким застосуванням інструментарію «м'якої сили». Наводячи аргументи на підтримку досягнення Туреччиною статусу регіонального лідера, він відзначав необхідність мирного співіснування з найближчим оточенням за рахунок стратегії «нуль проблем із сусідами». Паралельно підкреслювалося, що

зовнішньополітична діяльність республіки має носити глобальний та системний характер. При цьому в ідеологічній площині основою концепції Давутоглу виступав консерватизм – відтак, значну роль в своїх розробках він відводив релігійному фактору.

6. У практичній площині зовнішня політика Туреччини набувала ознак неоосманської вже з початку 1990-х років, а остаточно переорієнтувалась на цю ідеологію в XXI столітті, після приходу до влади ПСР. Її головною рисою стає багатовекторність. З одного боку, західний вектор зовнішньої політики продовжував активно розвиватися. Утім, змінився власне підхід турецької влади до нього – Захід став лише одним з рівно важливих елементів позиціювання держави, а не єдиним цивілізаційним орієнтиром. Відтепер Туреччина паралельно посилювала альтернативні напрямки дипломатичної діяльності. Насамперед мова йшла про постосманський простір (Близький Схід, Північна Африка). У рамках популяризації ідей пантюркізму активізувалася турецька політика щодо тюркських держав Центральної Азії. Також Анкара намагалася виступити медіатором під час врегулювання конфліктних питань на Балканах та Південному Кавказі. Серед глобальних гравців основним партнером Туреччини залишалися Сполучені Штати Америки. Але паралельно активно розвивалися російсько-турецькі відносини. Важливою рисою неоосманської зовнішньої політики стає її ісламізація. Це безпосередньо впливає на позиціювання Туреччини в глобальному просторі. Відносини з мусульманськими державами набувають першочергового значення, при цьому акцент робиться на історичній місії Анкари – забезпечити стабільний розвиток «братів по вірі» за турецьким зразком та за умов турецького лідерства. Натомість було фактично розірване стратегічне партнерство з Ізраїлем.

Ключовим елементом практичної реалізації концепції Давутоглу виступила імплементація стратегії «нуль проблем із сусідами». Насамперед вона була спрямована на регіони Близького Сходу та Південного Кавказу, паралельно формуючи порядок денний для турецької влади стосовно Чорноморського регіону та Балкан. Стратегія передбачала посилення впливу Анкари на регіональний простір за рахунок нормалізації відносин із сусідніми державами – за допомогою

використання наявної в Туреччині «Стратегічної Глибини», інструментарію «м'якої сили» та активної посередницької діяльності. Це стає основним практичним виміром зовнішньополітичного позиціонування Туреччини в другій половині 2000-х років. Проте воно не принесло успіху турецькій владі – насамперед, через хибну оцінку регіональної ситуації, завищену оцінку власного потенціалу та авторитету. В умовах загострення регіонального середовища (викликаного подіями Арабської Весни та активізацією боротьби за регіональне лідерство) класичний неоосманізм Давутоглу фактично зазнав поразки, не принісши Туреччині тих геополітичних дивідендів, на які в Анкарі розраховували.

7. На сучасному етапі турецьке політичне середовище відчуває наслідки глибокої ревізії, яка в перші десятиліття XXI століття змінила ключові елементи турецької моделі. Реалізовані Партією Справедливості та Розвитку та її лідером Р.Т. Ердоганом радикальні зміни принципів та підходів до державного управління фактично призвели до демонтажу системи, сформованої на основі кемалістського бачення. Завершення цих процесів припадає на 2017–2018 роки, коли у рамках реалізованої конституційної реформи Туреччина перетворюється на президентську республіку. Це дозволило Ердогану консолідувати в своїх руках надзвичайні повноваження та забезпечити перебування при владі на найближчі роки. Сформований на електоральному авторитаризмі, неопатрімоніалізмі, популізмі та ісламізмі режим та державну політику, що реалізовується в його межах, доцільно характеризувати терміном «ердоганізм». З точки зору ідеологічного забезпечення політики мова не йде про відмову від неоосманського бачення. Але при цьому відбувається перегляд практичних підходів до керування державною політикою. Її реалізація все більше залежить від точки зору та позиції лідера країни. Характерними рисами модернізованого неоосманізму, яким турецька влада сьогодні керується у своїй зовнішній політиці, залишаються багатовекторість; спрямування до проєкції власного впливу на постосманський простір, яка набуває характеру регіональної експансії; підвищена увага до релігійного (ісламізм) та національного (пантюркізм) факторів. Водночас феномен «ердоганізму», сформований під впливом лідера правлячого режиму в Турецькій Республіці, стає

джерелом для зміни практичної сфери зовнішньополітичної діяльності. До її характеристик додаються нові специфічні риси. Зовнішня політика Туреччини стає жорсткішою. В умовах загострення регіональної конфронтації та під впливом особистої позиції Ердогана, який прагне показати себе сильним лідером, Анкара все частіше вдається до застосування військового інструментарію задля забезпечення своїх національних інтересів. Втручання в громадянські конфлікти в Сирії та Лівії, розширення військової присутності за кордоном демонструють схильність Турецької Республіки покладатися на «жорстку силу» при забезпеченні власних позицій. Дипломатична риторика турецької влади в деяких випадках також характеризується безкомпромісністю, прямою та обвинувачувальним тоном – що веде до загострення певних напрямків зовнішньої політики (насамперед – західного). Паралельно до цього все гостріше відчувається певна незбалансованість зовнішньополітичного позиціювання Туреччини. Цей процес яскраво засвідчують стан турецько-російських та турецько-американських відносин – де різкі дії та загострення межували з періодами стабілізації та порозуміння по деяких питаннях.

Концентрація повноважень у руках Ердогана та його стиль керівництва додають зовнішній політиці Туреччини популістичного забарвлення. Важливим моментом у цьому контексті стає превалювання управління в ручному режимі над стратегічним баченням. Специфіка особистих поглядів Ердогана на реалізацію зовнішньополітичного курсу має конкретний вплив на відносини Анкари з певними державами та регіонами. Критика від європейських лідерів сприймається Ердоганом як втручання у внутрішні справи Туреччини та атака проти нього особисто. Це створює додаткове джерело конфронтації на цьому напрямку дипломатичної діяльності. Разом із тим турецька влада набагато спокійніше відчуває себе при контактах із режимами, демократичність яких є сумнівною (В. Путіна в РФ, Н. Мадуро у Венесуелі).

У цілому, Турецька Республіка сьогодні перебуває в історичній точці свого розвитку. Однак можливі сценарії щодо подальшого розвитку держави безпосередньо залежатимуть від внутрішньополітичних процесів, а саме – рівня стійкості режиму Ердогана. На нашу думку, він сьогодні достатньо високий – і

відтак в найближчі роки слід очікувати продовження Анкарою тієї зовнішньої політики, яка реалізовується зараз. Це означає її конфронтаційний характер та багатовекторність. В умовах нового світоустрою, який характеризується руйнацією традиційних елементів стримування, нівелюванням впливу норм міжнародного права та кризою ліберальної ідеї, актуальне турецьке бачення може зіграти на користь держави – утім, лише за умови повернення до певних елементів кемалістської політики (насамперед – раціоналізму в зовнішньополітичному позиціюванні).

За таких обставин Україна має вибудовувати відносини з Туреччиною, виходячи з розуміння власних інтересів Анкари та специфіки процесу прийняття рішень у сучасному турецькому політичному середовищі. Необхідно сконцентруватися на розвитку персональних контактів української влади з президентом Ердоганом, який зараз уособлює державну політику республіки. Основою для цього можуть стати вже наявні дружні відносини лідера Туреччини з певними українськими політиками, наприклад, з М. Джемільєвим. Паралельно слід активізувати дипломатичні зусилля щодо найближчого оточення Ердогана, спрямовані на пояснення та адвокацію української позиції. На окрему увагу заслуговують представники турецького бізнесу, які працюють під патронажем турецької влади – необхідно забезпечити неформальні контакти між ними та їхніми українськими колегами, які користуються довірою офіційного Києва та можуть виконувати роль агентів впливу. Доцільно розглянути перспективи фінансової участі української бізнес-еліти в проєктах ПСР, демонструючи в такий спосіб Ердогану корисність українського вектора для нього особисто.

Важливим завданням є посилення публічної присутності України в Туреччині, яке може бути реалізоване за рахунок застосування інструментарію «м'якої сили» та культурної дипломатії. Перспективними елементами інтенсифікації двосторонніх відносин на цьому напрямку є співпраця в рамках спільних культурно-мистецьких проєктів, переоцінка історичної спадщини україно-османських контактів (які в свідомості українського народу, процесах незалежного державотворення традиційно мають негативне забарвлення) та

поглиблення кооперації експертно-дослідницьких кіл. Необхідно звернути особливу увагу на значення кримськотатарського елементу у двосторонніх відносинах – в ідеологічній площині експлуатація цієї теми повинна забезпечити дружнє ставлення турецького суспільства до України. Задля цього варто інтенсифікувати діяльність у культурній та інформаційній сферах; активно й послідовно координувати створення проукраїнського осередку громадянського суспільства в Турецькій Республіці зі складу кримськотатарської діаспори.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи

1. Договор о ненападении и нейтралитете между Союзом ССР и Турцией от 17 декабря 1925 г. *Документы внешней политики СССР*. Москва, 1963. Том 8 (1 января - 31 декабря 1925 г.). С. 739
2. Конвенція про режим проток (Конвенція Монтре, 1936 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228 (дата звернення: 12.06.2019).
3. Конституция Турецкой Республики (1982 г.). *Турецкая Республика. Справочник*. М., 1990. С. 294-369.
4. Московский договор между Россией и Турцией (16 марта 1921 г.). URL: <http://www.amsi.ge/istoria/sab/moskovi.html> (дата звернення: 12.06.2019).
5. Нота СССР МИД Турции (7 августа 1946 г.). Архив внешней политики РФ. Фонд 06, Опись 8, Дело 49, Ед. 820. С. 31-33.
6. Совместная декларация о продвижении к новому этапу отношений между Российской Федерацией и Турецкой Республикой и дальнейшем углублении дружбы и многопланового партнёрства. URL: <http://kremlin.ru/supplement/172> (дата звернення: 10.01.2020).
7. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Турецкой Республики о сотрудничестве в области энергетики (15 декабря 1997 г.). URL: <http://docs.cntd.ru/document/8316445> (дата звернення: 22.11.2019).
8. 1924 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. URL: <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm> (дата звернення: 19.03.2019).
9. 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. URL: <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm> (дата звернення: 19.03.2019).
10. 2023 Siyasi Vizyon (2023 Vision). URL: <https://www.akparti.org.tr/parti/2023-siyasi-vizyon/> (дата звернення: 12.11.2019).
11. Act No. 4709 of 3 October 2001 to amend several articles of the Constitution of the Republic of Turkey. *Resmi Gazete*. 17 October, 2001. No. 24556. P. 1-6.

12. Act No. 5697 dated 31/05/2007 to amend the Constitution of the Republic of Turkey No. 2709. *Resmi gazete*. 17 October, 2007. No. 26673.
13. Act No. 5982 dated 07 May 2010 to amend some provisions of the Constitution of the Republic of Turkey. *Resmi Gazete*, 13 May, 2010. No. 27580. 6 p.
14. Act No. 6771 dated 11 February 2017 to amend the Constitution of the Republic of Turkey. *Resmi Gazette*. 11 February, 2017. No. 29976. 10 p.
15. Agreement Establishing an Association Between the European Economic Community and Turkey (Signed at Ankara, 12 September 1963). URL: <http://www.gif.org.tr/Documents/AB/1963%20ANKARA%20Agreement.pdf> (дата звернення: 16.08.2018).
16. Agreement on [US] Aid to Turkey (Ankara, 12 July, 1947). URL: <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/b-tr-ust000011-1163.pdf> (дата звернення: 21.10.2018).
17. Council Decision of 8 March 2001 on the principles, priorities, intermediate objectives and conditions contained in the Accession Partnership with the Republic of Turkey. *Official Journal of European Community*. No. L 85. P. 13-23.
18. Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre zabıtları 10-18 Mayıs 1931. URL: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/819?locale-attribute=en> (дата звернення: 12.05.2019).
19. Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı. URL: <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> (дата звернення: 19.05.2019).
20. Cumhuriyet Halk Partisi programı: yeni hedefler yeni Türkiye: 15 Aralık 1993 tarihinde Parti Meclisince benimsenen tasarı. URL: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/738> (дата звернення: 12.05.2019).
21. Decision No 1/95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995 on implementing the final phase of the Customs Union. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d22fdf4c-0268-473c-97c8-dbc6fdd7e799> (дата звернення: 28.07.2018).

22. Final Protocol of Delimitation, France and Turkey, Aleppo, 3 May 1930. *Rapport a La Societe des Nations sur La Situation de La Syrie et du Liban, Annee 1930*. Paris, 1931. – P. 177.
23. Freezing the negotiations on Turkey's accession to the European Union (Resolution of the European Parliament). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-8-2016-009001_EN.html (дата звернення: 02.01.2020).
24. Helsinki European Council – 10 and 11 December, 1999. Presidency Conclusions. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/hel1_en.htm (дата звернення: 11.01.2019).
25. Istanbul Declaration (24 April, 2010). URL: <http://www.nspm.rs/nspm-in-english/istanbul-declaration.html> (дата звернення: 14.05.2019).
26. İyi Partisi Parti Programı. URL: <http://iyiparti.org.tr/Assets/Upload/iyi-parti-guncel-parti-program.pdf> (дата звернення: 13.05.2019).
27. John S. McCain National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2019. URL: <https://www.armed-services.senate.gov/imo/media/doc/FY19%20NDAA%20Summary.pdf> (дата звернення: 11.01.2020).
28. Libyan Political Agreement (as signed on 17 December 2015). URL: <https://unsmil.unmissions.org/sites/default/files/Libyan%20Political%20Agreement%20-%20ENG%20.pdf> (дата звернення: 17.11.2018).
29. Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı – 2009. URL: http://www.mhp.org.tr/usr_img/mhp2007/kitaplar/mhp_parti_programi_2009_opt.pdf (дата звернення: 14.05.2019).
30. Negotiating Framework (between EU and Turkey) – 3 October, 2005). URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/turkey/st20002_05_tr_framedoc_en.pdf (дата звернення: 03.01.2020).

31. Observation of the referendum on the constitutional amendments in Turkey (16 April 2017). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=23746&lang=en> (дата звернення: 11.03.2019).
32. Pact of Balkan Agreement Between Yugoslavia, Greece, Romania, and Turkey, Athens, 9 February 1934. URL: http://www.rastko.rs/istorija/diplomatija/pbs_e.html (дата звернення: 13.08.2018).
33. Pact of Mutual Cooperation Between the Kingdom of Iraq, the Republic of Turkey, the United Kingdom, the Dominion of Pakistan, and the Kingdom of Iran (Baghdad Pact), 24 February, 1955. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/baghdad.asp (дата звернення: 19.11.2019).
34. Parti Programı [Peoples' Democratic Party]. URL: <https://www.hdp.org.tr/tr/parti/parti-programi/8> (дата звернення: 21.05.2019).
35. Protocol to the North Atlantic Treaty on the Accession of Greece and Turkey. URL: https://www.nato.int/cps/ie/natohq/official_texts_17245.htm (дата звернення: 16.08.2018).
36. Saadet Partisi Programı. URL: <http://saadet.org.tr/wp-content/uploads/2018/12/program.pdf> (дата звернення: 13.05.2019).
37. Shared Vision and Structured Dialogue to Advance the Turkish-American Strategic Partnership (5 July, 2006). URL: <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2006/68574.htm> (дата звернення: 27.12.2019).
38. The Comprehensive Settlement Of The Cyprus Problem (The Annan Plan for Cyprus). URL: <https://web.archive.org/web/20120328062304/http://www.zypern.cc/extras/annan-plan-for-cyprus-2004.pdf> (дата звернення: 12.08.2018).
39. The Justice and Development Party's program. URL: <http://www.akparti.org.tr/english/akparti/parti-programme> (дата звернення: 19.05.2019).

40. The North Atlantic Treaty (Washington D.C. - 4 April 1949). URL: https://www.nato.int/cps/ie/natohq/official_texts_17120.htm (дата звернення: 16.08.2018).
41. The Treaty Of Peace Between The Allied And Associated Powers And Turkey Signed At Sèvres, August 10, 1920. URL: [https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section I, Articles 1 - 260](https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260); [https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section II, Annex II, and Articles 261 - 433](https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_II_Annex_II_and_Articles_261_-_433) (дата звернення: 12.06.2019).
42. The UN Security Council Resolution No 83 of 27 June, 1950. URL: [https://undocs.org/S/RES/83\(1950\)](https://undocs.org/S/RES/83(1950)) (дата звернення: 17.08.2018).
43. Trabzon Declaration Of The Ministers Of Foreign Affairs Of The Republic Of Azerbaijan, Georgia And The Republic Of Turkey, 08 June 2012, Trabzon. URL: http://www.mfa.gov.tr/trabzon--declaration-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgia-and-the-republic-of-turkey_-08-june-2012_-trabzon.en.mfa (дата звернення: 13.06.2019).
44. Treasury Sanctions Turkish Officials with Leading Roles in Unjust Detention of U.S. Pastor Andrew Brunson. URL: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm453> (дата звернення: 12.01.2020).
45. Treaty of Non-Aggression, Signed at Teheran (Treaty of Saadabad), July 8th, 1937. URL: <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1938/163.html> (дата звернення: 15.06.2019).
46. Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923. URL: [https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty of Lausanne](https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne) (дата звернення: 15.06.2019).
47. Turkish Accession Partnership Prepared by EU Commission (Unofficial Translation) No:211 – November 8, 2000. URL: <http://www.mfa.gov.tr/turkish-accession-partnership-prepared-by-eu-commission-br-unofficial-translation-br-no-211-november-8-2000.en.mfa> (дата звернення: 22.11.2019).

48. Turkish Civil Code (Law No. 4721, updated by Law No. 4963). URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/05/Turkey-Turkish-Civil-Code-Law-N.4721-2002-eng.pdf> (дата звернення: 03.12.2019).
49. Türkiye'nin dış politikası hakkında bir konuşma», Bakanlar Kurulu. URL: [http://www.dpt.gov.tr/belgeler/arsiv432#223%](http://www.dpt.gov.tr/belgeler/arsiv432#223%25) (дата звернення: 11.01.2020).
50. Türkiye-İngiltere ve Irak Hükümetleri Beyninde Ankara'da 05.06.1926 Tarihinde Mün'akit Hudut ve Münasebat-ı Hasene-i Hemcivari Muahedenamesi (Ankara Treaty of 1926). URL: <http://ua.mfa.gov.tr/> (дата звернення: 22.11.2019).

Виступи і публікації політичних і державних діячів

51. Ататюрк М. К. Избранные речи и выступления. М., 1966. 439 с.
52. Виступ посла Турецької Республіки в Україні Йонета Джана Тезеля на презентації дискусійної записки «Аудит зовнішньої політики: Україна-Туреччина. К., 12 квітня 2016 року.
53. Ambassador John Bass' statement on the suspension of visa services in Turkey. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7P9b3UarXho> (дата звернення: 11.01.2019).
54. Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV (1917-1938). *Uluslararası Politika*. Ankara, 2000. S. 549-552.
55. Çavuşoğlu M. Turkey's Middle East Policy. *Turkish Policy Quarterly*. 2015. Vol. 14, No 1. P. 19-26
56. Davutoğlu A. Alternative Paradigms: Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory. University Press of America, 1993. 274 p.
57. Davutoğlu A. Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring. *Turkey Policy Brief Series*. 2012. No 3.
58. Davutoğlu A. The Clash of Interests : An Explanation of the World (Dis)order. *Intellectual Discourse*. 1994. Vol. 2, No 2. P. 107-130.
59. Davutoğlu A. Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007. *Insight Turkey*. 2008. Vol. 10/1.
60. Davutoğlu A. Turkey's Zero-Problems Foreign Policy. URL:

<https://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreign-policy/> (дата звернення: 12.01.2019).

61. Davutoğlu A. Turkish prime minister: We will stop at nothing to defeat terrorism. *Washington Post*. July 30, 2015.
62. Davutoğlu A. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul, 2001. 584 p.
63. Demirel S. Changing Central Asia in the New World Order. *Turkish Daily News*. September 19, 2007.
64. Demirtaş S. The Middle East, The Kurdish Peace Process In Turkey, And Radical Democracy. *Turkish Policy Quarterly*. 2015. Vol. 13, No 4. P. 27-33.
65. Doğru Yol Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Tansu Çiller'in konuşmaları (19 Haziran-5 Kasım 1993) [Prime Minister of Turkey Tansu Çiller's speeches] – 19 June – 5 November, 1993]. URL: https://kutuphane.tbmm.gov.tr/cgi-bin/koha/opac-search.pl?q=ccl=su%3A%22%C3%87iller%20Tansu%22&sort_by=relevance_dsc&limit=au:%C3%87iller,%20Tansu (дата звернення: 03.02.2019).
66. Erdogan R.T. How to Fix the U.N. – and Why We Should. *Foreign Policy*. September 26, 2018. URL: <https://foreignpolicy.com/2018/09/26/how-to-fix-the-u-n-and-why-we-should/> (дата звернення: 11.01.2019).
67. Erdogan R.T. Saudi Arabia still has many questions to answer about Jamal Khashoggi's killing. *The Washington Post*. November 2, 2018. URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/articles/1900/99665/the-article-published-in-the-washington-post> (дата звернення: 12.01.2019).
68. Erdogan R.T. The World Must Stop Assad. *The Wall Street Journal*. September 10, 2018. URL: <https://www.wsj.com/articles/the-world-must-stop-assad-1536614148> (дата звернення: 11.01.2019).
69. Erdogan R.T. Trump Is Right on Syria. Turkey Can Get the Job Done. *The New York Times*. January 7, 2019. URL: <https://www.nytimes.com/2019/01/07/opinion/erdogan-turkey-syria.html> (дата звернення: 14.02.2019).

70. Erdogan R.T. Turkey, a year after the attempted coup, is defending democratic values. *The Guardian*. July 15, 2017. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/jul/15/turkey-coup-democracy-recep-tayyip-erdogan> (дата звернення: 21.12.2018).
71. Europe Day Message (by R.T. Erdogan, May 9, 2018). URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/94170/europe-day-message> (дата звернення: 12.01.2019).
72. Gül A. Why Is A Non-Permanent Seat For Turkey At The United Nations Security Council Important For Herself, Her Region And The World? *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol. 6, No 4. P. 13-16.
73. Inaugural Speech by H.E. Mr. Mevlüt Çavuşoğlu, Minister of Foreign Affairs of Turkey, at the Ninth Ambassadors' Conference, 9 January 2017, Ankara. URL: http://www.mfa.gov.tr/inaugural-speech-by-h_e_-mr_-mevl%C3%BCt-%C3%A7avu%C5%9Fo%C4%9Flu-minister-of-foreign-affairs-of-turkey_-at-the-ninth-ambassadors_-conference_-9-january-2017_-ankara.en.mfa (дата звернення: 19.03.2019).
74. Inaugural Speech by H.E. Mr. Mevlüt Çavuşoğlu, Minister of Foreign Affairs of Turkey, at the Tenth Ambassadors' Conference 13 August 2018, Ankara. URL: <http://www.mfa.gov.tr/data/BAKAN/opening-speech-of-h-e-mevlut-cavusoglu-bkon.pdf> (дата звернення: 19.03.2019).
75. March 18th Martyrs' Day and 103rd Anniversary of Çanakkale Victory (by R.T. Erdogan, March 17, 2018). URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/91800/march-18th-martyrs-day-and-103rd-anniversary-of-canakkale-victory> (дата звернення: 20.03.2019).
76. Merkel A. Turkey – Partnership instead of EU membership. *Die Welt*. 16 October 2004.
77. Message by President Erdoğan on the 80th Anniversary of the Passing of Ghazi Mustafa Kemal Atatürk. URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/99604/message-by-president-erdogan-on-the-80th-anniversary-of-the-passing-of-ghazi-mustafa-kemal-ataturk> (дата звернення: 02.01.2020).

78. Mr. 'Zero Problems' (interview with Ahmet Davutoglu by Blake Hounshell). *Foreign Policy*. November 29, 2010. URL: http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/11/29/mr_zero_problems (дата звернення: 18.03.2019).
79. New Year message by President Recep Tayyip Erdoğan (2017). URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/87951/new-year-message> (дата звернення: 19.03.2019).
80. New Year message by President Recep Tayyip Erdoğan (2018). URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/100361/new-year-message-by-president-recep-tayyip-erdogan> (дата звернення: 18.03.2019).
81. Nutuk (The Speech made by Mustafa Kemal Atatürk in Ankara, 15-20 October, 1927). URL: <https://archive.org/details/Nutuk-MustafaKemalTarafindan1927> (дата звернення: 27.07.2019).
82. Opening Remarks by H.E. Mr. Mevlüt Çavuşoğlu at the Meeting of Global Counter Terrorism Forum, 23 September 2014, New York. URL: http://www.mfa.gov.tr/opening-speech-by-h_e_-mr_-mevlut-cavusoglu-at-the-meeting-of-global-counter-terrorism-forum_-23-september-2014_-new-york.en.mfa (дата звернення: 18.03.2019).
83. Opening Remarks On The Occasion Of The 24th Term Of The 5th Legislative Year Of The Turkish Grand National Assembly (by R.T. Erdogan, October 1, 2014). URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/3192/opening-remarks-on-the-occasion-of-the-24th-term-of-the-5th-legislative-year-of-the-turkish-grand-national-assembly> (дата звернення: 22.03.2019).
84. Özal T. Turkey in Europe: and Europe in Turkey. K. Rustem & Brother, 1991. 376 p.
85. President Erdoğan's Message on 29 October Republic Day (2018). URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/99431/president-erdogan-s-message-on-29-october-republic-day> (дата звернення: 19.03.2019).

86. President Erdoğan's Message on Human Rights Day (2018). URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/100031/president-erdogan-s-message-on-human-rights-day-> (дата звернення: 17.03.2019).
87. President Erdoğan's Message On The 73rd Anniversary Of The Establishment Of The UN. URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/99360/president-erdogan-s-message-on-the-73rd-anniversary-of-the-establishment-of-the-un-> (дата звернення: 23.03.2019).
88. President Harry S. Truman's Address Before A Joint Session Of Congress, March 12, 1947. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp (дата звернення: 14.08.2018).
89. President Juncker's remarks at the joint press briefing with President Tusk ahead of the G7 Summit. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_16_1922 (дата звернення: 21.01.2020).
90. President of Turkey, Abdullah Gül, addresses the UN General Assembly about the Syrian conflict, September 24, 2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kGwffUL3aqQ> (дата звернення: 22.05.2019).
91. Speech by H.E. Mevlüt Çavuşoğlu, Minister of Foreign Affairs of Turkey, at the 53rd session of the Munich Security Conference (MSC), 19 February 2017. URL: http://www.mfa.gov.tr/speech-by-h_e_-mevl%C3%BCt-%C3%A7avu%C5%9Fo%C4%9Flu_-minister-of-foreign-affairs-of-turkey_-at-the-53rd-session-of-the-munich-security-conference-_msc_-february-17_19_-2017.en.mfa (дата звернення: 15.04.2019).
92. Speech by H.E. Mr. Mevlüt Çavuşoğlu, Minister of Foreign Affairs of Turkey, During the Working Lunch Given to the Ambassadors of the African Countries Resident in Ankara, 4 November 2014, Ankara. URL: http://www.mfa.gov.tr/speech-by-h_e_-mr_-mevl%C3%BCt-%C3%A7avu%C5%9Fo%C4%9Flu_-minister-of-foreign-affairs-of-turkey_-_during-the-working-lunch-given-to-the-ambassadors-of-the-african-countries-

- [resident-in-ankara -4-november-2014 -ankara.en.mfa](https://ankara.en.mfa.gov.tr/resident-in-ankara-4-november-2014) (дата звернення: 19.11.2018).
93. Speech in the Knesset by the President of Turkey Suleyman Demirel (March 12, 1996). URL: https://knesset.gov.il/description/eng/doc/speech_demirel_1996_eng.pdf (дата звернення: 14.08.2018).
94. Speech of Minister of Transport and Communications Mr. Binali Yildirim, 5th E&E Congress in Istanbul Opening Session 13 June 2012. URL: https://eapa.org/wp-content/uploads/2018/07/speech-turkish-minister_2.pdf (дата звернення: 08.03.2019).
95. Speech of President of Turkey Turgut Özal Made to National Press Club on U.S. – Turkish relations and events in the Persian Gulf, September 25, 1990. URL: <https://www.c-span.org/video/?14239-1/turkish-presidential-speech> (дата звернення: 23.11.2018).
96. Speech of Prime Minister of Turkey Suleyman Demirel Made to National Press Club about Turkish role in a United Europe and the situation in neighboring Iraq, February 27, 1992. URL: <https://www.c-span.org/video/?24369-1/turkish-prime-minister> (дата звернення: 12.06.2019).
97. Speech of Prime Minister of Turkey Turgut Özal Made to the PACE, September 27, 1989. URL: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/Speeches/Speech-XML2HTML-EN.asp?SpeechID=167> (дата звернення: 14.06.2019).
98. Statement by Foreign Minister Çavuşoğlu at the UN General Assembly Emergency Special Session on Jerusalem held in New York, 21 December 2017. URL: <http://www.mfa.gov.tr/statement-by-foreign-minister-cavusoglu-at-the-un-general-assembly-emergency-special-session-on-jerusalem-held-in-new-york.en.mfa> (дата звернення: 19.04.2019).
99. Statement by President Recep Tayyip Erdoğan on the Terror Attack in Nice, France (July 15, 2016). URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/45654/statement-by-president-recep-tayyip-erdogan-on-the-terror-attack-in-nice-france> (дата звернення: 16.03.2019).

100. Transcript of the address by H.E. Mevlüt Çavuşoğlu, Minister of Foreign Affairs of Turkey, at TRT World Forum, 4 October 2018. URL: <http://www.mfa.gov.tr/transcript-of-the-address-by-h-e-mevlut-cavusoglu-minister-of-foreign-affairs-of-turkey-at-trt-world-forum-4-october-2018.en.mfa> (дата звернення: 22.06.2019).
101. Turkish Prime Minister Binali Yıldırım's speech at Democracy and Martyrs' Rally in Istanbul (August 7, 2016). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=G1a1mX4xXHs> (дата звернення: 09.05.2019).

Мемуари та джерела особистого походження

102. Караосманоглу Я. К. Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. М., 1978. 301 с.
103. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. Мемуари шведа і дипломата. К., 2010. 352 с.
104. Новиков Н. В. Воспоминания дипломата: (Записки о 1938–1947 годах). М., 1989. 399 с.
105. Родионов А. А. Записки посла СССР в Турции 1974-1983 гг.. *Новая и новейшая история*. 1999. № 1. С. 116-140; 1999. № 2. С. 83-100; 2000. № 6. С. 92-105.
106. Родионов А. А. Турция – перекресток судеб. Воспоминания посла. М., 2006. 280 с.
107. Kunalp Zeki Just a Diplomat. Istanbul, 1992. 151 p.

Статистичні та соціологічні матеріали

108. 12. Cumhurbaşkanlığı Seçimi – Resmi Gazeteye Gönderilen Kesinleşmiş Seçim Sonuçları (Результати президентських виборів 10 серпня 2014 року в Туреччині). URL: <http://www.ysk.gov.tr/tr/onikinci-cumhurbaskani-secimi/3456> (дата звернення: 12.09.2018).

109. 1950 - 1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları (Результати парламентських виборів в Туреччині за період 1950-1977 років). URL: <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Turkiye.pdf> (дата звернення: 13.09.2018).
110. 1983 - 2007 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları (Результати парламентських виборів в Туреччині за період 1983-2007 років). URL: <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1983-2007/Turkiye.pdf> (дата звернення: 12.09.2018).
111. 2007 Constitutional Referendum Results. URL: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2007/secim-sonuclari> (дата звернення: 19.08.2018).
112. 2010 Constitutional Referendum Results. URL: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2010/secim-sonuclari> (дата звернення: 19.08.2018).
113. 2017 Constitutional Referendum Results. URL: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2017/secim-sonuclari> (дата звернення: 20.08.2018).
114. 23 June 2019 Istanbul Election Results. URL: <https://www.yenisafak.com/en/23-haziran-istanbul-secimi/secim-sonuclari> (дата звернення: 23.12.2019).
115. 24. Dönem Milletvekili Genel Seçimi (Результати парламентських виборів 12 червня 2011 року в Туреччині). URL: <http://www.ysk.gov.tr/tr/12-haziran-2011-xxiv-donem-milletvekili-genel-secimi/4929> (дата звернення: 21.08.2018).
116. 25. Dönem Milletvekili Genel Seçimi – Resmi Gazeteye Gönderilen Tutanaklar (Результати парламентських виборів 7 червня 2015 року в Туреччині). URL: <http://www.ysk.gov.tr/tr/7-haziran-2015--25-donem-milletvekili-genel-secimi/3304> (дата звернення: 22.08.2018).
117. 26. Dönem Milletvekili Genel Seçimi – Resmi Gazeteye Gönderilen Tutanaklar (Результати парламентських виборів 1 листопада 2015 року в

Туреччині). URL: <http://www.ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413> (дата звернення: 22.08.2018).

118. 31 March 2019 Istanbul Local Election Results. URL: <https://www.yenisafak.com/en/yerel-secim-2019/istanbul-ili-secim-sonuclari> (дата звернення: 23.12.2019).

119. Cumhurbaşkanı Seçimi ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları (Результати президентських та парламентських виборів 24 червня 2018 року в Туреччині). URL: <http://www.ysk.gov.tr/tr/24-haziran-2018-secimleri/77536> (дата звернення: 21.02.2019).

Довідкові джерела

120. Турецкая Республика: Справочник: Отв. ред. Н.Ю. Ульченко, Е.И. Уразова. М., 2000. 344 с.

121. Group of Friends of Mediation. URL: <https://peacemaker.un.org/friendsofmediation> (дата звернення: 03.01.2020).

122. SIPRI Yearbook 2018. Armaments, Disarmament and International Security. Oxford University Press, 2018. 584 p.

123. The Military Balance – 2017. London, 2017. 576 p.

124. The Military Balance – 2018. London, 2018. 520 p.

125. The CIA World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (дата звернення: 05.04.2019).

126. Turkey-Africa Relations. URL: <http://www.mfa.gov.tr/turkey-africa-relations.en.mfa> (дата звернення: 22.09.2019).

Матеріали засобів масової інформації

127. Верфи царя Эрдогана. *Военно-промышленный курьер*. URL: <http://cast.ru/comments/verfi-tsarya-erdogana.html> (дата звернення: 17.11.2018).

128. Війна на два фронти: Туреччина вступає в боротьбу з ІДІД і курдами. *Кореспондент*. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/3551215-viina-na-dva->

- [fronty-turechchynavstupaie-v-borotbu-z-idil-i-kurdamy](#) (дата звернення: 18.08.2016).
129. Израиль и Турция ведут политические консультации. *Інформаційне агентство MIGNews*. URL: http://mignews.com/news/politic/010217_145505_91946.html (дата звернення: 26.10.2018).
130. Израиль-Турция: отношения обостряются. *Вестник Кавказа*. URL: <http://www.vestikavkaza.ru/articles/politika/geo/42499.html> (дата звернення: 16.09.2016).
131. Иран и Турция договорились об экономическом сотрудничестве. *Укрінформ*. URL: <http://www.ukrinform.ru/rubric-world/1984998-iran-i-turcia-dogovarivautsa-obekonomiceskom-sotrudnicestve.html> (дата звернення: 27.12.2016).
132. Иран и Турция могут довести товарооборот до \$30 млрд. *Азербайджанське інформаційне агентство Trend News Agency*. URL: <http://www.trend.az/business/economy/2422904.html> (дата звернення: 27.12.2016).
133. Конфликт из-за геноцида: ссора Турции и ФРГ. *Кореспондент*. URL: <http://korrespondent.net/world/3691728-konflykt-yz-za-henotsyda-ssora-turtsyy-yfrh> (дата звернення: 11.01.2017).
134. Курды примирили Турцию и Иран. *Деловая Столица*. URL: <http://www.dsnews.ua/world/kurdypomirili-turtsiyu-i-iran-21032016142800> (дата звернення: 25.07.2016).
135. Необходимо расширить сотрудничество в сфере возобновляемых источников энергии в ОЭС - президент Турции. *Азербайджанське інформаційне агентство Trend News Agency*. URL: <http://www.trend.az/capital/energy/1802421.html> (дата звернення: 24.07.2016).
136. Отношения Турции и Азербайджана находятся на высшем уровне – президент. *Азербайджанське інформаційне агентство Trend Trend News*

- Agency. URL: <https://www.trend.az/world/turkey/2959042.html> (дата звернення: 12.12.2018).
137. Президент Турції став головою ОЕС. *Азербайджанське інформаційне агентство Trend Trend News Agency*. URL: <http://www.trend.az/regions/met/turkey/1802309.html> (дата звернення: 24.07.2016).
138. Савчук Т. Путін, Ердоган, Сі: культ особи в сучасній політиці. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/putin-erdogan-xi-kult-osoby/29486180.html> (дата звернення: 13.12.2018).
139. Самміт ОЕС і майбутнє Сирії. *Азербайджанське інформаційне агентство Trend News Agency*. URL: <https://www.trend.az/other/commentary/2077681.html> (дата звернення: 15.09.2016).
140. Турецький гамбіт: сирійський військовий конфлікт загострився через втручання Анкари. *Інформаційне агентство RBC*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/analytics/turetskiy-gambit-siriyskiyvoennyi-konflikt-1455733760.html> (дата звернення: 17.01.2017).
141. Турецька армія увійшла на територію північного Іраку. *Газета «День»*. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/111112-turecka-armiya-uviiyshla-na-teritoriyu-pivnichnogo-iraku> (дата звернення: 17.01.2017).
142. Турція як актор геополітики (інтерв'ю з М. Перинчеком). *Turkish News*. URL: <https://www.turkishnews.com/ru/content/2010/08/06/%D1%82%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8/> (дата звернення: 18.09.2018).
143. Турція погрозила відмовитися від транзиту через Сирію. *Lenta.ru*. URL: <http://lenta.ru/news/2011/11/29/turk/> (дата звернення: 16.05.2018).

144. Турция: Сирия «сама навлекла на себя» санкции. *Euronews*. URL: <http://ru.euronews.net/2011/11/30/turkey-announces-sanctions-against-syria/> (дата звернення: 14.10.2018).
145. Эмомали Рахмон провел переговоры с Абдуллой Гюлем. *Азербайджанське інформаційне агентство Trend News Agency*. URL: <http://www.trend.az/regions/met/turkey/1802178.html> (дата звернення: 24.07.2016).
146. 2020 to be Africa year for Turkey, says trade. *Hurriyet Daily News*. URL: <http://www.hurriyetdailynews.com/2020-to-be-africa-year-for-turkey-says-trade-minister-149662> (дата звернення: 03.01.2020).
147. Africa and Turkey hold Second Turkey-Africa Economic and Business Forum to promote cooperation opportunities. *TRALAC*. URL: <https://www.tralac.org/news/article/13568-africa-and-turkey-hold-second-turkey-africa-economic-and-business-forum-to-promote-cooperation-opportunities.html> (дата звернення: 18.12.2019).
148. Ahmed A. Sh. Turkey, Reluctant Partner In Obama ISIS Strategy, Frustrates U.S. Officials. *The Huffington Post*. URL: https://www.huffpost.com/entry/turkey-isis-obama-problems_n_6135856 (дата звернення: 12.12.2019).
149. Andrew Brunson: US hits Turkey with sanctions over jailed pastor. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-45036378> (дата звернення: 12.01.2019).
150. Aydin E. Turkey navigates a less exciting path to reform. *Japan Times*. October 28, 2013.
151. Bayrasli E. The Ottoman Revival Is Over. *New York Times*. March 31, 2014.
152. Bekdil B. E. Turkey May Renegotiate Air Defense Deal With China. *Defense News*. July 28, 2015
153. Ben-Ami S. Turkey's new mission: putting order in its identity complex. *The Daily Star*. URL: <http://www1.dailystar.com.lb/Opinion/Commentary/2009/Mar-05/116709-turkeys-new-mission-putting-order-in-its-identity-complex.ashx> (дата звернення: 22.10.2019).

154. Birnbaum B. Greece frets over Turkey's ties to Iran. Ankara's NATO role questioned. *Washington Times*. URL: <http://www.washingtontimes.com/news/2010/nov/7/greece-frets-over-turkeys-ties-to-iran/> (дата звернення: 18.12.2018).
155. Britton B., Baykara M. Turkey orders detention of more than 1,100 people linked to failed 2016 coup. *CNN*. URL: <https://edition.cnn.com/2019/02/12/europe/turkey-detention-2016-failed-coup-intl/index.html> (дата звернення: 17.10.2019).
156. Brown M. Turkey's elections will decide the future of long-time ruler President Recep Tayyip Erdogan. *ABC*. URL: <https://www.abc.net.au/news/2018-06-24/turkey-election-decide-future-of-president-recap-tayep-erdogan/9902706> (дата звернення: 16.11.2018).
157. Council of Europe vote puts pressure on Turkey over human rights. *The Guardian*. April 26, 2017. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/26/council-of-europe-turkey-human-rights-pace> (дата звернення: 17.07.2018).
158. Dombey D. Turkey's regional ambitions evaporate along with friendships. *Financial Times*. URL: <http://www.ft.com/cms/s/0/ef238938-c1a1-11e4-8b74-00144feab7de.html#ixzz3TQY1elz8> (дата звернення: 22.10.2019).
159. Dormant power revival. Tests mount up for Turkey's newly assertive foreign policy. *The Economist*. URL: <http://www.economist.com/node/21536653> (дата звернення: 18.12.2019).
160. Dreams from their fathers. Turkey's canny foreign minister seeks to pursue delicate diplomacy all around. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/europe/2009/07/23/dreams-from-their-fathers> (дата звернення: 10.08.2018).
161. Erdogan accuses EU of 'crusade' against Islam. *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/en/erdogan-accuses-eu-of-crusade-against-islam/a-37979126> (дата звернення: 16.08.2018).
162. Erdoğan accuses Germany of 'Nazi practices' over blocked political rallies.

- The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/05/erdogan-accuses-germany-of-nazi-practices-over-blocked-election-rallies> (дата звернення: 14.01.2018).
163. Erdoğan blames ‘foreign powers’ for coup and says West is supporting terrorism. *The Independent*. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/erdogan-turkey-coup-latest-news-blames-us-west-terrorism-gulen-a7168271.html> (дата звернення: 10.07.2017).
164. Erdoğan given rapturous reception in Egypt. *Globes. Israel’s Business Arena*. URL: <https://en.globes.co.il/en/article-1000682182> (дата звернення: 22.09.2018).
165. Erdoğan: EU's reluctance to accept Turkey has Islamophobic motives. *Daily Sabah*. URL: <https://www.dailysabah.com/eu-affairs/2016/06/24/erdogan-eus-reluctance-to-accept-turkey-has-islamophobic-motives> (дата звернення: 17.08.2018).
166. EU warns Turkish army over vote. *BBC*. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6602661.stm> (дата звернення: 17.09.2018).
167. Europe and US urge Turkey to respect rule of law after failed coup. *The Guardian*. July 18, 2016. URL: <https://www.theguardian.com/world/2016/jul/18/european-leaders-urge-turkey-to-respect-rule-of-law-after-failed-coup> (дата звернення: 20.08.2018).
168. EU-Turkey visa deal on brink as Erdoğan refuses to change terror laws. *The Guardian*. May 6, 2016. URL: <https://www.theguardian.com/world/2016/may/06/erdogan-turkey-not-alter-anti-terror-laws-visa-free-travel-eu> (дата звернення: 14.08.2018).
169. Forward to the past. Turkey’s future. Can Turkey’s past glories be revived by its grandiose Islamist president? *The Economist*. URL: <http://www.economist.com/news/europe/21637417-can-turkeys-past-glories-be-revived-its-grandiose-islamist-president-forward-past> (дата звернення: 22.10.2019).

170. Gardner D. Erdogan's brand benefits Arabs and the west. *Financial Times*. URL: <http://www.ft.com/cms/s/0/7ed3e438-dfb5-11e0-b1db-00144feabdc0.html#ixzz1YQ4S8i6H> (дата звернення: 17.09.2019).
171. Gardner D. Foreign policy: Ankara targets political and economic stability. *Financial Times*. URL: <http://www.ft.com/cms/s/0/357b1e10-7fe8-11df-91b4-00144feabdc0.html> (дата звернення: 14.09.2019).
172. German military leaves Turkey's Incirlik airbase. *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/en/german-military-leaves-turkeys-incirlik-airbase/a-40717584> (дата звернення: 23.12.2018).
173. Germany: Military completely out of Incirlik base. *Daily Sabah*. URL: <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2017/09/29/germany-military-completely-out-of-incirlik-base> (дата звернення: 22.12.2018).
174. Joffe J. Turkey is making a play for regional power. *Financial Times*. URL: <http://www.ft.com/cms/s/0/681fae96-7195-11df-8eec-00144feabdc0.html> (дата звернення: 21.09.2019).
175. John Bass: The figure behind US's dirty games in Turkey. *Yeni Safak*. URL: <https://www.yenisafak.com/en/news/john-bass-the-figure-behind-uss-dirty-games-in-turkey-2795497> (дата звернення: 14.02.2019).
176. John Kerry and Bashar al-Assad dined in Damascus. *The Telegraph*. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/10283045/John-Kerry-and-Bashar-al-Assad-dined-in-Damascus.html> (дата звернення: 16.01.2019).
177. Kalyoncu M. The rise and fall of Turkey's AK Party saga. *Today Zaman*. URL: http://www.todayszaman.com/news-308949-the-rise-and-fall-of-turkeys-ak-party-sagaby-mehmet-kalyoncu-.html?utm_source=Media+Roundup&utm_campaign=eb3b32e03a-MR_030713&utm_medium=email (дата звернення: 10.01.2016).
178. Kartal A. G. Turkish president rejects reference to 'Islamic terror'. *Anadolu Agency*. URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/turkish-president-rejects-reference-to-islamic-terror/1665042> (дата звернення: 03.04.2020).

179. LeBor A. Growing nostalgia in Turkey for the glory days of the Ottoman Empire. *Newsweek*. URL: <http://europe.newsweek.com/growing-nostalgia-turkey-glory-days-ottoman-empire-328458> (дата звернення: 17.03.2016).
180. Maduro ally Erdoğan says Turkish town to process Venezuelan gold. *Ahval*. URL: <https://ahvalnews.com/turkey-venezuela/maduro-ally-erdogan-says-turkish-town-process-venezuelan-gold> (дата звернення: 08.09.2019).
181. Mehta A. Turkey officially kicked out of F-35 program, costing US half a billion dollars. *Defense News*. URL: <https://www.defensenews.com/air/2019/07/17/turkey-officially-kicked-out-of-f-35-program/> (дата звернення: 11.01.2020).
182. Merkel casts doubt on Turkey visa-free travel. *Euobserver*. URL: <https://euobserver.com/migration/133518> (дата звернення: 17.12.2016).
183. Merkel rails at arrest of German journalist in Turkey. *Financial Times*. URL: <https://www.ft.com/content/f60b92d8-fdac-11e6-96f8-3700c5664d30> (дата звернення: 12.01.2020).
184. No U-turn on Russian S-400 deal, says Turkey's president. *Hurriyet Daily News*. URL: <http://www.hurriyetdailynews.com/no-u-turn-on-russian-s-400-deal-says-turkeys-president-141906> (дата звернення: 14.05.2019).
185. One for the opposition. The best way for Turks to promote democracy would be to vote against the ruling party. *The Economist*. June 2, 2011.
186. Oner I. Existential threats bringing Erdoğan and Maduro together. *Ahval*. URL: <https://ahvalnews.com/venezuela-turkey/existential-threats-bringing-erdogan-and-maduro-together> (дата звернення: 22.11.2019).
187. Ozkan B. Turkey's Imperial Fantasy. *New York Times*. URL: https://www.nytimes.com/2014/08/29/opinion/ahmet-davutoglu-and-turkeys-imperial-fantasy.html?emc=edit_ty_20140828&nl=opinion&nid=69679355 (дата звернення: 16.05.2016).
188. President Erdogan: Ready to reinstate the death penalty. *Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2016/07/president-erdogan-ready-reinstate-death-penalty-160719015923935.html> (дата звернення: 19.03.2017).

189. Rebels: Turkey operation in Idlib likely to go smoothly. *Al Jazeera*. URL: <http://www.aljazeera.com/news/2017/10/rebels-turkey-operation-idlib-smoothly-171009084355699.html> (дата звернення: 11.02.2018).
190. Russia gets 'advance payment' from Turkey for S-400. *Anadolu Agency*. URL: <http://aa.com.tr/en/europe/russia-gets-advance-payment-from-turkey-for-s-400/922739> (дата звернення: 23.12.2019).
191. Şahin T., Ergöçün G. Best ahead in golden era of Turkey-Africa trade ties. *Anadolu Agency*. URL: <https://www.aa.com.tr/en/economy/best-ahead-in-golden-era-of-turkey-africa-trade-ties/1277826> (дата звернення: 22.02.2019).
192. Sasley B. E. How Erdoğan has reshaped Turkish politics, and what it means for current corruption scandal. *Washington Post*. December 27, 2013.
193. Sharkov D. Turkey's Erdogan Accuses West of Campaigning Against Him in Referendum. *Newsweek*. URL: <https://www.newsweek.com/turkey-erdogan-claims-west-campaigns-against-him-referendum-582022> (дата звернення: 22.04.2018).
194. Stein A. Turkey's Failed Foreign Policy. *New York Times*. August 22, 2014.
195. Straaten Floris van It is possible the main players are still keeping their cards close to their chest—Chairman's final sprint on the Turkey question. *NRC Handelsblad*. December 15, 2004
196. Syria war: Turkish-led forces oust Kurdish fighters from heart of Afrin. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-43447624> (дата звернення: 12.05.2018).
197. Taheri A. Erdogan taking Turkey back 1,000 years with 'reforms'. *New York Post*. October 4, 2013.
198. Taheri A. Erdoğan's Dangerous Power Game. *Asharq Al-Awsat*. February 27, 2015.
199. Tanchum M.M., Karaveli H.M. Pakistan's Lessons for Turkey. *New York Times*. October 6, 2014.
200. Tavernise S. Turkey facing identity crisis. *International Herald Tribune*. December 4, 2006.

- [35-jets-to-be-delivered-from-us-in-november-minister-141882](#) (дата звернення: 22.12.2019).
211. Turkey may hold referendum on EU membership bid, says President Erdogan. *France24*. URL: <https://www.france24.com/en/20170326-turkey-erdogan-referendum-eu-membership-bid> (дата звернення: 16.05.2017).
 212. Turkey referendum: The numbers that tell the story. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-39619354> (дата звернення: 13.06.2017).
 213. Turkey referendum: Trump congratulates Erdogan. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-39626116> (дата звернення: 13.06.2017).
 214. Turkey 'sorry for downing Russian jet'. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-36643435> (дата звернення: 23.08.2016).
 215. Turkey to expand military presence in Qatar with new base. *Ahval*. URL: <https://ahvalnews.com/saudi-turkey/turkey-expand-military-presence-qatar-new-base> (дата звернення: 22.12.2019).
 216. Turkey vows security, economic measures against Kurdish independence referendum. *Press TV*. URL: <http://www.presstv.com/Detail/2017/09/23/536240/turkey-yildirim-kurdish-independence> (дата звернення: 05.01.2018).
 217. Turkey will block EU migrant deal if no visa-free travel, says Erdogan. *France24*. URL: <https://www.france24.com/en/20160524-erdogan-turkey-will-block-eu-migrant-deal-no-visa-free-travel> (дата звернення: 13.02.2018).
 218. Turkey's Altay MBT project hit by engine technology transfer issues. *IHS Jane's Defence Weekly*. URL: <http://www.janes.com/article/67104/turkey-s-altay-mbt-project-hit-by-engine-technologytransfer-issues> (дата звернення: 21.01.2017).
 219. Turkey-Africa trade volume totals \$179 billion in last decade. *Daily Sabah*. URL: <https://www.dailysabah.com/business/2019/04/26/turkey-africa-trade-volume-totals-179-billion-in-last-decade> (дата звернення: 15.08.2019).
 220. Turkey's bad example on democracy and authoritarianism. *Washington Post*. URL: http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2011/03/10/AR2011031005620.html?wpisrc=nl_opinions&nor

[edirect=on](#) (дата звернення: 12.03.2017).

221. Turkey's downing of Russian warplane – what we know. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34912581> (дата звернення: 16.03.2016).
222. Turkey's Erdogan voices support for Venezuela's Maduro. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/article/us-venezuela-politics-turkey/turkeys-erdogan-voices-support-for-venezuelas-maduro-idUSKCN1PI0FJ> (дата звернення: 28.11.2019).
223. Turkish Military Cause Chaos With Failed Coup Attempt. *Youtube-канал новинного агентства ABC*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ULjpMXuaI7I> (дата звернення: 18.07.2016).
224. Turkish PM threatens sanctions against Dutch over minister's expulsion. *The Guardian*. March 13, 2017. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/12/turkish-pm-threatens-sanctions-against-dutch-over-ministers-expulsion> (дата звернення: 17.07.2017).
225. US general Scaparotti doubles down on sale of F-35 jets to Turkey. *Hurriyet Daily News*. URL: <http://www.hurriyetdailynews.com/us-general-doubles-down-on-sale-of-f-35-jets-to-turkey-141877> (дата звернення: 23.04.2019).
226. Weise Z. Turkish authorities cancel Istanbul mayoral election. *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/turkish-authorities-cancel-istanbul-mayoral-election/> (дата звернення: 17.09.2019).
227. Yildirim E. April 16, Turkey and Islam. *Yeni Safak*. URL: <https://www.yenisafak.com/en/columns/ergunyildirim/april-16-turkey-and-islam-2037498> (дата звернення: 18.01.2018).

Монографії, наукові статті та тези доповідей

228. Аватков В.А., Доманов А.О. Военно-политические отношения в треугольнике США-Турция-Франция: 2009-2012 гг.. *Сравнительная политика*. 2013. № 1 (11). С. 64-72.
229. Аватков В.А., Томилова Ю.О. Перспективы становления Турции как

- ведущего игрока на африканском континенте. *Вестник МГИМО Университета*. 2013. № 4 (31). С. 227-233.
230. Айдын М. Турция и государства Кавказа. *Кавказ и глобализация*. 2006. № 1, том 1. С. – 52-61.
231. Алексанян Л.Г. Политика «мягкой силы» Турции в отношении Грузии. *Вестник МГИМО Университета*. 2016. № 2 (47). С.72-79.
232. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім Євроінтеграційний курс Турецької Республіки в контексті її безпекової політики. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Міжнародні відносини»*. 2014. № 4. 14 с.
233. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Турецько-ізраїльські відносини й проблеми регіональної безпеки. *Гілея*. 2016. № 107. С. 458–463.
234. Арешев А. Турецкие базы в Африке как фактор влияния. URL: <http://www.kavkazoved.info/news/2018/03/22/tureckie-bazy-v-afrike-kak-faktor-vlijaniya.html> (дата звернення: 22.12.2019).
235. Астахова М.А. «Турецкая модель развития» и причины ее несостоятельности для постсоветских стран Прикаспийского региона (1992-1993 годы). *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*. 2011. № 1, том 11. С. 87-91.
236. Атаев Т. США, НАТО и Турция. М., 1973. 319 с.
237. Ахмедова Е. Перспективи інтеграції Туреччини у сферу зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2014. № 4. С. 56-62.
238. Баранов Д. Сентябрьские поправки в Конституцию 1982 года. Что изменилось? *Турция после референдума 2010 года*. М., 2011. С. 34-37.
239. Башкан А., Тосун Т., Ибрагимов А. Основные параметры турецкой внешней политики и Кавказ после 2008 года. *Кавказ и глобализация*. 2012. № 2, том 6. С. 66-74.
240. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и ее геостратегические императивы. М., 1998. 256 с.

241. Близький Схід і Північна Африка як сфера інтересів України. Київ, 2020. 85 с.
242. Борділовська О.А., Кухта В.В. Модель врегулювання курдської проблеми: досвід чотирьох близькосхідних країн. *Гілея*. 2014. Вип. 86. С. 397-403.
243. Бостанов М.Э. Левант в системе турецких глобализационных приоритетов. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2015. № 1-4 (32). С.65-66.
244. Бурашникова А. Б. Неоосманизм и неопантюркизм во внешней политике Турции. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*. 2013. № 2, том 13. С. 65-69.
245. Варбанец П. Внешняя политика Турции в Центральной Азии и на Кавказе: отголоски «Арабской Весны». *Центральная Азия и Кавказ*. 2012. № 4, том 15. С. 59-66.
246. Варбанец П. Региональные центры силы и их политика в Центральной Евразии (турецкий вектор борьбы за лидерство на Исламском Востоке). *Центральная Азия и Кавказ*. 2008. № 1 (55). С. 51-60.
247. Васильев А.Д. Армия в Турции. *История и современность*. 2013. Вып. № 2 (18). С. 52-74
248. Васильева С.А. Влияние пантюркизма на идеологический процесс в Турецкой Республике. *Теория и практика общественного развития*. 2012. - № 3. С. 208-212.
249. Васильева С.А. Партийная преемственность в Турции. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 40. С. 73-79.
250. Вертяев К. В. Курдский вопрос в политике Турции (конец XX – начало XXI века). М., 2007. 252 с.
251. Волкова Я. О. Трансформация внешнеполитического подхода Турции к странам Юго-Восточной Европы на современном этапе. *Понятия, ценности, промени. Историята: време и реалности*. Варна, 2016. С. 44 – 55.
252. Воротнюк М. «Арабська весна» – шанс регіонального лідерства для

- Туреччини? *Зовнішні справи*. 2011. № 11-12. С. 44-47.
253. Воротнюк М. А. Реформирование сектора безопасности Турции в процессе процессов европеизации. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць*. К., 2011. Вип. 102., Ч. 2. С. 64-72.
 254. Воротнюк М. Аудит зовнішньої політики: Україна-Туреччина. К., 2016. 32 с.
 255. Воротнюк М. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями. К., 2010. 16 с.
 256. Габер Е. Политика Турции на Кавказе и в Центральной Азии в постсоветский период. *Центральная Азия и Кавказ*. 2011. № 3, том 14. С. 159-170.
 257. Габер Є. В. Американо-турецький альянс на сучасному етапі : стратегічні партнери чи стратегічні суперники? *Дослідження світової політики: зб. наук. праць*. 2008. Вип. 43. С. 127-140.
 258. Габер Є. Підводні рифи «Нового Босфору». *Дзеркало Тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/international/pidvodni-rifi-novogo-bosforu-343772.html> (дата звернення: 20.04.2020).
 259. Габер Є. В. Турецько-американські відносини на Близькому Сході: проблеми розроблення єдиної політики в регіоні. *Політологічний вісник*. 2010. № 48. С. 288-297.
 260. Гайдаева Ю.Ю. Турция: идеология и политика будущего. Нео-оттоманизм или кемализм. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Социология. Политология*. 2014. № 2, том 14. С. 116-120.
 261. Гасратян М. А. Курдская проблема в Турции: (1986–1995). М., 2001. 240 с.
 262. Глазова А.В. Политика Турции на Западных Балканах. *Проблемы национальной стратегии*. 2013. № 2 (17). С. 22-34.
 263. Горovenko В., Тютюнник В. Асиметрична стратегія Ізраїлю в період становлення держави. К., 2018. 59 с.
 264. Гохан Б. Турция: новый геополитический нарратив. *Центральная Азия*

и Кавказ. 2006. № 3 (45). С. 27-44.

265. Гукасов А.В. Теоретические основы анализа внешней политики современных государств. URL: https://pglu.ru/upload/iblock/978/uch_2014_x_03.pdf (дата звернення: 20.10.2019).
266. Гянджумян В. Геополитическая ось Анкара-Тбилиси-Баку в контексте внешнеполитических приоритетов США. 21-й век. 2014. № 3 (32). С. 76-89.
267. Данилов В. И. Политическая борьба в Турции. М., 1985. 322 с.
268. Демоян Г. Турция и Карабахский конфликт в конце XX – начале XXI веков. Историко-сравнительный анализ. Єреван, 2006. 255 с.
269. Джилалян А.С. От кемализма к неоосманизму: ретроспективный анализ. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 4 (1). С. 70-74.
270. Джівалян А.С. Вплив Партії справедливості і розвитку на формування нової зовнішньополітичної ідеології Туреччини. *Гілея*. 2014. № 85. С. 360-363.
271. Дружиловский С.Б. Внутренние факторы в формировании внешней политики Ирана и Турции. *Вестник МГИМО Университета*. 2010. № 1. С. 1-11.
272. Дружиловский С.Б. Турция: привычка управлять. *Россия в глобальной политике*. 2005. № 6.
273. Едемский А.Б. Неоосманизм как реальность современной геополитики. *Проблемы национальной стратегии*. 2012. № 2 (11). С. 204-208.
274. Еремеев Д.Е. История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней. М., 2017. 376 с.
275. Задонский С. М. Роль военного фактора во внутренней и внешней политике Турции. *Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии: сб. статей*. М., 2002. С. 256-268.
276. Замікула Г.О. Безпекова політика Туреччини та її вплив на Чорноморський регіон. *Чорноморська безпека*. 2017. № 2 (30). С. 69-74.

277. Замікула Г.О. Брюссельська стратегія Туреччини в умовах міграційної кризи в Європі. *Шевченківська весна: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених*. К., 2016. Ч. 1. С. 32-35.
278. Замікула Г.О. До питання щодо практичної реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу. *Гілея*. 2018. № 137. С. 397-401.
279. Замікула Г.О. Зовнішньополітична концепція Ахмета Давутоглу: основні теоретичні положення. *Гілея*. 2018. № 136. С. 296-301.
280. Замікула Г.О. Ідеологія кемалізму: базові принципи та вплив на міжнародне позиціонування Турецької Республіки. *East European Science Journal*. 2018. No 12 (40), Part 4. P. 47-52.
281. Замікула Г.О. Конституційні реформи в Турецькій Республіці в ХХІ столітті. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 30. С. 105-112.
282. Замікула Г.О. Трансформація партійної системи Турецької Республіки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 225-233.
283. Замікула Г.О. Туреччина-Ізраїль: шляхи нормалізації двосторонніх відносин. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. 2016. № 2 (327). С. 3-9.
284. Замікула Г.О., Александров О.С. Туреччина як регіональна потуга: фактор внутрішньополітичної зміни ролі збройних сил. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3 (40). С. 54-61.
285. Замікула М.О. Зникнення журналіста. *Дзеркало Тижня*. 2018. № 39 (20-26 жовтня)
286. Замікула М.О. Лівія: війна без кінця. *Дзеркало Тижня*. 2018. № 34 (15-21 вересня)
287. Замікула М.О. Політика безпеки та оборони Турецької Республіки та її вплив на безпекову ситуацію на Близькосхідно-Чорноморському просторі. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 4 (45). С. 169-179.

288. Зубкова А.И. Мягкая сила Турции: феномен “Soap Power” как инструмент культурной дипломатии. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология*. 2015. № 2. С. 52-62.
289. Ибрагимов Р. Турецко-Азербайджанские отношения и политика Турции на Центральном Кавказе. *Кавказ и глобализация*. 2011. № 3-4, том 5. С. 17-23.
290. Иванов В. Религиозное измерение политики Турции в Аджарии и деятельность грузинской православной церкви. *Центральная Азия и Кавказ*. 2011. № 3, том 14. С. 90-103.
291. Иванов С. Курдская проблема и возможные варианты ее решения. *New Eastern Outlook*. URL: <http://ru.journal-neo.org/2013/05/28/the-kurdish-problem-and-possible-solutions/> (дата звернения: 19.09.2019).
292. Иванова И. И. Позиция Турции по вопросам ближневосточного урегулирования. *Ближний Восток и современность: сб. статей*. М., 2005. Вып. 26. С. 122-136.
293. Иванова И. И. Турецко-арабские отношения и их место в системе международных связей на Ближнем Востоке (1945-1983 гг.). М., 1985. 149 с.
294. Иванова И. И. Турецко-израильские отношения: новые тенденции развития. *Турция в период правления Партии справедливости и развития : сб. статей*. М., 2012. С. 105-126.
295. Иванова И. И. Турецко-иранские отношения на современном этапе. *Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий: сб. статей*. М., 2010. С. 200-212.
296. Иванова И.И. Основные направления внешней политики Партии справедливости и развития. *Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г.: сб. статей*. М., 2008. С. 168-181.
297. Иманов Г.М. Россия и Турция в XXI веке: от многопользовательского стратегического партнерства к императиву евразийской интеграции. *Век глобализации*. 2012. № 2. С. 174-178.
298. Кадыров Р.Р. Турецкая Республика в 50-е годы XX века: проблемы социальных и экономических реформ. *Ученые записки Казанского*

- университета. Серия «Гуманитарные науки».* 2009. № 2-1, том 151. С. 208-215.
299. Кадыров Р.Р. Турция как стратегический союзник США в 50-е годы XX века. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки.* 2010. № 3-1, том 152. С. 233-238.
 300. Каспрук В. Туреччина входить у нову еру? *Дзеркало Тижня.* 2007. № 29 (11 - 17 серпня)
 301. Категории политической науки: под ред. А. Ю. Мельвиля. М., 2002. 656 с.
 302. Керим Х. Особенности внешней политики Турции в Центральной Азии. *Армия и общество.* 2013. № 3 (35). С. 16-19.
 303. Киреев Н. Г. История Турции XX век. М., 2007. 608 с.
 304. Коврик-Токар Л. Від «романтизму» до реалізму: безпекова політика Росії на теренах СНД у 1990-х рр. 20-го ст.. *Історико-політичні проблеми сучасного світу.* 2011. Т. 23-24. С. 45-49.
 305. Коврик-Токар Л. Російська політика на теренах нових незалежних держав у 2 пол. 1990-х рр.: погляд через призму геополітики. *Історико-політичні проблеми сучасного світу.* 2013. Т. 25-26. С. 209-213.
 306. Коджаман О. Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период. М., 2004. 294 с.
 307. Корнилов А.А., Сулейманов А.В. Политическое лидерство в Турции, Иране и Израиле: сравнительный анализ. *Вестник Бурятского государственного университета.* 2011. № 6. С. 183-187.
 308. Кравченко В. Крісло Ататюрка. *Дзеркало Тижня.* 2007. № 18 (12 – 18 травня)
 309. Кудряшова И. Стратегии национально-гражданской консолидации: опыт Турции. *Россия и мир: анатомия современных процессов: Сборник статей.* М., 2014. С. 214-233.
 310. Кудряшова Ю. С. Турция и Европейский Союз: история, проблемы и перспективы взаимодействия. М., 2010. 364 с.

311. Кудряшова Ю.С. Активизация российско-турецких отношений: сущность и перспективы. *Вестник МГИМО Университета*. 2012. № 5. С. 38-44.
312. Кушніренко В. Ісламське суспільство та його вестернізація. *Політичний менеджмент*. 2003. № 1. С. 136-141.
313. Лебедева Я.И. Правовой анализ заключения Венецианской комиссии на проект изменений, вносимых в Конституцию Турецкой Республики. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2017. № 3. С. 156-163.
314. Леванова К.А. Новые геополитические ориентиры современной Турции. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2015. № 12-6.
315. Лукманов Т.У. К вопросу о демократических преобразованиях в современной политической системе Турции. *Вестник Башкирского университета*. 2011. № 1, том 16. С. 185-188.
316. Лурье С. Метаморфозы традиционного сознания. СПб., 1994. 288 с.
317. Маврина Ю.В. Концепция внешней политики Турции Ахмета Давутоглу. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*. 2014. № 1, том 14. С. 69-75.
318. Маврина Ю.В. Турецкая внешняя политика в первое десятилетие XXI века: опыт посреднических усилий. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*. 2014. № 3, том 14. С. 81-85.
319. Мавріна О.С. Стратегічне партнерство в зовнішньополітичній практиці Туреччини. *Східнознавство*. 2012. № 59. С. 48-81.
320. Макарова Е.С. Внешнеполитическая идеология Турецкой Республики с приходом к власти Партии Справедливости и Развития (с 2002 г.). *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*. 2014. Т. 19, Вип. 2 (21). С. 137-142.

321. Малышева Д.Б. Политическая трансформация в Турции в контексте референдума 16 апреля. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2017. Т. 10, № 2 (53). С. 167-180.
322. Мамедов З.В. Региональные направления во внешней политике Азербайджанской Республики. *Среднерусский вестник общественных наук*. 2013. № 4. С. 137-141.
323. Мамедова А. Процесс европейской интеграции Турции: основные реформы государственного строя и правовой системы. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2017. № 4. С. 203-207.
324. Мамедова А.Е. Эволюция государственного строя Турецкой Республики. *Правова держава*. 2017. № 25.
325. Манчхашвили М. Турция и безопасность Южного Кавказа: «Платформа стабильности и сотрудничества на Кавказе». *Центральная Азия и Кавказ*. 2010. № 4, том 13. С. 100-107.
326. Мехдиев Э.Т. «Неоосманизм» в региональной политике Турции. *Вестник МГИМО Университета*. 2016. № 2 (47). С. 32-39.
327. Мозлоев А.Т. Обострение отношений между Россией и Турцией: перспектива сотрудничества. *Вестник МГИМО Университета*. 2016. № 2 (47). С. 49-52.
328. Мосаки Н.З. Образовательная экспансия Турции в Африке. *Вопросы образования*. 2013. № 2. С. 49-66.
329. Мрасси Р. Региональные, географические и стратегические факторы, влияющие на внешнеполитический курс Турции. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*. – 2010. - № 2. – С. 66-74.
330. Мурадян И. Американо-турецкие отношения и Ближний Восток. *Комментарии*. 14 августа 2014.
331. Мхитарян Н. І. Особливості формування сучасної зовнішньої політики Туреччини. *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 1 (22). С. 177-182.
332. Мхитарян Н. І. Туреччина і Україна в рамках регіонального

- співробітництва. *Вісник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 1997. С.94-96.
333. Надеин-Раевский В.А. Идеиная борьба и «Новая Турция». *Вестник МГИМО Университета*. 2016. № 2 (47). С. 22-31.
334. Нуриев Б.Д. Неоосманизм и транснационализм на примере турецко-иракских отношений. *Вестник Башкирского университета*. 2014. № 3, том 19. С. 1030-1035.
335. Овсепян Л. Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Центральной Азии: общая динамика развития. *Центральная Азия и Кавказ*. 2010. № 2, том 13. С. 93-100.
336. Овсепян Л. Основные тенденции и перспективы турецко-российского военно-технического сотрудничества. *Центральная Азия и Кавказ*. 2011. № 3, том 14. С. 46-52.
337. Овсепян Л. Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами Запада. *Центральная Азия и Кавказ*. 2009. № 2 (62). С. 130-137.
338. Оганесян Г. Железнодорожный проект Карс-Ахалкалак-Тбилиси-Баку в контексте турецко-грузинских интересов. *21-й век*. 2012. № 3 (23). С. 72-82.
339. Опабекова Д.К. К вопросу формирования и развития кемализма в Турции в первой половине XX века. *Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан*. 2013. № 4. С. 144-148.
340. Офлаз Б. Геополитические стратегии региональных держав на Южном Кавказе. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2013. № 161. С. 146-150.
341. Павленко В. І., Бочарніков В. П., Свєшніков С. В. Політика безпеки і воєнно-політичні відносини Туреччини. *Наука і оборона*. 2015. № 1. С. 3–8.
342. Палєєва Ю.С. Референдум – загально визнаний демократичний інститут: історія і сучасність. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Юридичні науки*. 2013. № 1 (4).

343. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Системна криза міжнародної безпеки: близькосхідно-чорноморський простір. К., 2016. 52 с.
344. Парубочная Е.Ф. Военно-техническое и военно-образовательное сотрудничество в контексте казахстанско-турецких отношений. *Известия Алтайского государственного университета*. 2008. № 4-1. С. 98-102.
345. Парубочная Е.Ф. Саммиты тюркских государств (1992-2001 гг.): реальная платформа для сближения? *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*. 2011. № 1. С. 113-120.
346. Парубочная Е.Ф. Саммиты тюркских государств (2006-2010 гг.): реальная платформа для сближения стран. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*. 2011. № 2. С. 98-105.
347. Петров О.В. Российско-турецкий экономические отношения на современном этапе развития. *Торговая политика. Trade Policy*. 2018. № 3 (15). С. 32-54.
348. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции в 60-х – начале 80-х годов XX века. М., 1986. 294 с.
349. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции после Второй мировой войны. М., 1976. 312 с.
350. Поцхверия Б. М. Турция между двумя мировыми войнами. Очерки внешней политики. М., 1992. 254 с.
351. Равочкин Н.Н. Акценты идеологической доктрины пантюркизма в геостратегических устремлениях Турции к Казахстану. *Мир науки, культуры, образования*. 2014. № 3 (46). С. 358-360.
352. Рауф Раджабов: «Особенности внешней политики Турции на Южном Кавказе и в Центральной Азии». URL: <https://cacds.org.ua/?p=9207> (дата звернення: 26.06.2020).
353. Рукомеда Р.М. Реалізація основних положень концепції Ахмета Давутоглу у зовнішній політиці Туреччини. *Стратегічні пріоритети*. 2014.

№ 1 (30). С. 187-192.

354. Саваш Г. Значение грузино-югоосетинского конфликта для внешней политики Турции. *Центральная Азия и Кавказ*. 2009. № 1 (61). С. 38-46.
355. Садыкова Л.Р. Исламский "Ренессанс" в Турции на рубеже XX-XXI веков. *Вестник МГИМО Университета*. 2009. № 5. С. 1-9.
356. Саетов И.Г. Вызов модерну из центра Стамбула: джамаат «Исмаил ага» в общественной жизни Турции. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2013. № 3-2, том 155. С. 90-97.
357. Самохин А.А., Маркарян В.В. Ключевые аспекты ухудшения отношений между Турцией и ЕС. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2017. том 9, № 6/2. С. 189-193.
358. Сафонкина Е.А. Турция как новый актер политики «мягкой силы». *Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика*. 2014. № 2, том 9. С. 145-166.
359. Сваранц А. Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе. М., 2002. 600 с.
360. Свистунова И.А. В поисках новой модели: отношения Турции и США в сфере безопасности. *Вестник МГИМО Университета*. 2016. № 2 (47). С. 53-61.
361. Сезер Ч.М. Российско-турецкие отношения в новых геополитических условиях в отражении СМИ. *Гуманитарный вектор. Серия: История, политология*. 2013. № 3 (35). С. 154-162.
362. Система державного управління Турецької Республіки: досвід для України: уклад. П.І.Крайнік; за заг. ред. Ю.В.Ковбасюка, С.В.Загороднюка. К., 2012. 52 с.
363. Стародубцев И. И. Топливо-энергетический комплекс Турции и энергетический фактор в российско-турецких отношениях. М., 2010. 148 с.
364. Стародубцев И. И. Трансформирующаяся Турция. М., 2011. 256 с.
365. Стародубцев И.И. Российско-турецкое сотрудничество: современное состояние и перспективы. *Вестник МГИМО Университета*. 2012. № 1. С. 190-

- 195.
366. Сулейманов А.В. Идеология А.Давутоглу и внешняя политика Турции. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*. 2015. № 3. С. 135-143.
367. Сулейманов А.В. Политика Турции и Ирана в Закавказье: сопоставительный анализ. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*. 2010. № 1. С. 53-59.
368. Сулейманов А.В. Торгово-экономическое сотрудничество России и Турции. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика*. 2013. № 2. С. 40-47.
369. Сулейманов Р.Р. Религиозная экспансия Турции в Татарстан в постсоветский период. *Вестник МГИМО Университета*. 2016. № 2 (47). С.40-48.
370. Сулейманов Э., Эвоян Л. Две позиции в Нагорно-Карабахской войне: Россия и Турция (1990-1994 гг.). *Центральная Азия и Кавказ*. 2012. № 4, том 15. С. 7-24.
371. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник: за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів, 2015. 396 с.
372. Тахтамышева М.Х. Россия и Турция: пути развития. *Экономический журнал*. 2013. № 1, том 29. С. 145-151.
373. Терехов Р.С. Политические доктрины МИД Турецкой Республики в 1990-е годы. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*. 2010. № 2, том 4. С. 112-118.
374. Тимофеев П.П. Влияние миграционного кризиса в Европе на отношения ЕС и Турции. *Вестник МГИМО Университета*. 2016. № 2 (47). С. 62 – 71.
375. Томилова Ю. Проблемы, перспективы энергетического сотрудничества России и Турции в контексте их геополитических интересов. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 40. С. 90-94.
376. Троицкий Е.Ф. Политика Турции в Центральной Азии (1992-2000 гг.).

- Вестник Томского государственного университета*. 2009. № 328. С. 84-88.
377. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності: збірник статей та аналітичних матеріалів: під ред. О.О. Волович, М.О. Воротнюк, Є.В. Габер. Одеса, 2011. 408 с.
378. Тюкалов М. Велика Британія та проблеми перебудови Близького Сходу в контексті «Східного питання» (20-ті рр. XX століття). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2014. Вип. 23. С. 133-145.
379. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., 2003. 603 с.
380. Хасанов Р.Ш. Парадигмальныe основы современной внешней политики Турции. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2015. № 7-4 (38). С. 96-98.
381. Хорошун Н.Д. Геоэкономические последствия российско-турецких газовых соглашений. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 1. С. 42-45.
382. Хрупа В. Туреччина: інноваційна переорієнтація економіки в умовах світової фінансово-економічної кризи. *Зовнішні Справи*. 2009. № 12.
383. Цибенко В.В. «Хизбулла» и полемика о радикальном исламе в Турции. *Исламоведение*. 2014. № 3. С. 19-29.
384. Черніков І. Ф. Турецька Республіка в 50-60 роки XX ст. З історії зовнішньої політики. К., 1967. 127 с.
385. Чмырева В.А. От «нео-османистской» к «новой» Турции: эволюция восприятия государства в современной американской историографии. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2015. № 5-2 (55). С. 208-212.
386. Чубрикова О. О. Зовнішньополітична стратегія Туреччини до 2023 року в програмних документах Партії справедливості та розвитку. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. № 29. С. 26-31.

387. Чубрикова О. О. Нові підходи у реалізації зовнішньої політики Турецької Республіки: переваги багатовекторності. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2011. Вип. 17. С. 126-132.
388. Чубрикова О. О. Посередництво у врегулюванні конфліктів як напрям сучасної зовнішньої політики Туреччини. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 283-286.
389. Чубрикова О. О. Розвиток демократії в Туреччині у 2002–2012 роках: зовнішньополітичний аспект. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. Вип. 22 (1). С. 80-85.
390. Чубрикова О.О. Принципи та ідеологія зовнішньої політики Ататюрка у контексті сучасної зовнішньої політики Туреччини. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44, том 2. С. 132-136.
391. Чуликовская Е. Е. Турецкая диаспора Германии: между Анкарой и Берлином. М., 2014. 70 с.
392. Шарапо А. Неоосманизм во внешней политике Турции. *Беларуская Думка*. 2017. № 4. С. 53-57.
393. Шахинлер М. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность. М., 1998. 447 с.
394. Шенин А.С. Роль Турции в стратегических планах Демократической и Республиканской партий в США (конец XX – начало XXI века). *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*. 2014. № 3. С. 75-80.
395. Шенин А.С. Турецкая политика США: генезис и эволюция в 1980-е гг. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*. 2014. № 3, том 14. С. 54-58.
396. Шенин А.С. Этнический лоббизм и турецкая политика Вашингтона в конце 1990-х годов. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Социология. Политология*. 2014. № 2, том 14. С. 113-116.

397. Шестопалец Д. В. Ислам як соціальний феномен: до питання функціональності. *Сходознавство*. 2015. № 70. С. 184-192.
398. Шишков В.В. Перспективы образования неоимперских центров в арабo-мусульманском мире: политологический анализ. *Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика*. 2014. № 4, том 9. С. 177-195.
399. Шкира Н.В. «Углеводородная геoэкономика» Турции: российский вектор. *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*. 2013. № 4 (29). С. 105-108.
400. Шкира Н.В. Пантуркизм, пантурализм, «неоосманизм» и экономические интересы России в Турции. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2014. № 165. С. 147-153.
401. Эйвазов Д. Центральная Евразия сквозь призму интересов безопасности Турции. *Центральная Азия и Кавказ*. 2010. № 3, том 13. С. 87-98.
402. Экен Э. Энергетический вектор в отношениях Турции и России: итоги и перспективы встреч премьеров В.В. Путина и Т. Эрдогана. *Вестник Российского университета Дружбы Народов. Серия: Международные отношения*. 2010. № 2. С. 45-51.
403. Юдлашева Г. Новые внешнеполитические ориентиры Турции и государства Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*. 2008. № 1 (55). С. 60-67.
404. Юматов К.В. Армения в контексте внешней политики Турции, России и стран Европейского Союза. *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2013. № 2 (54), том 3. С. 179-183.
405. Ягья В.С., Соломина Д.В. Отношения России и Турции в XXI веке: тенденции и трудности. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Политология. Международные отношения*. 2014. № 1. С. 127-138.
406. Abramowitz M., Barkey H. J. Turkey's Transformers: The AKP Sees Big. *Foreign Affairs*. 2009. Vol. 88, No 6. P. 118-128.

407. Adams M. Water and Security Policy: The Case of Turkey. Washington D.C., 2002. 74 p.
408. Afacan İ. The African Opening in Turkish Foreign Policy. *Ortadoğu analiz (Middle Eastern Analysis)*. 2013. Volume 5, Issue 52. P. 46-54.
409. Akçapar K. S., Aksel B. D. Public Diplomacy through Diaspora Engagement: The Case of Turkey. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2017. Vol. XXII, No 4. P. 135-160
410. Aktürk S. Turkey's Role In The Arab Spring And The Syrian Conflict. *Turkish Policy Quarterly*. 2017. Vol. 15, No 4. P. 87-96.
411. Akyol M. Erdoganism [noun]. *Foreign Policy*. June 21, 2016. URL: https://foreignpolicy.com/2016/06/21/erdoganism-noun-erdogan-turkey-islam-akp/?utm_content=buffer9daf0&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer (дата звернення: 14.10.2018).
412. Alessandri E. The Return of History? Turkey in the New Middle East. *GMF Analysis*. 2013. 3 p.
413. Appelbaum D.M. Islamic Supremacy Alive and Well in Ankara. *Middle East Quarterly*. Winter 2013. P. 3-15
414. Aras B. Turkish Policy towards Central Asia. *Foundation for Political, Economic and Social Research. Policy Brief*. April 2008. No 12.
415. Aras B., Dağcı K., Çaman M.E. Turkey's New Activism in Asia. *Alternatives. Turkish Journal Of International Relations*. 2009. Vol. 8, No. 2. P. 24-39.
416. Aras B., Polat R.K. From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran. *Security Dialogue*. 2008. Vol. 39 (5). P. 495-515.
417. Arıkan H. Turkey and the EU: An Awkward Candidate for EU Membership? Aldershot, 2003. 241 p.
418. Ateşoğlu Güney N. Where Does Turkey Stand in the Quest for Civilian Nuclear Energy in the Middle East? *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2017. Vol. XXII, No 2-3. P. 85-108

419. Atli A. Turkey as a Eurasian Transport Hub: Prospects for Inter-Regional Partnership. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2018. Vol. XXIII, No 2. P. 117-134.
420. Aybars E. Atatürkçülük ve Modernleşme. Izmir, 2000. 270 p.
421. Aydın M. Turkish Foreign Policy: Framework And Analysis. Center for Strategic Research, 2004. 123 p.
422. Aydın M., Ifantis K. Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean. London and New York, 2004. 352 p.
423. Aydınli E. A Fragile Peace: Turkey's Civil-Military Transformation. *World Politics Review. Chain of Command: Civil-Military Relations in China, Turkey and Columbia*. April 30, 2013. P. 9-14.
424. Aytürk I. The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to the 1960s. *Journal of Contemporary History*. 2011. Vol. 46 (2). P. 308-335.
425. Azak U. Secularism And Atheism In The Turkish Public Sphere. *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 16, No 4. P. 57-73
426. Bagdonas O.D. A Poststructuralist Approach to Ideology and Foreign Policy: Kemalism in the Turkish Foreign Policy Discourse. Budapest, 2008. 284 p.
427. Bagriyanik M. Turkey's Security Policy. Regional Security Policy with Syria, Iraq, Iran, and Israel. URL: https://www.academia.edu/11535179/TURKEYS_SECURITY_POLICY (дата звернення: 02.01.2020).
428. Bakshian Jr. A. Erdogan, the Anti-Ataturk. *The National Interest*. URL: <https://nationalinterest.org/article/erdogan-the-anti-ataturk-8958> (дата звернення: 03.01.2020).
429. Baran Z. Don't Misread Turkey's Generals. Hudson Institute, 2007. 5 p.
430. Barchard D. Turkey and the West. Chatham House Papers, 1985. 100 p.
431. Barkey H.J. Syria's Dark Shadow Over US-Turkey Relations. *Turkish Policy Quarterly*. 2016. Vol. 14, No 4. P. 25-36
432. Barlas D. Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opportunities and Limits for Middle-power Activism in the 1930s. *Journal of*

- Contemporary History*. 2005. Vol 40 (3). P. 441–464
433. Barrinha A. The Ambitious Insulator: Revisiting Turkey's Position in Regional Security Complex Theory. *Mediterranean Politics*. 2013. P. 165–182.
 434. Bechev D., Hiltermann J. Turkey's Forays into the Middle East. *Turkish Policy Quarterly*. 2017. Vol. 16, No 3. P. 49-59.
 435. Berkes N. The Development of Secularism in Turkey. Montreal, 1964. 537 p.
 436. Bilgin P. The Security of Secularism? The Case of Turkey. *Security Dialogue*. 2008. Vol. 39, No. 6. P. 593-614.
 437. Bingol Y. Language, Identity and Politics in Turkey: Nationalist Discourse on Creating a Common Turkic Language. *Alternatives. Turkish Journal Of International Relations*. 2009. Vol. 8, No. 2. P. 40-52.
 438. Birch N. The trouble with Turkey. *Prospect Magazine*. 2008. Issue 149.
 439. Boll M. Turkey between East and West: the regional alternative. London, 1979. 368 p.
 440. Bongiovanni F.M. Turkey: The NATO Alliance's Wild Card. *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 17, No 2. P. 53-62
 441. Brecher M. The Foreign Policy System of Israel: Settings, Images, Process. London, 1972. 693 p.
 442. Bugajski J., Doran P.B. Black Sea Rising: Russia's Strategy in Southeast Europe. *CEPA Black Sea Strategic Report*. February, 2016. No 1. 20 p.
 443. Burak B. Turkish Political Culture and Civil Society: An Unsettling Coupling? *Alternatives. Turkish Journal Of International Relations*. 2011. Vol. 10, No. 1. P. 59-71.
 444. Cagaptay S. Beware the 'Turkish Model'. *Wall Street Journal*. URL: <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704050204576218590618200896> (дата звернення: 26.12.2019).
 445. Cagaptay S. Decottignies O. Turkey's New Base in Qatar. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/turkeys-new-base-in-qatar> (дата звернення: 02.01.2020).
 446. Cagaptay S. From Ataturk to Erdogan, reshaping Turkey. *Washington Post*.

URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/from-ataturk-to-erdogan-reshaping-turkey/2011/08/11/gIQA5lKjFJ_story.html?wpisrc=nl_politics (дата звернення: 19.11.2019).

447. Cagaptay S. How the US Military Lost Its Favor for Turkey. Foreign Policy Concepts, The Washington Institute for Near East Policy. September 24, 2015.
448. Cagaptay S. The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey. London, 2017. 256 p.
449. Cagaptay S. The Rise of Turkey: The Twenty-First Century's First Muslim Power. Potomac Books, 2014. 184 p.
450. Cagaptay S., Yolbulan C. Turkey at the crossroads. IEMed Mediterranean Yearbook 2016. P. 33-38.
451. Çaha Ö. The Ideological Transformation Of The Public Sphere: The Case Of Turkey. *Alternatives. Turkish Journal Of International Relations*. 2005. Vol. 4, No. 1-2. P. 1-30.
452. Cain P. The Limits of Turkey's Balkans Diplomacy. *World Politics Review*. URL: <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/6992/the-limits-of-turkeys-balkans-diplomacy> (дата звернення: 13.12.2019).
453. Çaman M.E., Akyurt M.A. Caucasus and Central Asia in Turkish Foreign Policy: The Time Has Come for a New Regional Policy. *Alternatives. Turkish Journal Of International Relations*. 2011. Vol. 10, No. 2-3. P. 45-64.
454. Capezza D. Turkey's Military is a Catalyst for Reform. *Middle East Quarterly*. Summer 2009. P. 13-23.
455. Carkoglu A. The Turkish Party System in Transition: Party Performance and Agenda Change. *Political Studies*. Special issue 1998. Vol. 46, Issue 3. P. 544-571.
456. Çeçen A. *Kemalizm*. Istanbul, 1998. 233 p.
457. Cecire M. Zero Problems 2.0: Turkey As A Caucasus Power. *World Politics Review*. September 2012. 3 p.
458. Cela S., Emerson M., Tocci N. A Stability Pact for the Caucasus. A Consultative Document of the CEPS Task Force on the Caucasus, CEPS Paperback. January 2000. 85 p.

459. Çelikpala M., Erşen E. Turkey's Black Sea Predicament: Challenging or Accommodating Russia? *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2018. Vol. XXIII, No 2. P. 72-92.
460. Cem I. Turkey: Setting Sail to the 21st Century. *Perceptions. Journal of International Affairs*. September-November 1997. Vol. 2.
461. Çeviköz U. Turkey's Relations With NATO & Russia: A Foreign Policy Impasse? *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 17, No 2. P. 39-50
462. Ceyhun H.E. Turkey in the Middle East: Findings from the Arab Barometer. *Arab Barometer Working Paper*. 02/2018. 20 p.
463. Collinsworth A. Bridging The Sincerity Gap: A Case For Turkey's Bid For A Non-Permanent Seat On The United Nations Security Council. *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol. 6, No 4. P. 41-47.
464. Cook S.A. Arab Spring, Turkish Fall. *Foreign Policy*. May 5, 2011. URL: http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/05/05/arab_spring_turkish_fall (дата звернення: 17.08.2018).
465. Cook S.A. Turkey's Democratic Mirage. *Foreign Affairs*. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/140640/steven-a-cook/turkeys-democratic-mirage> (дата звернення: 14.12.2019).
466. Cook S.A. Don't Trust Anybody About Turkey's Elections. *Foreign Policy*. June 22, 2018. URL: <https://foreignpolicy.com/2018/06/22/dont-trust-anybody-about-turkeys-elections/> (дата звернення: 04.09.2018).
467. Cornell S.E. What drives Turkish foreign policy? *Middle East Quarterly*. Winter 2012. P. 13-24.
468. Cos K., Danforth P. Stalin's Demands: Constructions of the 'Soviet Other' in Turkey's Foreign Policy, 1919–1945. *Foreign Policy Analysis*. 2010. No 6. P. 43–60
469. Danforth N. Exhuming Turkey's Past. Ottoman Revivalism, Then and Now. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2015-03-11/exhuming-turkeys-past> (дата звернення: 18.12.2019).
470. Danforth N. Ideology and Pragmatism in Turkish Foreign Policy: from

- Ataturk to the AKP. *Turkish Policy Quarterly*. 2008 Vol. 7, No 3. – P. 83-95.
471. Danforth N. The Myth of the Caliphate. The Political History of an Idea. *Foreign Affairs*. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/142379/nick-danforth/the-myth-of-the-caliphate> (дата звернення: 21.09.2019).
472. Danforth N. Turkey's Anti-Imperial Agenda. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2015-06-14/turkeys-anti-imperial-agenda> (дата звернення: 17.08.2018).
473. Delibas K. Conceptualizing Islamic Movements: The Case of Turkey. *International Political Science Review*. 2009. Vol. 30, No. 1. P. 89–103
474. Deva N. Turkey: A Success In Modernization, A Failure In Self-Promotion. *Turkish Policy Quarterly*. 2008. Vol. 7, No 3. P. 25-31.
475. Dilmaç T. Turkey and Russia: From Shared History to Today's Cooperation. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2018. Vol. XXIII, No 2. P. 4-6.
476. Dinc C., Yetim M. Transformation of Turkish Foreign Policy Toward the Middle East : From Non-Involvement to a Leading Role. *Alternatives. Turkish Journal Of International Relations*. 2012. Vol. 11, No. 1. P. 67-84.
477. Duman O. "Civilianization" in Greece versus "Demilitarization" in Turkey. A Comparative Study of Civil-Military Relations and the Impact of the European Union. *Armed Forces and Society*. April, 2006. Vol. 32, No 3. P. 405-423.
478. Durdular E. Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries (TurkPA): Beyond Parliamentary Diplomacy. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2017. Vol. XXII, No 1. P. 115-142
479. Düzgit S. A. What exactly is happening in Turkey? On the way to normalisation or breakdown? *CEPS Commentary*. 6 July 2007. 3 p.
480. Egin O. The Silence of Surrender: Erdogan's War on Independent Media. *World Affairs Journal*. URL: http://www.worldaffairsjournal.org/article/silence-surrender-erdogan%E2%80%99s-war-independent-media?utm_source=World%20Affairs%20Newsletter&utm_campaign=2dfeb45858-December%209%202013%20WAJ%20Egin&utm_medium=email&utm_term=0_f83b38c5c7-

[2dfeb45858-294597817](#) (дата звернення: 17.12.2019).

481. Ehteshami A., Murphy E.C. The Non-Arab Middle East States and the Caucasian/Central Asian Republics: Turkey. *International Relations*. 1993. No 11. P. 513-531.
482. Eibner J. Turkey's Christians under Siege. *Middle East Quarterly*. Spring 2011. P. 41-52.
483. Erdemir H. How worthy Israeli Relations for Turkey? *Alternatives. Turkish Journal Of International Relations*. 2010. Vol. 9, No. 2. P. 24-38.
484. Erdoğan E. Determinants Of Turkish Citizens' Attitudes Towards International Institutions. *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol. 6, No 4. P. 131-160.
485. Ergil D. Turkey: Misperceptions and the Healing Touch of Democracy. Center for International Studies, Massachusetts Institute of Technology, 2007. 4 p.
486. Ersen E. Rise of new centres of power in Eurasia: Implications for Turkish foreign policy. *Journal of Eurasian Studies*. 2014. Volume 5, Issue 2. P. 184-191
487. Ertekin B.A. Could Turkey Be a Dominant Regional Power?: The Rise of Turkey as a Country of Middle-East and Europe. *Turkish Journal Of International Relations*. 2012. Vol. 11, No. 1. P. 18-50.
488. Falih Rıfkı Atay Niçin kurtulmamak? Varlık Yayınevi, 1953. 128 p.
489. Feffer J. Turkey: Uniter Or Divider? *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol. 6 No 4. P. 49-53.
490. Fidan C.B. Turkish Business In The Kurdistan Region Of Iraq. *Turkish Policy Quarterly*. 2016. Vol. 14, No 4. P. 117-126.
491. Fradkin H., Libby L. Erdogan's Grand Vision: Rise and Decline. *World Affairs Journal*. URL: <http://www.worldaffairsjournal.org/article/erdogan%E2%80%99s-grand-vision-rise-and-decline> (дата звернення: 22.12.2019).
492. Fradkin H., Libby L. Erdogan's War on Ataturk's Legacy. *Real Clear World*. URL:

https://www.realclearworld.com/articles/2013/06/25/erdogans_war_on_ataturks_legacy_105272.html (дата звернення: 14.03.2019).

493. Fuller G.E., Lesser I.O., Henze P.B., Brown J.F. Turkey's New Geopolitics: from the Balkans to Western China. Westview Press, 1993. 216 p.
494. Ghitis F. How Erdogan Is Losing Turkey. *Zero Solutions: Challenges Mount for Erdogan's Turkey. World Politics Review Special Report*. September 4, 2014. P. 23-25.
495. Ghitis F. World Citizen: as "Zero Problems" Fails, Turkey Seek Alternative Approach. *World Politics Review*. December 1, 2011. P. 1-3.
496. Gilley B. Turkey, Middle Powers, and the New Humanitarianism. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2015. Vol. XX, No 1. P. 37-58
497. Giragosian R. Redefining Turkey's Strategic Orientation. *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol. 6 No 4. P. 33-40
498. Giritli I., Baykal H. Atatürk ve Atatürkçülük. Istanbul, 2001. 238 p.
499. Gisclon M. Trump's First 100 Days And US-Turkey Relations. *Turkish Policy Quarterly*. 2017. Vol. 16, No 1. P. 79-92
500. Goldman D.P. Ankara's "Economic Miracle" Collapses. *Middle East Quarterly*. Winter 2012. P. 25-30.
501. Grigoriadis I.N. Matching Ambitions with Realities: Turkish Foreign Policy in the Middle East. *Hellenic Foundation for European and Foreign Policy Working Paper*. 2010. No 14. 19 p.
502. Gumuscu S. Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt. *Comparative Political Studies*. 2010. No 43 (7). P. 835–861
503. Güney A., Karatekelioglu P. Turkey's EU Candidacy and Civil-Military Relations: Challenges and Prospects. *Armed Forces and Society*. Spring 2005. Vol. 31, No. 3. P. 439–462.
504. Güney A., Mandaci N. The meta-geography of the Middle East and North Africa in Turkey's new geopolitical imagination. *Security Dialogue*. 2013. No 44 (5-6). P. 431–448.
505. Guney N.A. Contentious Issues of Security and the Future of Turkey. Ashgate

- Pub Co, 2007. 197 p.
506. Gürcan M. Ankara vs. The PKK: Old War, New Strategies. *Turkish Policy Quarterly*. 2016. Vol. 14, No 4. P. 47-57
 507. Gürcan M., Gisclon M. Turkey's Security Sector After July 15: Democratizing Security Or Securitizing The State? *Turkish Policy Quarterly*. 2017. Vol. 15, No 4. P. 67-85
 508. Habibi N. Ties With Russia, China Constrain Turkey's Options On Syria. *World Politics Review*. 2012. 3 p.
 509. Hakura F. After the Boom: Risks to the Turkish Economy. Chatham House Briefing Paper, 2013. 16 p.
 510. Hakura F. Turkey and the Middle East: Internal Confidence, External Assertiveness. Chatham House Briefing Paper, 2011. 12 p.
 511. Hannah J. The End of Erdogan? Why a power struggle over Turkey's deep state could bring down the government. *Foreign Policy*. December 20, 2013. URL: <https://foreignpolicy.com/2013/12/20/the-end-of-erdogan-2/> (дата звернення: 12.02.2019).
 512. Hill F., Kirişçi K., Moffatt A. Armenia And Turkey: From Normalization To Reconciliation. *Turkish Policy Quarterly*. 2015. Vol. 13, No 4. P. 127-138
 513. Howard D. The History of Turkey. Greenwood, 2016. 317 p.
 514. Hudson V. Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory. Lanham, 2007. 234 p.
 515. Hur A. Turkey's Quest for a Modern Identity. *Real Clear World*. URL: https://www.realclearworld.com/articles/2013/10/23/turkeys_quest_for_a_modern_identity_105543.html (дата звернення: 17.04.2019).
 516. Hursoy S. Changing Dimensions of Turkey's Foreign Policy. *International Studies*. 2011. Vol. 48, No. 2. P. 139-164
 517. Inbar E. Erdoğan Is in Trouble. *Middle East Forum*. URL: <https://www.meforum.org/3706/erdogan-trouble> (дата звернення: 16.10.2019).
 518. Iqbal R.J., Corbett A. The Future Of Turkey? *RCDS Contemporary Strategic Issues*. 2008. 4 p.

519. James C.C., Ozdamar O. Modeling Foreign Policy and Ethnic Conflict: Turkey's Policies Towards Syria. *Foreign Policy Analysis*. 2009. No 5. P. 17–36
520. Jenkins G. Turkey and Northern Iraq: An Overview. *The Jamestown Foundation Occasional Paper*. February 2008. 23 p.
521. Jenkins G. Turkey. *WRP Strategic Posture Review*. March-April 2009. P. 60-69
522. Kachiar Y. How Turkey uses Libya to achieve its foreign policy objectives. *National Security*. 2020. Vol. III (3). P. 344-367.
523. Kaliber A. Contextual and Contested: Reassessing Europeanization in the Case of Turkey. *International Relations*. 2012. No 27 (1). P. 52–73
524. Kaliber A., Tocci N. Civil Society and the Transformation of Turkey's Kurdish Question. *Security Dialogue*. 2010. Vol. 41, No. 2. P. 191-215
525. Kaplan R.D., Bhalla R. Turkey's Geographical Ambition. *Stratfor*. URL: www.stratfor.com/weekly/turkeys-geographical-ambition-0#axzz3A6w9wskH (дата звернення: 21.10.2019).
526. Karakir I.K. Rising Political Islam: Is It A Matter Of Ideology Or Pragmatism? *European Stability Initiative*. URL: http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_80.pdf (дата звернення: 12.09.2019).
527. Karaosmanoglu A.L. NATO Enlargement and the South: A Turkish Perspective. *Security Dialogue*. 1999. No 30. P. 213-224.
528. Karaveli H. Erdogan Loses It. How the Islamists Forfeited Turkey. *Foreign Affairs*. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/140726/halil-karaveli/erdogan-loses-it> (дата звернення: 12.01.2020).
529. Karaveli H. Erdogan Pays for His Foreign Policy. *The National Interest*. URL: <https://nationalinterest.org/commentary/erdogan-pays-his-foreign-policy-7719> (дата звернення: 28.12.2019).
530. Karaveli H. Why Turkey is Authoritarian: Right-Wing Rule from Atatürk to Erdogan. London, 2018. 208 p.

531. Karlı M. Turkey, The UN And The WTO: The Emergence Of A Trading Nation And A Good International Citizen. *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol. 6 No 4. P. 59-77.
532. Kavakci M. Turkey's Test with Its Deep State. *Mediterranean Quarterly*. 2009. Vol. 20, Issue 4. P. 83-97.
533. Kaya I. Identity Politics: The Struggle for Recognition or Hegemony? *East European Politics and Societies*. 2007. Vol. 21, No. 4. P. 704–725.
534. Keskintepe R. On the Compatibility of Islam and Democracy: the Turkish Experience. *NSF Review*. Winter 2013. P. 6-10.
535. Keyder C. The Turkish Bell Jar. *New Left Review*. 2004. No 28. P. 65-84
536. Keyman E.F. Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey. *Theory Culture Society*. 2007. No 24 (2). P. 215-234.
537. Keyman E.F. Turkish Foreign Policy in the Era of Global Turmoil. *SETA Policy Brief*. December 2009. No 39. 15 p.
538. Kili S. Kemalism in Contemporary Turkey. *International Political Science Review / Revue internationale de science politique*. 1980. Vol. 1, No. 3. P. 381-404
539. Kili S. Kemalism. School of Business Administration and Economics, Robert College, 1969. 239 p.
540. Kirisci K. Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times. *Chaillot Paper*. Institute for Security Studies, EU. September, 2006. No 92. 110 p.
541. Kissinger H. Major Challenges Lie Ahead in Asia, Europe and the Gulf. *Newsweek*. January 27, 1997.
542. Knaus V. Turkey And Its Balkan Neighbors: Partners Or Competitors? *European Stability Initiative*. URL: https://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_64.pdf (дата звернення: 17.09.2019).
543. Kogan E. Russian-Turkish Relations and the Realities in the Black Sea Region. Georgian Foundation for Strategic and International Studies. 2014. 12 p.
544. Korkmaz A. Turkey: A Front State. *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol. 6 No 4. P. 55-57.

545. Koseoglu I.H. Is a Two-Party System Possible in Turkey? *Turkish Journal of Politics*. Summer 2011. Vol. 2, No 1. P. 49-60.
546. Köstem S. The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2018. Vol. XXIII, No 2. P. 10-32.
547. Kouskouvelis I.I. The Problem with Turkey's "Zero Problems". *Middle East Quarterly*. Winter 2013. P. 47-56.
548. Kramer H. A Changing Turkey: Challenges to Europe and the United States. Brookings Institution Press, 2000. 304 p.
549. Kucukcan T., Park B., Ayoob M., Ozhan T. The New Middle East and Turkish Foreign Policy. *SETA Policy Debate*. October, 2011. 13 p.
550. Kuru A.T. The Rise and Fall of Military Tutelage in Turkey: Fears of Islamism, Kurdism, and Communism. *Insight Turkey*. 2012. Vol. 14, No. 2. P. 37-57
551. Laçiner S. Özalism (Neo-Ottomanism): An alternative in Turkish foreign policy? *Journal of Administrative Sciences*. 2003-2004. Vol.1, No 1-2. P. 170-172.
552. LaFranchi H. US-Turkey military deal: A turning point in Obama's handling of Syria crisis? *The Christian Science Monitor*. July 28, 2015.
553. Larrabee F.S. Turkey Rediscovered the Middle East. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2007-07-01/turkey-rediscovered-middle-east> (дата звернення: 12.01.2019).
554. Larrabee F.S., Lesser I.O. Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty. RAND Corporation, 2003. 218 p.
555. Lesser I. O. Turkey's Regional Role: Harder Choices Ahead. *Turkish Policy Quarterly*. 2008. Vol. 7 No 2. P. 33-37.
556. Lesser J. Beyond Suspicion. Rethinking US-Turkish Relations. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., 2007. 96 p.
557. Lewis B. The Emergence of Modern Turkey. Oxford University Press, 1967. 533 p.
558. Lynch W. R. From 2002–2017, to What Extent has Turkish Security Policy

- Been Effective. US Army School for Advanced Military Studies, Fort Leavenworth (United States), 2017. 71 p.
559. Makovsky A. Turkey's Nationalist Moment. *The Washington Quarterly*. 1999. Vol. 22, Issue 4. P. 159-166.
 560. Mamedov R., Lukyanov G. Russia and Turkey: Approaches to Regional Security in the Middle East. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2018. Vol. XXIII, No 2. P. 51-71.
 561. McCrum P. Turkey's Expanding Geopolitical Reach. *ETH Zurich, Center for Security Studies*. URL: <http://www.css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/123318> (дата звернення: 15.06.2019).
 562. Melakopides C. Turkish Political Culture And The Future Of The Greco-Turkish Rapprochement. Athens, 2002. 23 p.
 563. Migdalovitz C. Turkey: Politics of Identity and Power. CRS Report for Congress. 2010. 31 p.
 564. Modern Silk Road Joint Tour Package Project. Cooperation Council of Turkic Speaking States. 19 p.
 565. Mohapatra A.K. Democratization in the Arab World: Relevance of the Turkish Model. *International Studies*. 2008 . No 4. P. 271-294.
 566. Mohapatra A.K. Turkey's Quest for a Regional Role in Central Asia. *International Studies*. 2001. No 38 (1). P. 29-52
 567. Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace (Fifth Edition). New York, 1978. URL: <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/morg6.htm> (дата звернення: 17.04.2020).
 568. Nasr S.V.R. The Dispensable Nation: American Foreign Policy in Retreat. Doubleday, 2013. 300 p.
 569. Oguzlu H.T. The Latest Turkish–Greek Detente: Instrumentalist Play for EU Membership, or Long-Term Institutional Cooperation? *Cambridge Review of International Affairs*. 2004. Vol. 17, No 2. P. 337-354.
 570. Oktav Ö. Limits on Relations with the West: Turkey, Syria and Iran. İstanbul, 2008. 188 p.

571. Okyay A. S. Diaspora-making as a state-led project Turkey's expansive diaspora strategy and its implications for emigrant and kin populations. Florence, 2015. 336 p.
572. Olson R. Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel and Russia, 1991-2000: the Kurdish and Islamist Questions. Costa Mesa, California, 2001. 278 p.
573. Onar N. F. From Model to Bystander and How to Bounce Back. Turkey, the Middle East, and the Transatlantic Alliance. *GMF Foreign Policy Paper*. 2013. 17 p.
574. Onis Z. The New Wave of Foreign Policy Activism in Turkey: Drifting Away From Europeanization? Danish Institute for International Studies Report, 2009. 40 p.
575. Ozbudun E. Party Politics and Social Cleavages in Turkey. Boulder, Colorado, 2013. 155 p.
576. Ozbudun E. The Turkish Party System: Institutionalization, Polarization and Fragmentation. *Middle Eastern Studies*. April, 1981. Vol. 17, No. 2. P. 228-240.
577. Özertem H.S. Turkey And Russia: A Fragile Friendship. *Turkish Policy Quarterly*. 2017. Vol. 15, No 4. P. 121-134
578. Özkan B. Turkey's Islamists: From Power-Sharing To Political Incumbency. *Turkish Policy Quarterly*. 2015. Vol. 14, No 1. P. 71-83
579. Ozkan M. What drives Turkey's involvement in Africa? *Review of African Political Economy*. December 2010. Vol. 37, No. 126. P. 533-540
580. Park B. Ergenekon: Turkey's Military-Political Contest. *Open Democracy News Analysis*. 2008. 4 p.
581. Park B. Iraq's Kurds and Turkey: Challenges for US Policy. *Parameters*. Autumn 2004. P. 18-30.
582. Parlar Dal E. On Turkey's Trail as a "Rising Middle Power" in the Network of Global Governance: Preferences, Capabilities, and Strategies. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2014. Vol. XIX, No 4. P. 107-136

583. Parlar Dal E., Kurşun A.M., Mehmetcik H. Assessing the Role of Trade in the Formation of Turkey's Civilian Power in Africa. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2018. Vol. XXIII, No 1. P. 63-94.
584. Parlar Dal E., Oğuz Gök G. Understanding Turkey's Emerging "Civilian" Foreign Policy Role in the 2000s through Development Cooperation in the Africa Region. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2016. Vol. XXI, No 3-4. P. 67-100
585. Patton M. J. AKP Reform Fatigue in Turkey: What has happened to the EU Process? *Mediterranean Politics*. 2007. № 12. P. 339-358.
586. Payne D.M. Turkish Politics. *Mediterranean Quarterly*. 2008. Vol. 19 Issue 3. P. 1-5.
587. Pipes D. Is Turkey Going Rogue? *National Review*. URL: <https://www.nationalreview.com/2011/09/turkey-going-rogue-daniel-pipes/> (дата звернення: 18.02.2019).
588. Polat N. Regime change in Turkey. *International Politics*. 2013. No 5. P. 435-454.
589. Politics, Parties and Elections in Turkey: ed. by Sabri Sayari and Yilmaz Esmer. Lynne Rienner Pub, 2002. 270 p.
590. Pope H., Pope N. Turkey Unveiled: A History of Modern Turkey. New York, 2011. 432 p.
591. Purtaş F. Cultural Diplomacy Initiatives of Turkic Republics. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2017. Vol. XXII, No 1. P. 91-114
592. Rabasa A., Larrabee F.S. The Rise of Political Islam in Turkey. RAND Corporation, 2008. 135 p.
593. Rende M. The Qatar Diplopmatic Crisis And The Politics Of Energy. *Turkish Policy Quarterly*. 2017. Vol. 16, No 2. P. 59-64
594. Roberts J.M. Turkey And The Kurdistan Region Of Iraq: Strained Energy Relations. *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 17, No 3. P. 99-109
595. Rosenau J. The Study of World Politics. In two volumes. Vol. 1. Theoretical and Methodological Challenges. New York, 2006. 320 p.

596. Rustow D. A. Political Modernization in Japan and Turkey. Princeton, N. J., 1964. 502 p.
597. Ruzaliev O. In Search Of Turkic Identity. *Turkish Policy*. URL: <http://turkishpolicy.com/dosyalar/files/TPQ2006-4-ruzaliev.pdf> (дата звернення: 17.02.2019).
598. Şahinler M. Atatürkçülüğün kökeni, etkisi ve güncelliği. İstanbul, 1998. 381 s.
599. Salmi R.H., Durgun G.B. Turkish-U.S.Relations: Perspectives From Ankara. Boca Raton, Florida, 2005. 184 p.
600. Sandole D.J.D. Turkey's unique role in nipping in the bud the 'clash of civilizations'. *International Politics*. 2009. No 46. P. 636–655
601. Saraçoğlu C. The Syrian Conflict And The Crisis Of Islamist Nationalism In Turkey. *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 16, No 4. P. 17-26
602. Sarigil Z. Bargaining in institutionalized settings: The case of Turkish reforms. *European Journal of International Relations*. 2010. No 16 (3). P. 463–483
603. Satana N.S. Transformation of the Turkish Military and the Path to Democracy. *Armed Forces and Society*. April 2008. Vol. 34, No 3. P. 357-388.
604. Sayari S. The Turkish Party System in Transition. *Government and Opposition. An International Journal of Comparative Politics*. January, 1978. Vol. 13, Issue 1. P. 39-57.
605. Sayari S. Towards a New Turkish Party System? *Turkish Studies*. 2007. Vol. 8, Issue 2. P. 197-210.
606. Schleifer Y. Ahmet Davutoglu: A Thinker In The Halls Of Power. *World Politics Review. Three to Watch: The Man Behind the Foreign Policies of Three Key Powers*. 2010. P. 1-5.
607. Shabana A. Dimensions of the Turkish Role: Reasons Behind Turkey's Military Base in Somalia. *Future for Advances Research and Studies*. URL: <https://futureuae.com/m/Mainpage/Item/2686/dimensions-of-the-turkish-role-reasons-behind-turkeys-military-base-in-somalia> (дата звернення: 11.12.2019).

608. Shaw S.L., Shaw E.K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. In two volumes. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975. Cambridge University Press, 1977. 518 p.
609. Simsek D. Turkey as a “Safe Third Country”? The Impacts of the EU-Turkey Statement on Syrian Refugees in Turkey. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2017. Vol. XXII, No 4. P. 161-182
610. Singer D. The Level-of-Analysis Problem in International Relations. *World Politics*. 1961. № 1. P. 77-92
611. Sinkaya B. Turkey-Iran Relations in the 1990s and the Role of Ideology. *Journal Of International Affairs*. 2005. Vol. X, No 1. P. 1-16.
612. Snyder R., Bruck H., Sapin B. Decision-Making as an Approach to the Study of International Politics. Princeton, 1954. 120 p.
613. Somer M. Does It Take Democrats to Democratize? Lessons From Islamic and Secular Elite Values in Turkey. *Comparative Political Studies*. 2011. No 44 (5). P. 511–545
614. Sprout H., Sprout M. Man-Milieu Relationship Hypotheses in the Context of International Politics. Princeton, 1956. 101 p.
615. Stavris G. Global Governance And Turkey: A Two Way Window For A Rising Power. *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol. 6 No 4. P. 121-130.
616. Stein A. Turkey’s new foreign policy: Davutoglu, the AKP and the pursuit of regional order. London, 2014. 95 p.
617. Sullivan A. Unconditional Surrender: The Rise of President Erdogan and the end of Kemalist Turkey. *History in the Making*. 2018. Vol. 11, Article 5. URL: <https://scholarworks.lib.csusb.edu/history-in-the-making/vol11/iss1/5> (дата звернення: 15.04.2020).
618. Szarejko A.A. The Soldier and the Turkish State: Toward a General Theory of Civil-Military Relations. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2014. Vol. XIX, No 2. P. 139-158
619. Tagliapietra S. A New Strategy for EU-Turkey Energy Cooperation. *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 17, No 3. P. 111-125

620. Tasch L. Defining Nation and Religious Minorities in Russia and Turkey: A Comparative Analysis. *Politics and Religion*. 2010. No 3. P. 327–351
621. Taspinar O. Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism. Carnegie Middle East Center, September 2008. No 10. 29 p.
622. Taspinar O. Turkey's Strategic Vision and Syria. *The Washington Quarterly*. 2012. Vol. 35, Issue 3. P. 127-140
623. Temiz D., Gokmen A. The 2000-2001 Financial Crisis in Turkey and the Global Economic Crisis of 2008-2009: Reasons and Comparisons. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*. 2009. Vol. 1, No 1. P. 1-16.
624. Tezcur G.M. Turkey divided: politics, faith and democracy. *Open Democracy*. URL: http://www.opendemocracy.net/democracy-turkey/turkey_divided_4593.jsp# (дата звернення: 23.11.2019).
625. The Cambridge History of Turkey. In four vol. Vol. 4: Turkey in the Modern World. Cambridge University Press, 2008. 600 p.
626. Thumann M. Turkey's Role Reversals. *The Wilson Quarterly*. Summer 2010. P. 28-33.
627. Togan S. The EU-Turkey Customs Union: A Model for Future Euro-Med Integration. *MEDPRO Technical Report*. March 2012. No. 9. 23 p.
628. Tufekci O. The Foreign Policy of Modern Turkey: Power and the Ideology of Eurasianism. London, 2017. 256 p.
629. Tunander O. A New Ottoman Empire?: The Choice for Turkey: Euro-Asian Centre vs National Fortress. *Security Dialogue*. 1995. Vol. 26 (4). P. 413-426.
630. Turkey: The Ruling Party's Transition Strategy. *Stratfor*. URL: <https://worldview.stratfor.com/article/turkey-ruling-partys-transition-strategy> (дата звернення: 25.11.2019).
631. Turkey's dark side: Party closures, conspiracies and the future of democracy. ESI Briefing, 2008. 23 p.
632. Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy. Washington D.C., 2000. 234 p.
633. Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era. Florida, 2006. 474 p.

634. Türkmen T. Cyprus 1974 Revisited: Was It Humanitarian Intervention? *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2005. Vol. X (Winter). P. 61-88.
635. Tursan H. Democratisation in Turkey: The Role of Political Parties. Brussels, 2004. 289 p.
636. Ülgen S. A Place in the Sun or Fifteen Minutes of Fame? Understanding Turkey's New Foreign Policy. Carnegie Endowment for International Peace, 2010. No 1. 31 p.
637. Ülgen S. Turkey Rising. URL: <https://carnegieendowment.org/publications/?fa=view&id=42272> (дата звернення: 21.04.2019).
638. Ünver H. A. The Forgotten Secular Turkish Model. *Middle East Quarterly*. Winter 2013. P. 57-64.
639. Uslu N. The Turkish-American Relationship between 1947 and 2003: The History of a Distinctive Alliance. New York, 2003. 364 p.
640. Uzer U. The Revival Of Ottomanism In Turkish Foreign Policy: "The World Is Greater Than Five". *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 16, No 4. P. 29-36.
641. Vermeiren D. Turkey's Potential Lies In Its Future, Not In Its Past. *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2007/2008. Vol.6 No 4. P. 115-119.
642. Vogel T. Realpolitik Turkish-style. *IP International Politik – Global Edition*. 2010. No 5. P. 35-39.
643. Wald E.R. Turkey & Iran: Energy, Economy, And Politics In The Face Of Sanctions. *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 17, No 3. P. 137-146.
644. Walker J. Turkey and Israel's Relationship in the Middle East. *Mediterranean Quarterly*. 2006. Vol. 17, Issue 4. P. 60-90.
645. Walker J.W. Erdogan's Moment: Forging a New Turkish Foreign Policy. *The National Interest*. URL: <https://nationalinterest.org/feature/erdogans-moment-forging-new-turkish-foreign-policy-13131?nopaging=1> (дата звернення: 22.11.2019).
646. Waltz K. Man, the State, and War: A Theoretical Analysis. New York, 2001. 263 p.

647. Waltz R. Global Insights: Turkey's Geopolitical Maneuvering Pays Dividend. *World Politics Review*. 2013. 3 p.
648. Warning M., Kardaş T. The Impact of Changing Islamic Identity on Turkey's New Foreign Policy. *Alternatives. Turkish Journal Of International Relations*. 2011. Vol. 10, No. 2-3. P. 123-140.
649. Waxman D. Turkey's Identity Crises : Domestic Discord and Foreign Policy. London, 1998. 30 p.
650. Weitz R. Global Insights: Despite Rising Influence, Turkey Faces Challenges. *World Politics Review*. 2012. 3 p.
651. Winrow G. Possible Consequences Of A New Geopolitical Game In Eurasia On Turkey As An Emerging Energy Transport Hub. *Turkish Policy Quarterly*. Summer 2006. Vol. 5, No 2. P. 49-63.
652. Yalçinkaya H. Turkey's Struggle Against the Foreign Terrorist Fighters of DAESH. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2016. Vol. XXI, No 1. P. 27-44
653. Yesilada B.A. Turkey's Candidacy for EU Membership. *Middle East Journal*. Winter, 2002. Vol. 56, No. 1. P. 94-111
654. Yeşiltaş M. Turkey's Quest for a "New International Order": The Discourse of Civilization and the Politics of Restoration. *Perceptions. Journal of International Affairs*. 2014. Vol. XIX, No 4. P. 43-76
655. Yilmaz I., Bashirov G. The AKP after 15 years: Emergence of Erdoganism in Turkey. *Third World Quarterly*. March 2018. P. 1-19.
656. Yinanç B. Turkey In The Unfolding New Chapter Of The Big Energy Game. *Turkish Policy Quarterly*. Winter 2008. Vol. 7 No 3. P. 47-52.
657. Zahedi D., Bacik G. Kemalism Is Dead, Long Live Kemalism. *Foreign Affairs*. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/66391/dariush-zahedi-and-gokhan-bacik/kemalism-is-dead-long-live-kemalism> (дата звернення: 23.11.2019).
658. Zalewski P. The Self-Appointed Superpower: Turkey Goes It Alone. *World Policy Journal*. 2010. No 27. P. 97-102.

659. Zalewski P. Turkey's Democratic Dilemma. *Foreign Affairs*. URL: <http://www.foreignaffairs.com/print/134599> (дата звернення: 29.10.2019).
660. Zamikula M. Cyprus Conflict in the Context of International Peacekeeping Experience: Lessons for Ukraine. *Ukraine Analytica*. 2017. No 3 (9). P. 31-38.
661. Zarakol A. Ontological (In)security and State Denial of Historical Crimes: Turkey and Japan. *International Relations*. 2010. Vol 24 (1). P. 3–23
662. Zeytinoğlu A. Turkey's EU Odyssey: Problems And Prospects. *Turkish Policy Quarterly*. 2018. Vol. 17, No 1. P. 37-46
663. Zürcher E. J. Turkey: A Modern History. London, 2013. 1000 p.

Дисертації та автореферати

664. Аватков В.А. Внешнеполитическая идеология Турецкой Республики при правлении Партии Справедливости и Развития: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / МГИМО (Университет) МИД России. М., 2013. 161 с.
665. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім Еволюція регіональної політики Турецької Республіки: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2017 252 с.
666. Арутюнян А. Э. Турецко-сирийские отношения на рубеже веков: 1980-е годы – начало XXI века: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.15 / Институт востоковедения РАН. М., 2007. 19 с.
667. Астахова М.А. Американо-турецкие отношения в контексте многостороннего соперничества в Каспийском регионе в 1990-е гг.: дис. ... канд. ист. наук / Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского. Саратов, 2011. 223 с.
668. Волкова Я.О. Діаспоральна політика Республіки Туреччина та її вплив на болгаро-турецькі відносини: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова – Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Одеса, 2018. 211 с.
669. Воротнюк М. О. Політика безпеки у контексті «критичних» теорій (на прикладі Турецької Республіки): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04

/Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2013. 20 с.

670. Габер Є. В. Регіональний вимір турецько-американських відносин в постбіполярний період: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2014. 230 с.
671. Гаджиев А. Г. Евроинтеграция Турции: проблемы и перспективы: дисс. ... канд. полит. наук: 07.00.15 / Институт востоковедения РАН. М., 2013. 200 с.
672. Гусейнов О. Г. Развитие политического режима Республики Турция к. XX - нач. XXI вв.: дис. ... канд. пол.наук: 23.00.04. / Рос. гос. гуманитар. ун-т (РГГУ). М., 2012. 173 с.
673. Гюль А. Становлення та розвиток університетської освіти Туреччини у XIX – на початку XXI століття: дисертація кандидата педагогічних наук: 13.00.01 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2017. 226 с.
674. Иванов С. М. Международный аспект проблемы самоопределения Иракского Курдистана (90-е годы XX в. – начало XXI в.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Институт востоковедения РАН. М., 2008. 19 с.
675. Ірхін О А. Зовнішньополітична стратегія США щодо Турецької Республіки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. К., 2006. 20 с.
676. Кизюков С.В. Эволюция доктринальных основ внешней политики Турции: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2008. – 22 с.
677. Маврина Ю. В. Концепция Давутоглу и ее влияние на внешнюю политику Турции (2001-2011гг.): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Саратовский государственный университет им. Н.Г.Чернышевского. Саратов, 2014. 213 с.
678. Мощенко О.М. Близькосхідний вектор зовнішньої політики Турецької Республіки в постбіполярний період: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 /

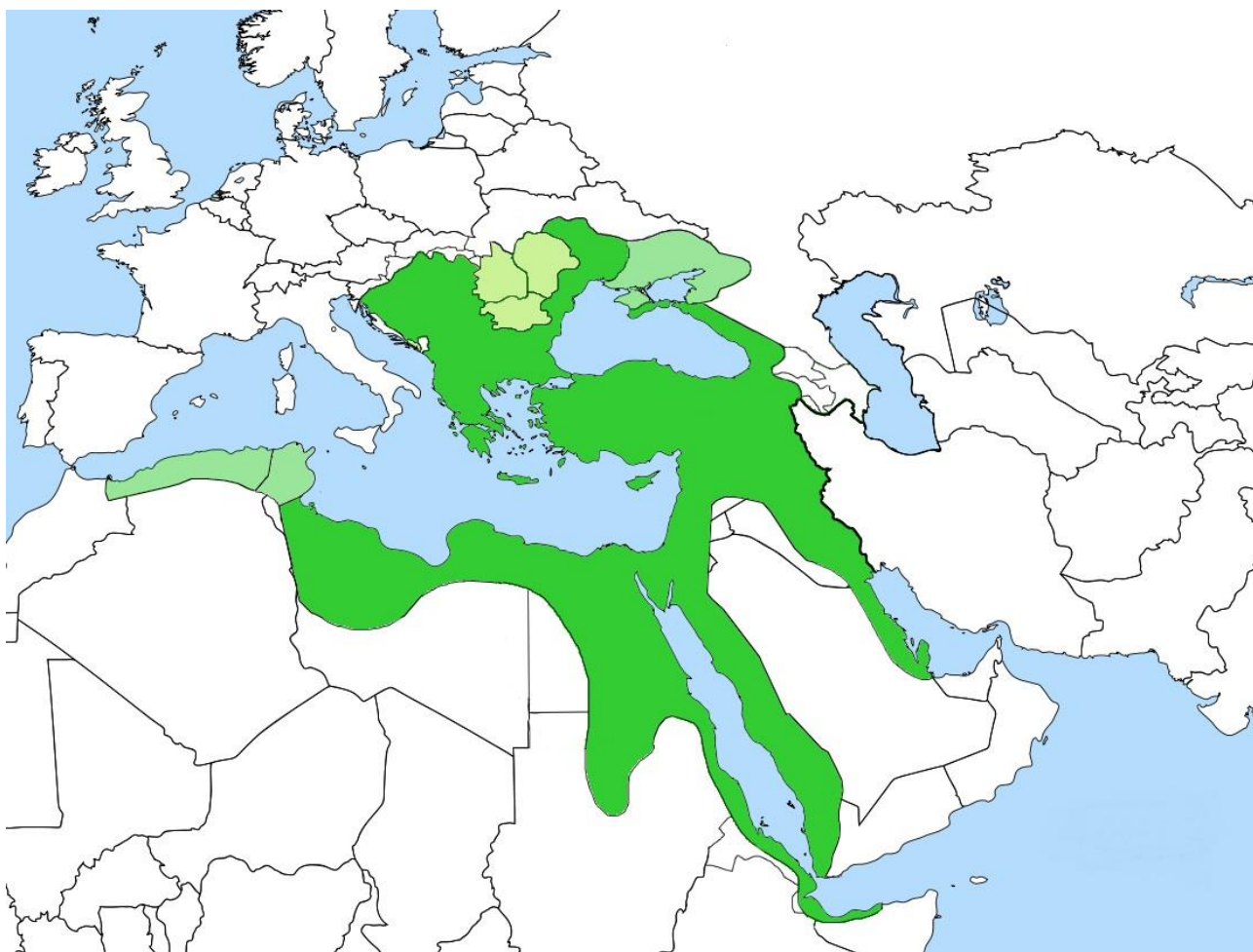
Державна Установа «Інститут Всесвітньої Історії Національної Академії Наук України». К., 2017. 225 с.

679. Мрасси Р. Эволюция концептуальных основ внешней политики Турецкой Республики: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Российский университет дружбы народов. М., 2010. 20 с.
680. Мхитарян Н. І. Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990-1998 рр.): дис... канд. політ. наук: 23.00.04. / Нац. акад. наук України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. Київ, 1998. 213 с.
681. Накисбаев Д. В. Американо-турецкие отношения в эпоху глобализации и перспективы их развития (политологический анализ): автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Дипломатическая академия МИД России. М., 2008. 20 с.
682. Разливаев А. А. Исламский фактор в Турции и его влияние на вступление в Европейский Союз: диссертация канд. пол. наук: 23.00.04. / Дипломатическая академия МИД России. М., 2009. – 191 с.
683. Свистунова И. А. Иракский фактор во внешней политике Турецкой Республики: 1990-2006 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России. М., 2007. 20 с.
684. Слободенюк В. В. Турецкая диаспора в Германии: социальноэкономическое, политическое и культурное положение во второй половине XX – начале XXI вв.: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.03 / Кубан. гос. ун-т. Краснодар, 2011. 26 с.
685. Сорокин А. С. Израильско-турецкие отношения в 2001-2007 гг.: концептуальная основа, особенности развития и результаты: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Нижегородский государственный университет им. Н.И.Лобачевского. Нижний Новгород, 2007. 24 с.
686. Сулейманов А. В. Политика Турции в отношении Ирана: концептуальное обоснование, институциональная специфика и технологии

реализации: дисс. ... кандидата политических наук: 23.00.02 / Нижегородский государственный университет им. Н.И.Лобачевского. Нижний Новгород, 2011. 194 с.

687. Фадеева И. Л. Официальные доктрины в идеологии и политике османской империи (османизм-панисламизм) XIX-начало XX в.: автореферат дис. ... доктора исторических наук: 07.00.03 / АН СССР. Ин-т востоковедения. М., 1989. 29 с.
688. Шишкіна В.О. Українсько-турецьке співробітництво як фактор регіональної безпеки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. К., 2006. 19 с.
689. Kor Z. A Turning Point in Turkish-Syrian Relations: The Öcalan Crisis: M.A. Thesis / Marmara University, Social Science Institute, Department of International Relations. Istanbul, 2007. 166 p.

ДОДАТКИ

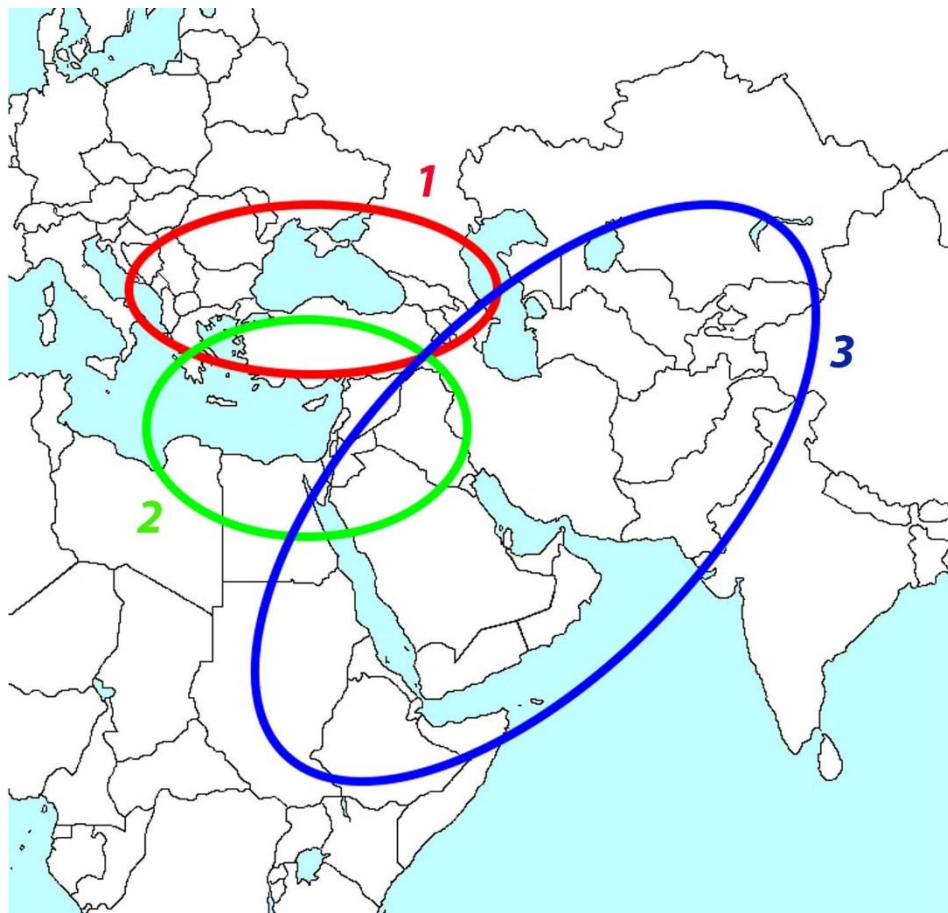
Додаток А.**Межі умовного постосманського простору
(територія Османської імперії станом на 1683 рік)**

Додаток Б.

Територіальні зміни навколо південних кордонів Турецької Республіки в період домінування кемалістського підходу в державній політиці (1920-1980-ті рр.)

Додаток В.
Глибина стратегічного розташування Турецької Республіки згідно
неоосманського підходу А. Давутоглу – концепція «трьох кіл»

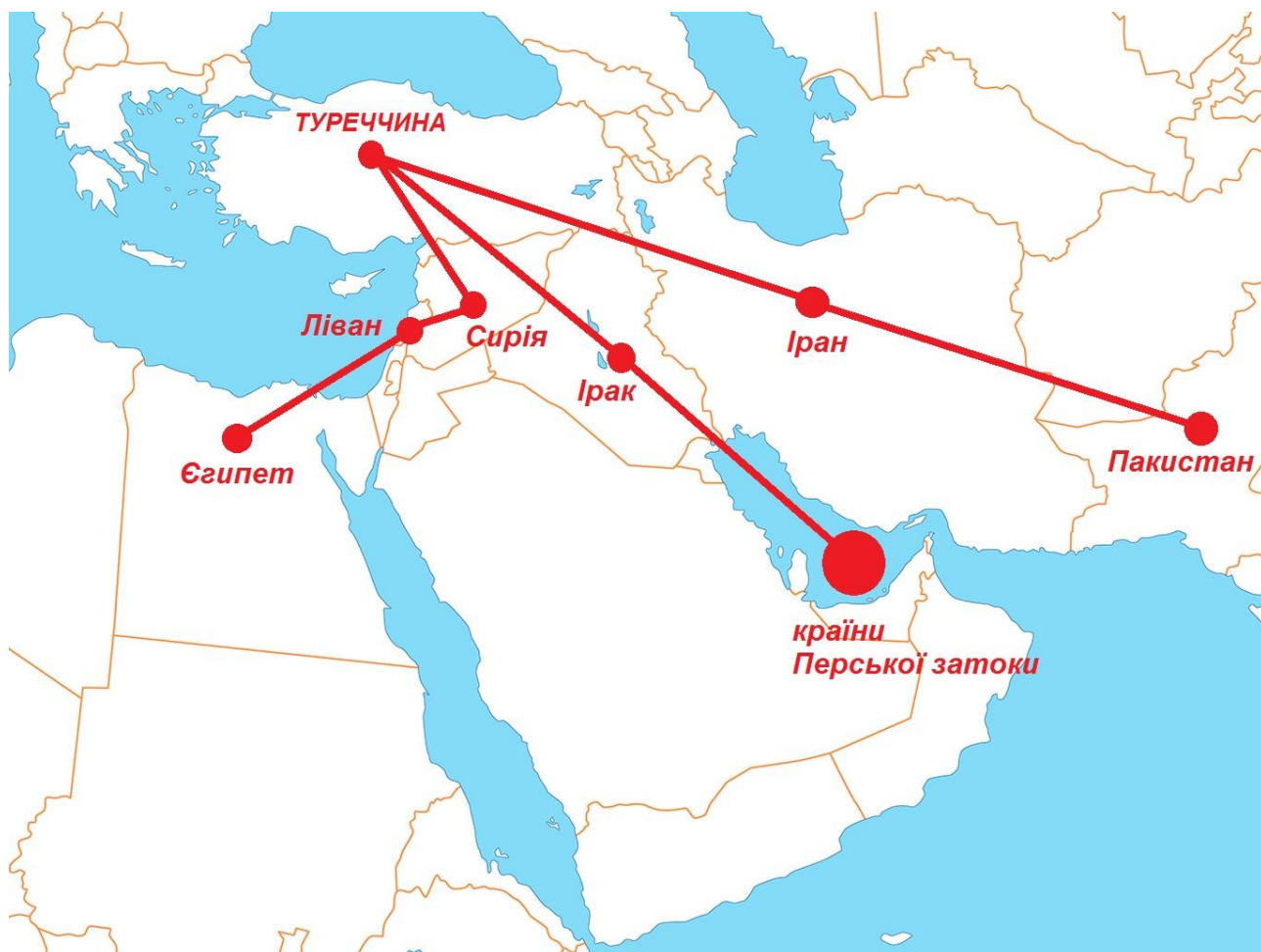
1 - Балкани - Чорноморський регіон - Кавказ

2 - Близький Схід - Східне Середземномор'я

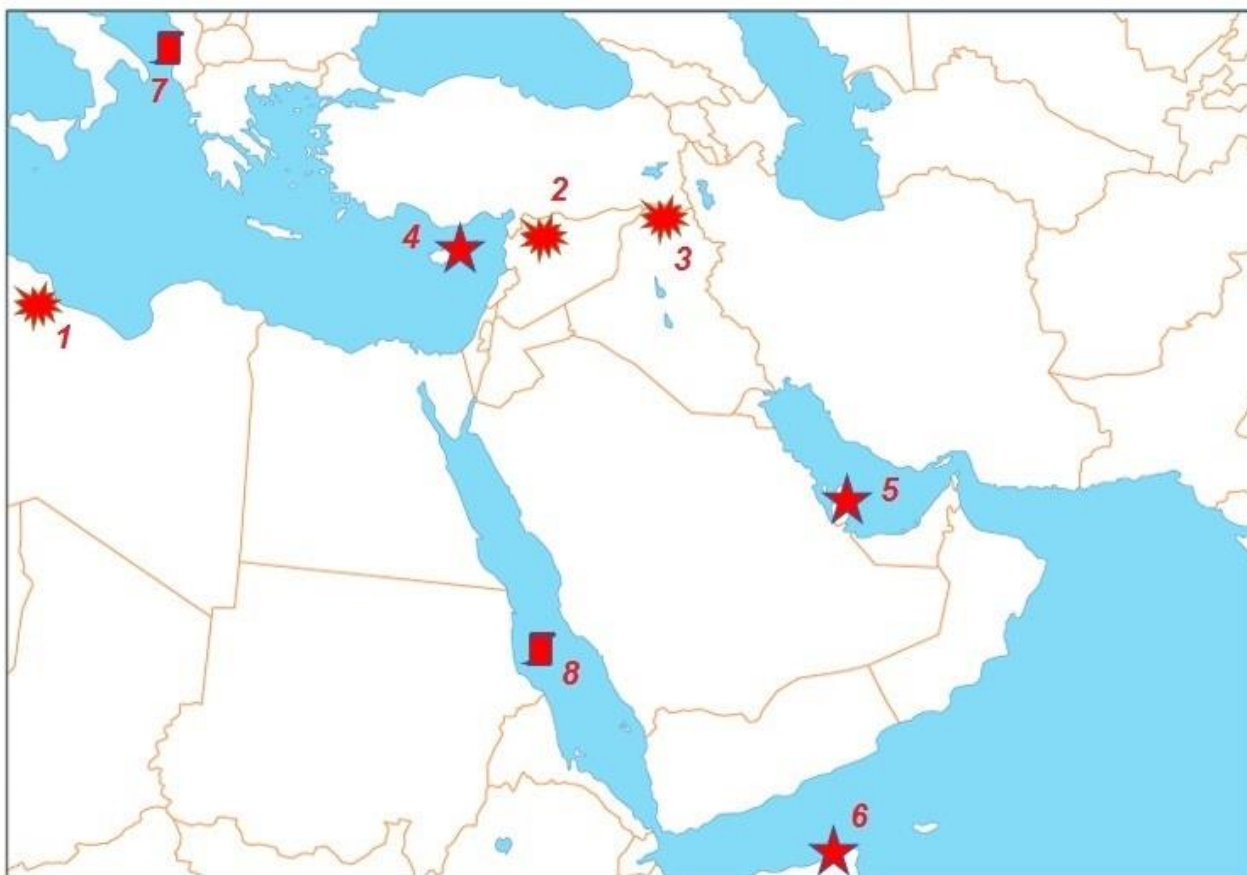
3 - Перська затока - Африка - Центральна Азія

Додаток Г.

Коридори зв'язків Турецької Республіки з країнами Близького Сходу (згідно неоосманського бачення)

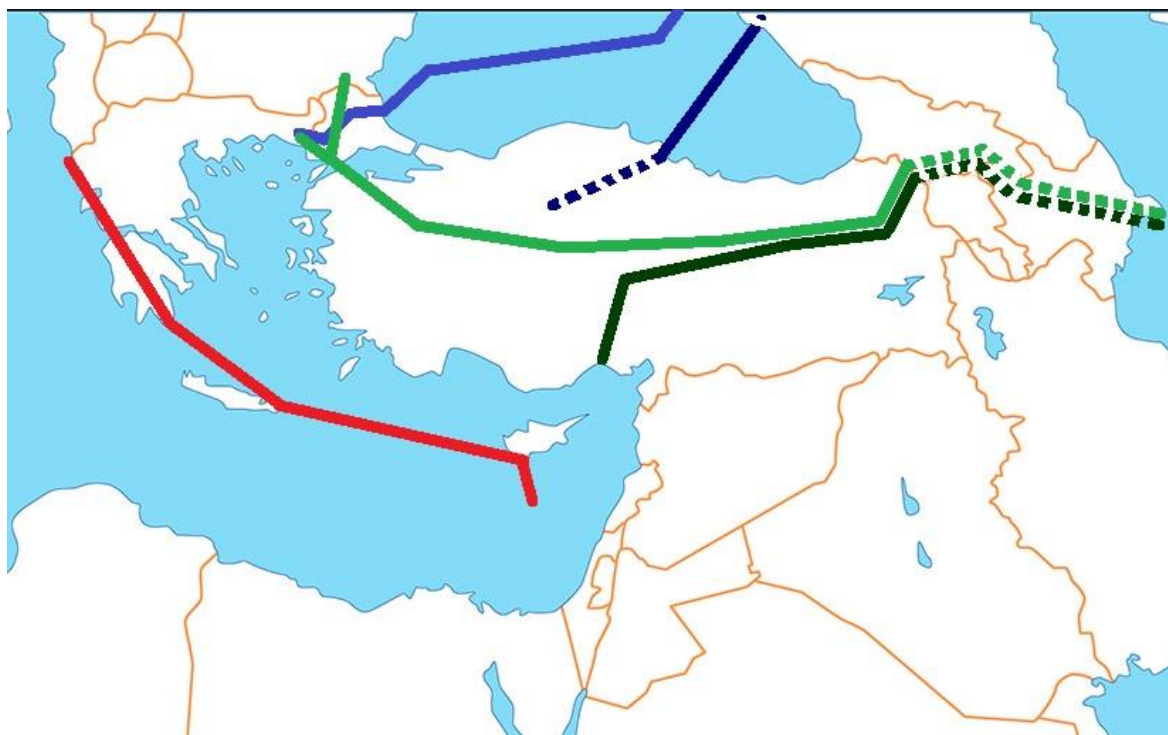

Додаток Д.
Турецькі військові операції, інфраструктура (реальна та перспективна) в
межах постосманського простору

- 1 - Діяльність ЗС Туреччини на підтримку антиурядових формувань в Сирії; операції проти курдських сил (з 2016 р.)
 2 - Допомога Туреччини ісламістським формуванням в Лівії; операція ЗС Туреччини на підтримку Уряду національної єдності (з 2020 р.)
 3 - Операції ЗС Туреччини проти курдських угруповань на території Іраку (перманентно - з початку 1990-х рр.)
 4 - Контроль Північного Кіпру (після інтервенції 1974 р.)
 5 - Військова база ЗС Туреччини на території Катару (з 2017-2019 рр.)
 6 - База тренувальної місії ЗС Туреччини в Сомалі (з 2017 р.)
 7 - База ВМФ Паша-Ліман на території Албанії - може використовуватися ЗС Туреччини
 8 - Острів Суакін (Судан) - переданий в оренду Туреччині

Додаток Ж.
Інфраструктура з транспортування енергоресурсів, розташована в межах
території Турецької Республіки та поблизу її кордонів

- *Трансанатолійський газогін*
- *Нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан*
- *Газогін "Блакитний потік"*
- *Газогін "Турецький потік"*
- *Східносередземноморський газогін (проект)*

Додаток И. Турецькі військові операції на території Сирії

- **Операція ЩИТ ЄВФРАТУ (серпень 2016 - березень 2017)**
- **Операція ОЛИВКОВА ГІЛКА (січень-березень 2018)**
- **Операція ДЖЕРЕЛО МИРУ (жовтень 2019)**
- **Зона спільного російсько-турецького патрулювання, створена за результатами операції ДЖЕРЕЛО МИРУ**
- **Зона деескалації в Ідлібі, за яку несуть відповідальність ЗС Туреччини**

**Додаток К.
Список публікацій за темою дисертації**

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії та навчальні посібники:

1. Замікула Г.О., Замікула М.О. Регіональні підсистеми міжнародних відносин: Близький та Середній Схід. *Регіональні підсистеми міжнародних відносин: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Вінниця, 2018. С. 247-295.

Публікації у наукових фахових виданнях України з політичних наук:

2. Замікула Г.О. Туреччина-Ізраїль: шляхи нормалізації двосторонніх відносин. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. 2016. № 2 (327). С. 3-9.
3. Замікула Г.О., Александров О.С. Туреччина як регіональна потуга: фактор внутрішньополітичної зміни ролі збройних сил. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3 (40). С. 54-61.
4. Замікула Г.О. Трансформація партійної системи Турецької Республіки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 225-233.
5. Замікула Г.О. Зовнішньополітична концепція Ахмета Давутоглу: основні теоретичні положення. *Гілея*. 2018. № 136. С. 296-301.
6. Замікула Г.О. До питання щодо практичної реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу. *Гілея*. 2018. № 137. С. 397-401.

Публікації у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

7. Замікула Г.О. Ідеологія кемалізму: базові принципи та вплив на міжнародне позиціонування Турецької Республіки. *East European Science Journal*. 2018. No 12 (40), Part 4. P. 47-52.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Семенова А.О., Грідіна І.М. Туреччина і Росія: стратегічне партнерство чи обмежена співпраця? *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*: Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Вінниця-Житомир, 2015. С. 292-294.
9. Замікула Г.О. Брюссельська стратегія Туреччини в умовах міграційної кризи в Європі. *Шевченківська весна*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. К., 2016. Ч. 1. С. 32-35.
10. Замікула Г.О. Турецька інтервенція проти Афріну: внутрішні причини та зовнішня реакція. *Актуальні питання сучасної науки*: III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей (Дніпро, 30 січня 2018 р.). Дніпро, 2018. Ч. 2. С. 105-111.
11. Замікула Г.О. Актуальні питання україно-турецьких відносин у сфері безпеки. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 30-31 березня 2018 р.). Дніпро, 2018. Ч. I. С. 70-72.
12. Замікула Г.О. Проблема адаптації та ідентифікації турецької діаспори в Європі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. 2018. Вип. 19. С. 77-82.
13. Замікула А.О. Геополитическое позиционирование и идентификация Украины и Турецкой Республики в условиях актуального цивилизационного противостояния: сравнительный анализ. *International Security in the Frame of Modern Global Challenges*. Collection of scientific works. Vilnius, 2018. С. 521-528.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

14. Замікула Г.О. Безпекова політика Туреччини та її вплив на Чорноморський регіон. *Чорноморська безпека*. 2017. № 2 (30). С. 69-74.
15. Замікула Г.О. Конституційні реформи в Турецькій Республіці в XXI столітті. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 30. С. 105-112.

Додаток Л.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи», 14-15 травня 2015 р., м. Вінниця / м. Житомир, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів;
2. Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна-2016», 7 квітня 2016 р., м. Київ, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів;
3. Літня школа «Turkish Political Structure» в Університеті Дев'ятого вересня (Dokuz Eylül Üniversitesi), червень-липень 2016, р. м. Ізмір, Туреччина, наукова доповідь;
4. Міжнародна науково-практична конференція «Зовнішня політика і дипломатія Української Народної Республіки (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.)», 28 квітня 2017 року, м. Київ, Україна, наукова доповідь;
5. IV Міжнародна конференція з політичних та соціальних проблем євразійського простору «Цивілізація та Світова політика» (The 4th International Conference on Eurasian Politics & Society «Civilisation and World Politics»), 1-2 липня 2017 р., м. Стамбул, Туреччина, наукова доповідь;
6. III міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні питання сучасної науки», 30 січня 2018 р., м. Дніпро, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів;
7. III Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах», 30-31 березня 2018 р., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів;
8. Міжнародна наукова конференція «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур», 18-19 травня 2018 р., Національний

університет «Острозька Академія», м. Острог, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів;

9. Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародна безпека у світлі сучасних глобальних викликів», ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», 11 червня 2018 р., м. Київ, Україна / Університет імені Миколаса Ромеріса, м. Вільнюс, Литва, наукова доповідь та публікація матеріалів.